

FORTID

Historiestudentenes tidsskrift, UiO NR 2-2009 • 6. ÅRGANG • KR 50,-

NORDMENN OG NAZISMEN

Matthew Kott og Bernt Roughvedt: *Kongsvinger: Politiutdannelse eller opplæring i folkemord?* **Olav Bogen:** *"Satans sønner": Germanske SS Norge* **Terje Emberland:** *Å stjele norsk bondeblod. Heinrich Himmler, Walther Darré, SS og den norske bonde* **Nicola Karcher:** *Den nordiske bevegelses "generalstab": Nordischer Ring og norske raseforskere* **Lotte Skou Holmboe:** *Læreraksjonen 1942 i historiografisk perspektiv*

ISSN 1504-1913

Trykkeri: Allkopi

Redaktør: Marthe Glad Munch-Møller og Marie Lund Alveberg

Redaksjonen: Johannes Due Enstad, Stig Hosteland, Øystein Idsø Viken, Mari Salberg, Maria Halle, AnetteWilhelmsen, Hanne Line Hvalby, Christoffer Kleivset, Maria Luihn, Nina-Maria Ruud, Espen Thoen.

Illustrasjon og grafisk utforming:

Forsideillustrasjon "Historiefagets Identitet":

"Clio", 1689. Maler: Pierre Mignard. Bildet er lisensiert under GNU Free Documentation License, og er tidligere publisert på: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d2/Pierre_Mignard_001.jpg

Forsideillustrasjon "Nordmenn og nazismen": Tyske SS-menn og norske politiaspiranter på Kongsvinger. Dato ukjent (mellom august 1941 og mars 1942). Fotograf ukjent. Øyvind Holts privatarkiv.

Layout: Randi Holth Skarbø

Forsidebildelayout "Nordmenn og nazismen": Alexander Worren

Kontakttelefon: 988 26 362 (Marthe Glad Munch-Møller) og 911 11 144 (Marie Lund Alveberg)

E-post: redaksjonen@fortid.no

Nettside: www.fortid.no

Kontaktadresse: Universitetet i Oslo, IAKH, Fortid, Pb. 1008 Blindern, 0315 Oslo

Fortid er medlem av tidsskriftforeningen, se www.tidsskriftforeningen.no

Fortid utgis med støtte fra Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo, SiO og Norsk kulturråd

Tema nr. 3/09: Imperier.

Deadline: 20. august

INNHold

- 6 ***Kongsvinger:
Politiutdannelse eller opplæring i folkemord?***
Matthew Kott og Bernt Roughtvedt
- 15 ***Erling Fossen i krigen***
Geirr Olav Gram
- 19 ***  stjele godt bondeblod***
Terje Emberland
- 29 ***Satans sønner***
Olav Bogen
- 35 ***Læreraksjonen 1942 i historiografisk perspektiv***
Lotte Skou Holmboe
- 42 ***Den nordiske bevegelsene generalstab***
Nicola Karcher
- Bokmeldinger***
- 54 ***Nazi-Tyskland + arabisk nasjonalbevegelse = sant?***
Johannes Due Enstad

ute etter bråk?

argument:
– Vi utfordrer deg

Lei av samme, gamle tanker? Vi gir fakta en ny mening. argument #3/2009 har tema bråk.

LEDER

Fortidredaksjonen

Denne utgaven av *Fortid* er, som leseren vil observere ved å vende bladet, noe utenom det vanlige. Vi har valgt å lage et dobbelt temanummer med to forsider, slik at halve bladet leses ”opp-ned”. Dette er ikke tilfeldig, for ved å tematisere *historiefagets identitet* vil vi vende, snu og dreie på – og slik å reflektere over – grunnlagsproblemer i vårt eget fagfelt. Hva er egentlig historiefagets funksjon? I hvilken retning beveger faget seg, og i hvilken retning *burde* vi forsøke å styre det? Vi har ikke pretensjoner om å gi endegyldige svar, men gjennom et utvalg artikler håper vi å bidra til faglig refleksjon, kunnskap og innsikt i feltet. Samtidig handler det igjen om nordmenn og nazister, et emne med rik grobunn som hele tiden fornyer seg og gir opphav til forskningsmessige nyvinninger, hvilket tydelig demonstreres i bidragene til temadelen *nordmenn og nazismen*.

Historiefagets identitet

Et sentralt identitetsspørsmål for historiefaget knytter seg til den globalhistoriske utfordringen, tidligere tematisert i *Fortid* 3/2006. Eldrid Mageli reiser i denne forbindelse spørsmålet om det er mulig å skrive nasjonalstatens historie i globaliseringens tid. Med Pakistan/Afghanistan som eksempel understreker Mageli nødvendigheten av å overskride geografiske grenser for å tilegne seg dypere historisk innsikt.

I tillegg til at nasjonens historie tradisjonelt har stått i sentrum, har et gjennomgående trekk ved historiefaglig praksis vært at *menn* og menns handlinger så å si stjeler showet. En fundamental utfordring ligger således i å inkorporere *kvinnen* i historieskrivningen. Norske historikers møte med denne utfordringen i tiden etter 1975 er tema for Caroline Elise Hals' artikkel.

Knut Kjeldstadlis bidrag er på sin side mer av et fugleperspektiv: Han tar, med utgangspunkt i Edvard Bulls historieskrivning, til orde for en sosialhistorie som inkluderer innsiktene fra den språklige og kulturelle vendingen – en *sosiokulturell* historie. Videre skriver Ola Svein Stugu om å være seg bevisst historiens *bruk*. Historien brukes av massemedia, politikere, propagandister og andre, til forskjellige formål. For en faghistoriker er det viktig å forstå historiebrukens forskjellige fasetter, enten det er eksistensielt som en kilde til *mening*, instrumentelt som *redskap* for politisk mobilisering, eller moralsk-normativt som *lærestykke*.

Gudleiv Forr, mangeårig journalist og redaktør i Dagbladet, understreker journalistens behov for historiekunnskap. Uten dét, skriver Forr, er hun som ”en barkebåt på begivenhetenes hav”. Forrs insistering på historiefagets verdi som grunnlag for deler av journalistens ideelle virke er umulig ikke å sympatisere med, og vel verdt å ta med seg.

Nordmenn og nazister

Geirr Olav Grams undersøkelse av okkupasjonshistorie-debatten som fulgte i kjølvannet av Erling Fossens utfall om at motstandskampen glorifiseres, binder de to temaene i denne *Fortid*-utgaven sammen. Gram skriver at debatten om krigshistorien bidrar til en økt oppmerksomhet om hvilke premisser vår historieforståelse bygger på. For øvrig har historien om nordmennene og nazistene vært så sentral i nordmenns allmenne historiebevissthet at det gir mening å snakke om okkupasjonshistorien som et sentralt element i det norske historiefagets identitet.

I denne delen presenterer vi interessante resultater av splitter ny forskning. Spesielt oppsiktsvekkende er Matthew Kott og Bernt Roughvedts artikkel, der de slår fast at opplæringen av norske politimenn på Kongsvinger, til dels under ledelse av noen av historiens største massemordere – medlemmer av *Polizei-bataillon 9*, var å betrakte som ”en førskole til utryddelseskrig”. Terje Emberland og Nicola Karcher viser i hver sin artikkel hvordan nordmenn, som prakteksemplarer av ”den nordiske rase”, spilte en helt sentral rolle i nasjonalsosialistisk ideologi og fremtidsvisjoner. Heinrich Himmler dro til og med på ”rasesafari” i Gudbrandsdalen, som Emberland skriver om. Karcher viser hvordan det nære samarbeidet mellom tyske og norske rasetenkere og -forskere spilte en viktig rolle i utviklingen av ”den nordiske tanke”, som igjen var sentral i den nasjonalsosialistiske verdensanskuelse. Felles for denne forskningen er at den peker utover nasjonalstaten Norges geografiske rammer i sin vektlegging av transnasjonale kjeder av årsaker og virkninger.

Videre drøfter Olav Bogen organisasjonen Germanske SS Norge, dens rolle og forholdet til Nasjonal Samling. Dette forholdet var konfliktfylt, og viser hvor fragmentert nasjonalsosialismen i Norge var under krigen. Lotte Skou Holmboe diskuterer historieskrivningen om den såkalte ”læreraksjonen” i 1942, der 12 000 av Norges 14 000 lærere meldte seg ut av Norsk Lærersamband i protest mot nazifiseringen av norsk ungdom som myndighetene søkte å iverksette.

Kongsvinger: POLITIUTDANNELSE ELLER OPPLÆRING I FOLKEMORD?

Matthew Kott, forsker ved HL-senteret, og Bernt Roughvedt, forfatter

Under okkupasjonen vokste det frem et nytt norsk politi etter tysk modell. Politiaspirantskolen på Kongsvinger var selve grunnsteinen i denne omdannelsen. Under rettsoppgjøret ble bare et mindretall av de som gikk på de såkalte "kongsvingerkursene" straffet og flere fikk fortsette i politiet. Men hva lærte man egentlig på Kongsvinger? Og hva skulle politiminister Jonas Lie bruke "det nye norske politi" til? Denne artikkelen tar for seg forholdet mellom okkupasjonstidens "vanlige" norske ordenspolitifolk og deres beryktede tyske kolleger – Einsatz-gruppenes bødler på Østfronten.

Okkupasjon og anpassing

Etter invasjonen av Norge i april 1940 var det viktig for de tyske okkupasjontene å gjenopprette ro og orden etter den norske hærens sporadiske motstand, og i lys av den utbredte panikkstemning i sivilbefolkningen og det politiske kaos som Quislings mislykkede kuppforsøk hadde skapt. Faktum er at okkupasjontene er forpliktet etter Haag-konvensjonen av 1907 raskt å gjenopprette lov og orden.

For å oppnå dette søkte tyskerne i denne tidlige og avgjørende fasen å samarbeide med det norske politiet. 9. april hadde den norske regjering før den flyktet fra hovedstaden beordret politimester Kristian Welhaven til å besørge at makten ble overført til de nyankomne tyske militærmyndigheter.¹ Welhaven forsto det ansvar som hvilte på ham, og fulgte de første tyske troppene fra Fornebu da de marsjerte inn i Oslo.²

Welhaven samarbeidet imidlertid med okkupasjontene langt utover det Haag-konvensjonen krever. Under riksrådsforhandlingene opptrådte Welhaven som de tyske myndigheters betrodde medspiller³ og den viktigste formidler av informasjon mellom dem og det midlertidige Administrasjonsrådet.⁴

Den 6. mai gikk han til inndragelse av enkelte jøders radioapparater i Oslo og Akerhus etter ordre fra tyske sikkerhetspolitiet.⁵ Også under det tyske sikkerhetspolitis aksjoner mot norske kommunister 16. august 1940 avga

Welhaven norske politimenn til tyskernes disposisjon. I de andre byene hvor det ble foretatt razzia, var ikke norske politimestere like samarbeidsvillige. Men både i Oslo og andre byer ga tyske sikkerhetspoliti nordmennene ros: "Noe intermesso forekom ikke. Samarbeidet med det norske politi, som viste interesse for aksjonen, forløp uten vanskeligheter."⁶

Holdningen til ledende politifolk som Welhaven skapte en samarbeidsånd innen korpset som passet okkupasjontene utmerket. Den 17. oktober 1940 kunne Reichskommissar Terboven rapportere til Berlin at samarbeidet mellom norske og tyske politifolk hittil hadde fungert smertefritt.⁷

Til tross for dette aktive og friksjonsfrie samarbeidet hadde de tyske okkupasjontene – eller mer presist SS – langt høyere ambisjoner i Norge. Dette innebefattet blant annet en restrukturering og ideologisk nyorientering av det norske politiet.

Etter nazistenes maktovertakelse i Tyskland, søkte lederen av SS, Heinrich Himmler, systematisk å skaffe seg kontroll over de ulike regionale politikorpset i Tyskland. I 1936 lyktes det ham å bli utnevnt til øverste leder for det tyske politi, med kontroll over landets samlede politistyrke. Etter dette begynte han ikke bare å samle de oppsplittede lokale styrkene, men satte også i gang en systematisk preging av dem med SS' ideologi og ethos.

Fra 1936 besto det tyske politiet av to hoveddeler: Sikkerhetspolitiet (Sicherheitspolizei – Sipo) og ordenspolitiet (Ordnungspolizei – Orpo). Sipo var i sin tur inndelt i kriminalpolitiet og det hemmelige statspolitiet (Gestapo). Begge disse grenene var ikke-uniformerte og drev i første rekke etterforskning av kriminelle og av regimets politiske fiender. Orpo besto i hovedsak av Beskyttelsespolitiet (Schupo), Gendarmeriet og lokalpolitiet, men inkluderte også slike styrker som kolonipoliti og brannvesen. De ulike grenene av Orpo var alle uniformerte og de fleste fungerte som lokale politimenn i byene og på landsbygda. I mange politidistrikter fantes det imidlertid også kaserneerte enheter av Schupo klare til å assistere Orpo og Sipo om nødvendig. Mentalitets- og utstyrmessig lignet disse Schupo-styrkene mer soldater enn politi – selv sammenlignet med utrykningsenhetene innefor dagens politistyrker. Dermed ble de også gjerne kalt politisoldater.

I 1938 ble kommando over SS, Sipo og Orpo i hver region av Tyskland samlet under Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF). Denne institusjonen tjente Himmlers ønske om en forening (Verschmelzung) av de ideologiske, sikkerhetsmessige og militariserede sider ved SS og statspolitiapparatet. Karakteristisk for denne utviklingen var det stadig tettere samarbeidet mellom Sipo og SD, SS' etterretningsgren.

Det var dette systemet Himmler ønsket å innføre i Norge. Allerede den 20. april opprettet han stillingen Höhere SS- und Polizeiführer i det okkuperte Norge.⁸ Samme dag ble strukturen for SS' organisatoriske nærvær i landet avklart. Fritz Weitzel ble utnevnt til HSSPF. Under ham fungerte Franz Walther Stahlecker som leder for Sipo (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der SD – BdS) og Paul Riege som leder for Orpo (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BdO). Stahleckers gruppe besto i utgangspunktet av en styrke på to hundre mann, kalt Einsatzgruppe Norwegen. Riege hadde ansvaret for seks bataljoner av Orpo politisoldater, altså en kombinert styrke på omkring 3500 mann. I tillegg til dette beordret Himmler to SS-Totenkopffregimenter (altså 3500 mann til) av Waffen-SS til Norge for å sikre viktige byer som Oslo, Bergen, Trondheim og Stavanger.⁹

Mens SS-Totenkopf-enhetene i Norge i hovedsak koordinerte sine aktiviteter med Wehrmacht, førte Orpo og Sipo kontroll med det norske politiet. Orpo hadde overoppsyn med hvordan politiet fungerte i det daglige, mens Sipo holdt øye med den interne utvikling innen korpset, særlig med hensyn til personalpolitikken.¹⁰ Det var for eksempel BdS Stahlecker som presset på slik at Jonas Lie ble utnevnt til politiminister i september 1940.¹¹

Stahlecker spilte antageligvis også en viktig rolle i forbindelse med marginaliseringen av Welhaven. Da var om-

formingene av det norske politi alt satt i gang. Allerede sommeren 1940 hadde Lie undertegnet et forpliktende løfte om at etaten skulle understilles SS, og at han skulle fastlegge det norske politiets form med Himmler.¹² Første steg på veien mot tysk kontroll over norsk politi fant sted da Lie ble utnevnt til kommissarisk politiminister 25. september 1940. Historiker Robert Bohn hevder at det var Terboven som lanserte planen om et norsk Politidepartement, og at Himmler deretter ikke var sen om å utnytte denne muligheten:

Også i Tyskland hadde Himmler lenge kjempet for opprettelsen av et "Reichspolizeiministerium", men støtte stadig på ivrig motstand fra andre instanser i stat og parti. Ved å gripe Terbovens impulsive beslutning [om å opprette et norsk PD], kunne han skaffe seg et presedens-tilfelle, som kunne utnyttes for å aktualisere disse planene i hjemlandet.¹³

Den 25. oktober 1940 sendte Weitzels etterfølger HSSPF Wilhelm Redieß ut et direktiv til Politidepartementet om at norsk politi fra nå av formelt var underlagt HSSPFs kommando, og kunne med hans godkjenning disponeres av rikskommissariatet.¹⁴

Høsten 1940 ble femti høyt plasserte norske politifolk invitert til en seks ukers studietur til Tyskland, arrangert av Orpo og SS. Her ble de gitt vip-behandling. De ble informert om det tyske politiets arbeidsmetoder og fikk møte høyerestående offiserer i Orpo og Sipo.¹⁵ Blant de som deltok på denne turen var mange som senere kom til å inneha viktige posisjoner etter reorganiseringen av politiet i Norge. Lederen for delegasjonen var Egil Olbjørn,¹⁶ en av Jonas Lies nærmeste og mest betrodde kolleger.¹⁷

En omdanning av politiet fra grunnen av krevde nye politiinstruktører. I november 1940 ble det annonsert for kurs til et kommende utdannelseskorpset. Her ble det uttrykt håp om at tidligere norske offiserer skulle søke. På slutten av året hadde ca. tyve instruktører blitt utdannet. De ble deretter ansatt,¹⁸ som kjernen til et nytt politiutdannelsessystem.¹⁹

Diskusjonene med Berlin om reorganiseringen av det norske politiet etter tysk mønster ble innledet allerede i desember 1940,²⁰ men prosessen begynte for alvor under Himmlers opphold i Norge fra 28. januar til 15. februar 1941. På et politisjefmøte i Oslo fire dager etter at Himmler hadde reist tilbake til Berlin, orienterte Lie, Terboven og Olbjørn en forsamling av norske og tyske politisjefer om at nyordningen som skulle gjennomføres 1. juli 1941. I stedet for lokale politimyndigheter skulle det opprettes et rikspolitikorps bestående av to avdelinger: sikkerhetspolitiet og ordenspolitiet. Som i Tyskland, skulle det norske Sikkerhetspolitiet bestå av kriminalpolitiet, senere også statspolitiet (Stapo) og grensepolitiet (Grepo). De

lokale politimyndighetene og pris- og rasjoneringspolitiet ble langt under Ordenspolitiet, som Lie utnevnte Olbjørn til leder av.²¹ Etter tysk mønster ble politistyrken mer sentralisert og fikk en mer militær karakter: Seks politipresidier som delte landet mellom seg ble etablert.²² De lokale statspolitividdelingene opererte imidlertid uavhengig av politipresidentene.²³

Ordenspolitiet skulle få ny feltgrå uniform. Dette ble opprinnelig foreslått av Lie allerede sent i 1940. Den nye uniformen skulle være så lik den tyske Orpo-uniformen som mulig. Den nye uniformen som til slutt ble innført på midten av 1941 hadde fortsatt beholdt noen trekk fra den gamle norske, men det viktigste var at den nå var grønn, noe som passet bedre til mer militært bruk – et viktig brudd med den norske polititradisjon.²⁴

Det norske politiet ble ikke bare radikalt forandret det første okkupasjonsåret, det ekspanderte også kraftig. Da tyskerne rykket inn i Norge 9. april var snaut 2000 mann fast ansatt i etaten, innen utgangen av året hadde styrken vokst til 3805 mann.²⁵ For å inkorporere all disse nye rekruttene måtte også utdannelsestystemet forandres. Fra 1941 ble Ordenspolitiets rekrutter opplært etter metoden som ble brukt av det tyske Orpo.²⁶ Hva innebar dette og hvilke implikasjoner hadde det for det norske politiets fremtidige oppgaver?

Tyske politibataljoner i Norge og Holocaust

Den veritable eksplosjon av forskning om det tyske Orpo under Det tredje rike som vi har opplevd i de siste årene²⁷ har avdekket forhold og sammenhenger i langt større grad enn det var mulig for Christopher Browning i hans pionérarbeide *Ordinary Men*.²⁸ Vi vet nå mye mer om den viktige rolle Himmler hadde tilskrevet politisoldatene i sine planer for det nye Europa. Ikke bare vet vi at disse enhetene var blant Holocausts stormtropper i Øst-Europa, det er også langt tydeligere i hvor stor grad den militære og ideologiske opplæring av Orpo-soldatene var en integrert del av SS' folkemorderiske rasekrig.²⁹

Som tidligere nevnt var det Himmlers plan helt fra begynnelsen av okkupasjonen å deployere seks Orpo-bataljoner i Norge. Dette ga landet et av de tyngste Ordenspolitinærvær i forhold til folketallet i hele det nazikontrollerte Europa – bare overgått av Tyskland selv. Til sammenligning hadde Nederlands, som lå mye nærmere Storbritannia og hadde dobbelt så mange innbyggere, bare fire slike bataljoner.³⁰

Orpo i Norge hadde ”en lang rekke politioppgaver, først og fremst grensepatruljering”.³¹ I 1940 inkluderte imidlertid Orpos ”politioppgaver” – også kjent som ”sikkerhetsoppgaver” – også implementering av folkemordspolitikken i andre okkuperte områder. Under kampanjen i

Vestbanehallen: Medlemmer av Polizei-Bataillon 9 ankommer Oslo, mai 1940. Disse mennene skulle senere delta i masse mord på titusener av sivile i Øst-Europa. (Bundesarchiv, Bild 121-0649. Fotograf ukjent.)

Polen støttet Orpo-bataljoner Sipo og SDs såkalte *Einsatzgruppen* i massakrer på tusener av jøder og andre sivile som ledd i ”sikkerhets- og rensesiltak”. Disse grusomhetene ble begått i Polen helt frem til invasjonen av Norge i april 1940.³²

De første Orpo-bataljonene som ble deployert i Norge var Polizei-Bataillon (PB) 2, PB 3 og PB 9 som alle ankom i april-mai.³³ Deretter fulgte PB 105 i juni og PB 91 i juli.³⁴ Av disse hadde PB 2, PB 3 og PB 91 deltatt i invasjonen av Polen.³⁵ PB 91 er kjent for å ha deltatt i massakrer av jøder i Ostrów i Polen i november 1939.³⁶ I hver fall noen av de første tyske politisoldatene i Norge hadde altså allerede deltatt i Holocaust.

På ulike tidspunkter gjennom okkupasjonstiden ankom nye Orpo-enheter til Norge for å erstatte andre enheter som ble deployert andre steder. Det totale antallet enheter – seks bataljoner, eller to regimenter – forble konstant. En grunn til denne utskiftingen var at det norske klimaet og landskap krevde særskilt trenede styrker, særlig i Nord-Norge.³⁷ Den verdifulle treningstiden i Norge kunne man siden dra nytte av i andre deler av Europa, ofte i tilknytning til massakrer.

I et tilfelle ble to Orpo-bataljoner, PB 302 og PB 312, forflyttet til Nord-Norge i slutten av september 1940.³⁸ I Norge ble de trent som skijegere og deretter knyttet til i Polizei-Gebirgsjäger-Regiment 18. Dette var en av de mest beryktede av Orpos enheter, som begikk forbrytelser mot menneskeheten ved sin deltagelse i etnisk rensning på Balkan og deportasjonen av jødene fra Athen.³⁹

I oktober 1940 ble den nyopprettede PB 251 overført til Trondheim.⁴⁰ Dette var en av de såkalt *Anwärterbataillone*, som alle etter hvert kom til å tjenestegjøre i Norge. Disse enhetene besto av unge menn og ble det Browning kaller ”en ny eliteformasjon” i Orpo.⁴¹ I juli 1942 ble Polizei-Regiment 26, sammenstilt av PB 251, PB 255 og PB 256, stasjonert i Norge. Dette regimentet ble senere involvert i den brutale antipartisankrigen i Polen og Hviterussland samt tvangstømmingen av den jødiske ghettoen i Białystok, som førte til at opp mot 30 000 mennesker ble sendt i gasskamrene.⁴²

Den enheten som tydeligst knytter Orpo i Norge til Holocaust er imidlertid PB 9. Denne enheten ble opprettet i Berlin i september 1939. Dens første korte oppdrag i utlandet var å bistå med å knuse studentopprør i Praha i november 1939. I mai året etter ble den forflyttet til Norge hvor den skulle ha som oppgave å sikre grensen til Sverige,⁴³ men fikk i stedet som hovedoppgave å patruljere gatene i Oslo.⁴⁴

I februar 1941 ble PB 9 tilbakekalt til Berlin. Det var blitt bestemt at enhetens ulike kompanier skulle fordeles mel-

lom de fire Einsatzgruppene som var blitt sammenstilt i forbindelse med angrepet på Sovjetunionen. Første kompani ble knyttet til Einsatzgruppe A (EG A) i Baltikum, annet kompani til Einsatzgruppe B (EG B) i Hviterussland og tredje kompani til Einsatzgruppe C (EG C) i det nordlige Ukraina.⁴⁵ I all hast ble det sammenstilt et fjerde kompani som ble tilknyttet Einsatzgruppe D (EG D) i Bessarabia og det sydlige Ukraina.⁴⁶

Under tjenesten i Einsatzgruppene etterlot mennene fra PB 9 seg et spor av død og grusomheter som knapt har sitt sidestykke selv i historien om Holocaust. I byer og landsbyer deltok de i systematisk utryddelse av alle som ble ansett som en rasemessig trussel mot det nye nasjonal-sosialistiske Europa. Det beregnede antall drap begått av mennene i PB 9 var 97 000 på bare seks måneder.⁴⁷ Og selv dette tallet kan være for lavt. Det finnes vitnesbyrd som indikerer at kompaniet tilknyttet EG B alene har ansvaret for 52 000 drap.⁴⁸ Selv om den overveiende del av ofrene var jøder, er det sannsynlig at mennene fra PB 9 også deltok flittig i mord på romfolk, mistenkte kommunister og mentalt syke.⁴⁹

Det er to andre forhold som på en interessant måte knytter sammen PB 9, Einsatzgruppene og Norge. For det første innehadde noe av nøkkelpersonellet i EG A tidligere viktige posisjoner i det okkuperte Norge i 1940 og 41. Lederen for denne enheten frem til sin død tidlig i 1942 var Stahlecker, som tidligere er omtalt som den første BdS i Norge. En av hans nærmeste underordnede i EG A var Erich Ehrlinger. Han hadde vært plassert i Norge fra august 1940 til februar 1941 for å overvåke rekrutteringen av de første nordmenn til Waffen-SS.⁵⁰ Mennene hadde altså allerede samarbeidet i Norge, noe som sikkert hadde betydning for at Stahlecker plukket ut Ehrlinger til EG A.⁵¹

For det andre var politiminister Jonas Lie i oktober 1941 på en studietur til EG D for å ”gjøre seg kjent” med forholdene på Østfronten. Mens massakrer på tusenvis av jøder i Odessa ble utført, møtte Lie mennene fra PB 9 som tidligere hadde tjenestegjort i Oslo.⁵² Lies studietur må ha bidratt til å forme hans oppfatning av politiets rolle i krig.

Mennene fra PB 9 ble avløst i desember 1941 av enheter fra PB 3 som var overført fra Norge.⁵³ Den psykiske belastning som deltagelsen i utallige massedrap hadde påført dem førte til at de ble sendt til Zamosc i Polen for å hente seg inn. Etter en kort tid i den tsjekkiske byen Jihlava (Iglau) ble de i juli 1942 igjen sendt til Norge. Her inngikk de som tredje bataljon i det nyopprettede Polizei-Regiment 27. Etter dette var bataljonens nye hjem Kongsvinger, hvor de forble til slutten av krigen.⁵⁴

Etter kapitulasjonen i 1945 ble de fleste av mennene i PB 9 internert av britene. Siden den norske regjering ikke

viste noen interesse av å stille disse krigsforbryterne for retten, ble de i stedet overlevert til Sovjetunionen. Her ble 245 av dem dømt av en militærdomstol for forbrytelser de hadde begått på Østfronten.⁵⁵

Kongsvinger og utdanning til folkemord

Tidlig i 1941 ble et nytt utdanningsystem utviklet som ledd i omorganiseringen av det norske politi. I midten av mars 1941 offentliggjorde Lie opprettelsen av "Rikspolitiets skolekorpset", som skulle bestå av hele seks treningsbataljoner⁵⁶ – like mange som de tyske Orpo-bataljoner i Norge. Et mindre ambisiøst forslag ble lansert av oberst Konrad Sundlo, hvor han ønsket bare tre bataljoner lokalisert omkring Oslo, Kristiansand, og Trondheim. Den største skulle være i Oslo-området, med utplasserte kompanier i Kongsvinger, Stavern, Halden og Fredriksten.⁵⁷ I Sundlos forslag ble det understreket at det nye skolekorpset skulle bygges opp "snarest mulig" siden "det er forutsetningen å utdanne politisoldatene i 4 måneders kurser, altså 3 rekrutteringskontingenter pr. år".⁵⁸

Disse planene viste seg snart å være for ambisiøse. Alle rede i slutten av oktober 1941 ble staben ved bataljonen i Trondheim oppløst.⁵⁹ Andre enheter har antagelig aldri eksistert annet enn på papiret. Bare Oslo politibataljon, med kompanier stasjonert i Majorstua-kasernen og på Kongsvinger festning, ble virkelig realisert.

I mai 1941 ble "Rikspolitiets skolekorpset" omdøpt til "Ordenspolitiet skoleavdeling", som et ledd i den nye begrepsbruken i det reorganiserte norske politi. Senere samme år ble navnet nok en gang endret til "Ordenspolitiet beredskapsavdeling". Oslo politibataljons treningskompani på Kongsvinger ble samtidig oppgradert til status av "Øvelsesbataljon".⁶⁰

Til tross for Kongsvingers perifere lokalisering og beskjeden størrelse ble byen et fokus for SS og politiets aktiviteter i det okkuperte Norge.⁶¹ Festningen var underlagt HSSPF Redieß' kommando, og var også tilholdssted en tyske Orpo-bataljon, et viktig grensekontrollpunkt og senere et av SDs lokalkontorer.⁶² Det norske nærværet var like signifikant. Kongsvinger var et viktig støttepunkt for norske Grepog og, ikke minst, skolesenter for det norske politiet⁶³ og for Germanske SS Norge.⁶⁴

Den nye politiskolen på Kongsvinger var den eneste institusjonen som utdannet politiaspiranter under okkupasjonen. Målet var å skape et nytt elitært politikorps etter mønster av det tyske Orpo. De norske politielevene ble ikke bare trent etter tysk modell, de ble til og med undervist av erfarne tyske Orpo-offiserer i tillegg til sine norske instruktører.⁶⁵

Undervisningen elevene fikk under sitt tre måneders kursopphold på Kongsvinger besto i første rekke av våpenlære og lendelære. Dertil kom teoretisk undervisning i verdensanskuelse, oversikt over politirett, polititaktikk, teknikk, hygiene og dessuten språkundervisning.⁶⁶

Selv i de tilsynelatende politifaglige emnene var vekten lagt på militære. Under overskriften "Politiutdanning" i litteraturlisten for kongsvingerkursene listet man for eksempel standard Orpo-manualer som Max Kreutzers Die Polizeitruppendienst. Lærebøkene for "soldattrening" var knyttet til våpenlære og taktikk i infanteriet.⁶⁷ Våpenutrustningen – som inkluderte mitraljøser, bombekastere, panserbiler med mer⁶⁸ – levner liten tvil om at intensjonen var å trene ordenspolitiet etter mønster av deres militariserte tyske forbilde.

De kommende politifolkene mottok det man vanligvis forstår med politiopplæring under kurs ved Oslo politibataljon etter at de hadde gjennomgått kurset på Kongsvinger. Ved endt utdanning ble de sendt til ulike steder i landet hvor de hadde ulike politimessige funksjoner.

Ordenspolitiet skoleavdeling i Kongsvinger startet første kurs 1. juli 1941. Disse første rekruttene var delvis trent av major Wilhelm Schneider – som hadde det øverste ansvaret for nydanning av ordenspolitiet⁶⁹ – og hans kolleger fra PB 251, hvis senere virksomhet i Øst vi tidligere har omtalt.⁷⁰ Fra midten av 1942 kunne Kongsvinger-elevne dra nytte av den praktiske ekspertisen som de tilbakevendte mennene fra PB 9 hadde skaffet seg under

Jonas Lie og Heinrich Himmler.
(Norsk Hjemmefrontmuseum)

folkemordet på Østfronten. Hvis det ikke tidligere var klart, var det nå åpenbart at Kongsvinger-kursene i realiteten var en førskole til utryddelseskrig.

For hva skulle et slik militarisert norsk politi bli brukt til? Mannskaper fra Ordenspolitiet – ofte omtalt i litteraturen som ”vanlige” eller ”ordinære” politimenn⁷¹ – samarbeidet med Stapo i arrestasjonen av de norske jødene i 1942. Tyske kilder indikerer også et vellykket samarbeid mellom Orpo og Ordenspolitiet i fellesoperasjoner allerede i 1941.⁷² Det dystre bildet som avtegner seg er imidlertid at Jonas Lie, som sin sjef Heinrich Himmler, mente at det norske politiet måtte ta del i grusomhetene mot ”nyordningens ytre fiender” ved fronten for å herde dem til kamp mot ”indre fiender” hjemme, som kommunister, jøder og Milorg. Lies visjon var at alle politifolk skulle ha et minimum av seks måneders fronttjeneste.⁷³

I september 1942 ble den tyske SS-ledelsen informert om at Lie hadde dannet et norsk politikompani som skulle tjenestegjøre ved Leningrad-fronten ved siden av Den norske legion.⁷⁴ Politiministeren hadde skaffet seg tilsagn fra Quisling allerede i juli, men ble først formelt tilspurt 1. september.⁷⁵ I sin forespørsel understreker Lie at ”dette er av den største betydning for oppbyggingen av det nye norske politi”.⁷⁶

Etter et kort opphold i Tyskland reiste 1. Politikompani til Leningrad-fronten via Tallinn. Bak fronten i nærheten av Leningrad mottok politimennene ekstra trening fra 15. september til 6. oktober, før de ble deployert i en sektor i nærheten av den øvrige Legionen.⁷⁷

Denne korte treningen synes utilstrekkelig for å forberede enheten på frontkrigen. Det må imidlertid tas i betraktning at Lies kompani var dominert av menn som var produkter av politikursene på Kongsvinger og hadde tjenestegjort i Ordenspolitiets politibataljon i Oslo.⁷⁸ I et brev til Redieß 19. august 1942 opplyste Lie at 40 av de totalt hundre som på det tidspunktet hadde vervet seg til 1. Politikompani var utdannet i Kongsvinger.⁷⁹ De kan derfor ansees for å ha hatt omtrent den samme utdannelsen som for eksempel PB 9 da enheten først ble sendt i aktiv tjeneste. Faktisk foregikk en del av rekrutteringskampanjen på Kongsvinger mens et politikurs ble holdt der og mens de hedrede mennene fra PB 9 kunne fortelle hva tjenesten som politisoldat på Østfronten innebar.

Det virkelige problem for Lie var at disse mennene ikke var trent for den skyttegravskrigen de endte opp med å bli brukt til. Det skyldes i første rekke at Lie forventet at deres tjeneste skulle innebære noe annet, nemlig antipartisanbekjempelse. Allerede høsten 1941 fortalte ledelsen i Waffen-SS nordmennene at de hadde til hensikt å sette Den norske Legion inn i ”rensningsaksjoner” bak fronten i Øst,⁸⁰ slik den flamske legionen ble brukt.⁸¹ Mulighe-

ten for å bruke nye enheter av nordmenn i antipartisanbekjempelse ble drøftet i Berlin igjen i august 1942.⁸²

Tidlig kom de første indikasjonene på at ordenspolitiets oppgaver i Norge også kom til å innebære umenneskelige innslag. Blant instruktørene i SS-Vaktbataljons kurs for kommende fangleirvokter i Halden i våren 1942 fantes det både Orpo-offiserer og norske lærere fra Kongsvingerskolen.⁸³ Allerede da hadde noen nyutdannede norske ordenspolitifolk tjenestegjort som fangvakter i ”serberleire”, som Rognan.⁸⁴ I Tønsberg bevoktet ordenspolitimenn arresterte jøder før deportasjonen.⁸⁵ Når Terboven senere ville få Himmler til å erklære Norge, som deler av Østfronten,⁸⁶ som ”bandekampområde”, medførte dette en risiko for at ordenspolitiet ville bli tvunget til å bekjempe sine egne landsmenn i såkalt antipartisan-krig.

Faktisk kan forventningen om å kunne bli satt inn i antipartisan-krig ha vært en viktig årsak til at flere fra Oslo politibataljon fra høsten 1942 og utover flyktet til Sverige.⁸⁷ Andre flyktet over grensen fordi de innså at tjeneste i Ordenspolitiet inkluderte å arrestere jøder, håndheve unntakstilstand og andre brutale aktiviteter i Norge.⁸⁸ Mot slutten av 1944, da den tyske krigslykken definitivt var snudd, innså til og med lederen for politikolen i Kongsvinger at situasjonen var uholdbar, og flyktet til Sverige for å søke asyl.⁸⁹

Det siste politikompani Lie satte opp – det fjerde i rekken – ble rekruttert våren 1945, mens det nazistiske Europa kollapset.⁹⁰ Dette var på et tidspunkt da myndighetene hadde beordret oppstillingen av felles enheter av norsk og tysk politi som skulle settes inn mot invasjonstropper og den norske motstandsbevegelsen.⁹¹

Selv om det altså kan dokumenteres at SS og Jonas Lie i betydelig grad hadde klart å gjennomsyre det norske politiet med ”nyordningens” ideer – ikke minst gjennom treningsoppleggene på Kongsvinger – ble det ikke foretatt noen gjennomgripende rensing av politiet etter okkupasjonen. Tvert imot kunne for eksempel Welhaven – etter et interneringsopphold i Tyskland – vende hjem til en posisjon som den viktigste politimannen i Norge. Takket være ham fikk mange av dem som hadde tjenestegjort i Ordenspolitiet under krigen lov til å fortsette som sikrere av lov og orden i det demokratiske Norge.

Til i dag foregår politiutdanningen i kasernen på Majorstua (Politihøgskolen) og i fjor ble det besluttet at den første grunnutdanningen av politiaspiranter skulle foregå på Kongsvinger.⁹² Det ville tjene politiet til ære hvis man fortalte aspirantene der om stedets mørke fortid, som ikke bare er en del av norgeshistorien, men også av historien om Holocaust.

Noter

- 1 Loock 1970, s. 295.
- 2 Ringdal 1987, s. 16.
- 3 Tyske sirkulærer fra denne perioden inkluderer ofte "Polizeipräsident" Welhaven som mottaker, men ingen andre nordmenn. Jf. dokumenter fra: PolArch AA, Gesandtschaft Oslo, pakke 229A, mappe 21.
- 4 Administrasjonsrådets møteprotokoll 19.4.1940, 22.4.1940, 24.4.1940, 21.5.1940, RAO; Ø. Thommessen, "Brev til det kgl. Justis- og Politidepartement 30. 08. 1950", *Kongelige proposisjoner og meldinger fremsatt for fireogtrentiende ordentlige Storting i 1950*, s. 28.
- 5 Administrasjonsrådets møteprotokoll, RAO; Johansen 2006, s. 49–50.
- 6 Ugelvik Larsen 2008, d. 1, s. 57.
- 7 Terbovens formulering er "bisher völlig reibungslos vorlaufen". Terbovens Gesamtbericht, 17.10.1940, BArch, R 43-II/674b/48. Den samme rapporten nevner at samarbeidet mellom norsk og tysk politi har vært særlig suksessrikt i forbindelse med såkalte felles "Schnellkommandos".
- 8 SS- und Polizeibefehl 20.4.1940, BArch, NS 19/1165/3.
- 9 Reichsführer-SS Tgb.Nr. AR 1271/1, 20.4.1940, BArch, NS 19/1165/4–5. Om Einsatzgruppe Norwegen, se: Wildt 2003, s. 509; Bohn 2000, s. 75.
- 10 Terbovens Gesamtbericht, 17.10.1940, BArch, R 43-II/674b/47–8.
- 11 Skodvin 1956, s. 272.
- 12 Loock 1970, s. 449.
- 13 Bohn 2000, s. 73.
- 14 Jf. Rødder 1990, s. 120
- 15 Langeland 1948, s. 237–45. Selv om Langelands bok senere ble trukket tilbake etter en injuriersak, bekrefter presseklipp og dokumenter på Riksarkivet hans versjon av begivenhetene. Jf. Ringdal 1987, s. 65–6.
- 16 Ringdal 1987, s. 66.
- 17 Rødder 1990, s. 120.
- 18 Ringdal 1987, s. 75.
- 19 "Neuordnung der Polizei. Zentrale Leitung und Einheitliche Ausbildung", *Deutsche Zeitung in Norwegen* 18.3.1941.
- 20 Se korrespondansen mellom Terboven og høyeste Orpo-sjefen Daluege om "die zukünftige Organisation der norwegischen Polizei", der også Himmler og Redieß omnevnes: BArch, R 19/404.
- 21 "Politichef-møtet", *Aftenposten* 19.2.1941; "Statsrådenes virksomhet: Politidepartementet", *Aftenposten* 17.5.1941; Ringdal 1987, s. 69.
- 22 Ringdal 1987, s. 68–70.
- 23 Nøkleby 2003, s. 36f.
- 24 Haga 1976, s. 183–4.
- 25 Ringdal 1987, s. 55, 38, 119; Rødder 1990, s. 118.
- 26 "Politiskolen på Kongsvinger", *Norsk Politiblad* nr. 23/1941.
- 27 F.eks. Westermann 2005; Klemp 2005; Curilla 2006.
- 28 Browning 1998.
- 29 Westermann 2005, s. 1–19, 234–5. I 1937 offentliggjorde Himmler retningslinjene for den ideologiske indoktrineringen av politiet og ga Rase- og Bosetningshovedkontoret (RuSHA) ansvaret. Et år senere flyttet Himmler ansvaret for den ideologiske utdannelsen av ordenspolitiet till SS Utdannelseskontor (Schulungsamt): Westermann 2005, s. 103f.
- 30 Die Verstärkung der Polizei für ihre Friedensaufgaben, 20.8.1940, BArch, R 19/395/172. At Norge også hadde et større nærvær av Orop-bataljoner enn Polen er også bemerkelsesverdig.
- 31 "umfangreiche polizeiliche Aufgaben, vor allen Dingen im Grenzwachdienst." Die Verstärkung der Polizei für ihre Friedensaufgaben, 20.8.1940, BArch, R 19/395/175v.
- 32 Westermann 2005, s. 124–62; Klemp 2005, s. 21–31; Curilla 2006, s. 56–7. Jf.: Cüppers 2005, s. 49–60.
- 33 Lagebericht über die in Norwegen eingesetzten Einheiten der Ordnungspolizei nach dem Stande vom 25.5.40., BArch, R 19/462/40–1.
- 34 Klemp 2005, s. 428.
- 35 Klemp 2005, s. 417, 428.
- 36 Klemp 2005, s. 21–7; Westermann 2005, s. 143–5.
- 37 Jf. Die Verstärkung der Polizei für ihre Friedensaufgaben, 20.8.1940, BArch, R 19/395/175v.
- 38 Bericht über den Einsatz der in Norwegen eingesetzten Kräfte der Ordnungspolizei nach dem Stande vom 28. September 1940, BArch, R 19/462/43–43v.
- 39 Klein 2007.
- 40 Klemp 2005, s. 434.
- 41 Browning 1998, s. 6–7.
- 42 Curilla 2006, s. 686–92.
- 43 Klemp 2005, s. 88.
- 44 Lagebericht über die in Norwegen eingesetzten Einheiten der Ordnungspolizei nach dem Stande vom 25.5.40., BArch, R 19/462/40–1.
- 45 Klemp 2005, s. 88–9.
- 46 Angrick 2003, s. 96.
- 47 Klemp 2005, s. 466.
- 48 Se: Mallmann 2003, s. 132.
- 49 Jf. Klemp 2005, s. 94.
- 50 Wildt 2003, s. 509–10.
- 51 Jf. Wildt 2003, s. 591–2.
- 52 Angrick 2003, s. 305–6; Rødder 1990, s. 138–9.
- 53 Klemp 2005, s. 78–9.
- 54 Curilla 2006, s. 270–1; Klemp 2005, s. 418, 455.
- 55 Klemp 2005, s. 96–7.
- 56 "Neuordnung der Polizei. Zentrale Leitung und Einheitliche Ausbildung", *Deutsche Zeitung in Norwegen* 18.3.1941.
- 57 Sundlo til Redieß, [etter 28. mars 1941], RAO, Stapo (S-1329), I 0003 Ø4, "Inr. 23/41. Tyskundervisning", s. 1, 9.
- 58 Sundlo til Redieß, [etter 28. mars 1941], RAO, Stapo (S-1329), I 0003 Ø4, "Inr. 23/41. Tyskundervisning", s. 1.
- 59 Informasjon om avvikling av Trøndelag og Nord-Norges bataljon: RAO, Stapo (S-1329), I 0002 M5A.
- 60 Jf. Ringdal 1987, s. 76.
- 61 Jf. Ringdal 1987, s. 75.
- 62 Nøkleby 2003, s. 131.
- 63 Ringdal 1987, s. 75, 216.
- 64 "SS-skolen på Kongsvinger åpnes", *Germaneren* nr. 3/1942; Blindheim 1977, s. 59–60; Skilbred 1974, s. 156–7.
- 65 Ringdal 1987, s. 67–9, 75–78; "Politiskolen på Kongsvinger", *Norsk Politiblad* nr. 23/1941.
- 66 "Politiskolen på Kongsvinger", *Norsk Politiblad* nr. 23/1941. I følge denne artikkelen var det i første rekke meningen "å gi guttene en meget allsidig militær utdanning, som er meget påkrevet for en virkelig førsteklases politimann. På denne måte lærer han kampteknikk og utholdenhet, og kanskje

- ikke minst nødvendig våpenbruk. Det har da falt ganske naturlig at man er gått ut fra *det tyske program for utdannelse av politifolk*. Disse er jo uten tvil verdens beste. Det er i disse månedene i intimt samarbeid med tyske eksperter drevet et meget hardt og allsidig program.”
- 67 Undervisning og undervisningsmaterieil, RAO, Stapo (S-1329), I 0003 Ø3.
- 68 Sundlo til Redieß, mars? 1941, RAO, Stapo (S-1329), I 0003 Ø4, ”Inr. 23/41. Tyskundervisning”, s. 2–6.
- 69 I 1942 fikk Schneider ros for hans vellykket arbeid med ”*die Durchführung der Organisation der norwegischen Polizei und deren Überwachung*”: Zwischenbeurteilung, 20.1.42, Personalakt Wilhelm Schneider, BArch, R 19/640/67. Schneider hadde tidligere hatt ansvar for nazifiseringen av politikorpset i Wien: Beturteilung 4.8.39, BArch, R 19/640/57.
- 70 ”Ordenspolitietts Nye Skoleavdeling”, *Norsk Politiblad* nr. 21/1941. Offiserer og underførere fra PB 251 deltok i oppbyggingen av det fremtidige norske politi: ”Bedre rådgivere kunne vi neppe få. Til tross for språkvanskeligheter har det hele stort sett gått friksjonsfritt.”
- 71 Jf. Bruland 2008, s. 432.
- 72 ”*Wie im Vorjahre [1941], so hat sich auch diesmal der Einsatz von norwegischen Polizeieinheiten zur Durchführung der angeordneten Maßnahmen bestens bewährt.*” Redieß til Himmler, Betr.: Ziviler Ausnahmezustand vom 6.–10.10.1942, 29.10.1942, BArch, NS 19/1576/60.
- 73 Ringdal 1987, s. 79–80.
- 74 Telegram av Jüttner til Himmler 8.9.1942, BArch, NS 19/3165.
- 75 Kompanidagbok, NBO, Jonas Lie Ms. 4° 4711:1.
- 76 Brev av Lie til Quisling 1.9.1942, NBO, Jonas Lie Ms. 4° 4711:1.
- 77 Kompanidagbok, NBO, Jonas Lie Ms. 4° 4711:1.
- 78 Jf. brev av Alb. Mellem til Kungl. Socialstyrelsen, 16.11.1942, RAS, SUK, Läagerarkiv – Kjesäter, BII:1, 10347 Gudbrand Opdahl og 10348 Dagfinn Hansen.
- 79 Lie til Redieß 19.8.1942, RAO, Politidepartementet, Minister Jonas Lies korrespondanse 1941–1945. I tillegg besto 1. Politikompani på det tidspunkt av 39 konstabler fra det ”gamle, norske politi” og 21 mann fra forskjellige NS-organisasjoner.
- 80 Finn Hannibal Kjelstrup, ”Den norske Legion. Oversikt over enkelheter vedrørende dens opprettelse og organisasjon m.v.”, s. 29, HLS, PA Kjelstrup. Under forhandlinger i Berlin nevner Jüttner for Kjelstrup at Legionen skulle få ”supplert utdannelse bak fronten under ”*Säuberungsaktionen*” o.s.v.”
- 81 2. SS-InfBrig(mot) Ic - 172/41 geh. Dr.Br./Ma., Partisanen-Nachrichten u. Befehlsblatt Nr. 11, 28.11.1941, BArch, B 162/6542/3–4. Dokumentet er en kopi fra Tsjekiske krigsarkivet i Praha som inngår i forundersøkelse om den flamske legions skytning av partisaner og sovjetiske krigsfanger i Tosno-distriktet, Russland, i november 1941.
- 82 Aktennotiz fra 7.8.42, NHM, NHM 8 (Magne Skodvins samling). Dokumentet er en kopi fra US National Archives’ mikrofilmsamling T-175.
- 83 Forhør med tidl. medlemmer av SS-Vaktbataljon om leiren i Beisfjord og Karasjok, BArch, B 162/9063/167–72. Jf. Riedel 2006, s. 115.
- 84 Brev av Hansen til SUK, 14.10.1944, RAS, SUK, Läagerarkiv – Kjesäter, BII:2, 34773 Rolf Gunnar Antonsen.
- 85 Brev av Mellem til Kungl. Socialstyrelsen, 15.12.1942, RAS, SUK, Läagerarkiv – Kjesäter, BII:1, 11309 Gerhard Aabelvik Jacobsen og 11310 Karl Hatlestad.
- 86 Nøkleby 2003, s. 179.
- 87 Jf. brev av Mellem til Kungl. Socialstyrelsen, 16.11.1942, RAS, SUK, Läagerarkiv – Kjesäter, BII:1, 10347 Gudbrand Opdahl og 10348 Dagfinn Hansen; Kort ”728. Hauge, Hans”, RAS, SUK, Läagerarkiv – Hälsingmo, D:1–6 (Kortregister).
- 88 Brev av Mellem til Kungl. Socialstyrelsen, 8.1.1943, RAS, SUK, Läagerarkiv – Kjesäter, BII:1, 11775 Arvid Gulliksen og 11776 Kåre Johannessen Eid.
- 89 Kort ”474. Nilsen-Refne, Leif Johannes”, RAS, SUK, Läagerarkiv – Hälsingmo, D:1–6 (Kortregister).
- 90 Blindheim 1977, s. 99.
- 91 Jf. uttalelser om Schupos motoriserte ”*Krad-schützenkompanien*” i 1945: dok. 12, L-sak Erling Kristian Rinnan (Inntrøndelag politikammer, Anr. 1304), RAO; dok. 4, L-sak Edgar Andresen (Larvik politikammer, dom 5/47), RAO
- 92 ”Politihøgskolen må bli i Oslo”, *VG* 27.8.2008.

Litteratur

Angrick, Andrej (2003): *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburger Edition, Hamburg.

Blindheim, Svein (1977): *Nordmenn under Hitlers fane: Dei norske frontkjemparane*. Noregs boklag, Oslo.

Bohn, Robert (2000): *Reichskommissariat Norwegen: "Nationalsozialistische Neuordnung" und Kriegswirtschaft*. Oldenbourg, München.

Browning, Christopher R. (1998): *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Penguin, London.

Bruland, Bjarte (2008): ”Det norske Holocaust: Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene” i Bernt Hagrvet (red.), *Folkemordenes svarte bok: Politisk massevold og systematiske menneskerettighetsbrudd i det 20. århundret*. Universitetsforlaget, Oslo.

Cüppers, Martin (2005): *Wegbereiter der Shoah: Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Curilla, Wolfgang (2006): *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944*. Schöningh, Paderborn.

Haga, Even (1976): ”Politietats uniformshistorie 1796–1974”. Forfatteren, Oslo.

Johansen, Per Ole (2006): ”I forkant av jødeforfølgerer” i Per Ole Johansen (red.), *På siden av rettsoppjøret*. Unipub, Oslo.

Klemp, Stefan (2005): *”Nicht ermittelt”: Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz: Ein Handbuch*. Klartext, Essen.

Klein, Ralph (2007): "Das Polizei-Gebirgsjäger-Regiment 18: Massaker, Deportation, Traditionspflege", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* vol. 55, Berlin.

Langeland, O.H. (1948): *Dømmer ikke*. Heim og samfund, Oslo.

Loock, Hans-Dietrich (1970): *Quisling, Rosenberg und Terboven: Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen*. Deutsche-Verlags-Anstalt, Stuttgart.

Mallmann, Klaus-Michael mfl, (red.) (2003): *Deutscher Osten 1939–1945: Der Weltanschauungskrieg in Photos und Texten*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Nøkleby, Berit (2003): *Gestapo: Tysk politi i Norge 1940–45*. Aschehoug, Oslo.

Riedel, Dirk A. (2006): "Die SS-Inspektion z.b.V. in Norwegen. Nationalsozialistische Täter in den Gefangenen-lagern für jugoslawische Partisanen" i Timm C. Richter (red.), *Krieg und Verbrechen. Situation und Intention: Fallbeispiele*. Martin Meidenbauer, München.

Ringdal, Nils-Johan (1987): *Mellom barken og veden: Politiet under okkupasjonen*. Aschehoug, Oslo.

Rødder, Sverre (1990): *Min ære er troskap: Om politiminister Jonas Lie*. Aschehoug, Oslo.

Skilbred, Harold (1974): "The SS and 'Germanic' Fascism during World War II". Ph.D. diss. University of California, Berkeley.

Skodvin, Magne (1956): *Striden om okkupasjonsstyret i Norge: Fram til 25. september 1940*. Det norske sam-laget, Oslo.

Ugelvik Larsen, Stein mfl. (red.) (2008): *Meldungen aus Norwegen 1940–1945: Die geheimen Lageberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen*. 3 deler. Oldenbourg, München.

Westermann, Edward B. (2005): *Hitler's Police Battalions: Enforcing Racial War in the East*. University Press of Kansas, Lawrence.

Wildt, Michael (2003): *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburger Edition, Hamburg.

Kilder

- Bundesarchiv, filialer i Berlin og Ludwigsburg (BArch).
- HL-senteret, Oslo (HLS): Privatarkiv F.H. Kjelstrup (PA Kjelstrup).
- Nasjonalbiblioteket, Oslo, Håndskriftsamling (NBO).
- Norges Hjemmefrontmuseum, Oslo (NHM).
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (PolArch AA).
- Riksarkivet, Oslo (RAO).
- Riksarkivet, Stockholm (RAS): Statens Utlänningskommission (SUK).

ERLING FOSSEN I KRIGEN

Geirr Olav Gram, Master i historie, UiO

I vinter startet urbanist Erling Fossen en ny runde i debatten om okkupasjonshistorien. Med kronikken "Motstand glorifiseres" i Aftenposten hevdet Fossen at "Motstandskamp er en råtten kamp", og angrep motstandsbevegelsen og historieskrivningen om krigen. Dette provoserte Gunnar Sønsteby, som var motstandsmann under krigen og som nå er det mest kjente gjenlevende tidsvitnet. Denne artikkelen er en undersøkelse av debatten som fulgte.

Standpunktene til Fossen karakteriserte Sønsteby i Aftenposten som "NS-argumentasjon". Flere historikere og journalister var kritiske til at Fossen gikk utenom de relevante spørsmålene i forskningen om okkupasjonshistorien der gamle og nye tema trenger økt oppmerksomhet, og Halvor Elvik i Dagbladet mente Fossen var en kunnskapsløs klovn. Krigen er et slitesterkt tema i norsk offentlighet. Debatten gikk i Aftenposten, Dagbladet og Klassekampen, og det var et debattmøte på Litteraturhuset før Viggo Johansen tok opp saken i RedaksjonEn. Der fikk Fossen møte Sønsteby som avsluttet med å si at Fossen var "sprøyte gal".

Hva var det med utspillene til Fossen som fremkalte disse reaksjonene der han ble frakjent enhver legitimitet? Hvilke posisjoner avtegnet seg i debatten gjennom de holdningene deltakerne har til bearbeidingen av historien om okkupasjonsårene?

Tre posisjoner

Argumentasjonen til Erling Fossen er karakterisert av at mangel på historisk kunnskap ble formidlet med et støyende språk. Gjennom debatten er det noe uklart hva som er målet hans, og det virket som han lærte mer om feltet underveis. I begynnelsen sa han at motstandskampen blir glorifisert og at den sterke interessen for krigen må ta slutt, underveis var han opptatt av problemene med å få finansiert ny forskning, og han endte opp med at det må skapes et nytt og nyansert syn på okkupasjonshistorien.

Standpunktene og argumentasjonen hans provoserte de gruppene som er opptatt av hvilken rolle okkupasjonshistorien skal ha i samfunnet. Fossen utfordret hegemoniet i okkupasjonshistorien, og når flere grupper har opplevd at deres posisjoner har blitt truet kan det forklare de sterke reaksjonene på utspillene fra Fossen. Debatten viste at det nå finnes tre posisjoner i dette feltet som er karakterisert av ulike holdninger til bearbeidingen av historien.

En kritisk undersøkende posisjon finnes hos de fleste historikere som arbeider med okkupasjonshistorie. De mener at historiefremstillingen kan endre seg i lys av nye tema, nye fakta og nye teorier til fortolkningen av fakta. Det har vært og er fortsatt flere historier som har fått mindre oppmerksomhet i den brede framstillingen om krigen. Historien om de norske jødene er kanskje den mest kjente. En konservativ posisjon finnes hos store deler av krigsgenerasjonen og deres støttespillere, som ofte holder fast på etablerte sannheter. Felles for historikerne og krigsgenerasjonen er en oppfatning om at okkupasjonshistorien bør ha en sentral plass i den kollektive erindringen.

Erling Fossen provoserer begge disse gruppene, og han innehar selv en egen posisjon. Gjennomgangstenen i argumentasjonen hans har vært at han ønsker en nyansert og annerledes okkupasjonshistorie, og det kunne virke som om han var mest enig med historikerne. Likevel er det ikke enkelt å definere hans posisjon. Argumentasjonen hans skiftet avhengig av hvem han snakket med, og debattene i Aftenposten, Dagbladet og Klassekampen handlet

bare delvis om det samme. Nedenfor er likevel et forsøk på en oppsummering og analyse av Fossens posisjon og reaksjonene han fikk i avisspaltene og under debattmøtet på Litteraturhuset.

Kritikken

Utgangspunktet for kritikken var at motstandskampen er glorifisert av historikerne og krigsgenerasjonen siden den ikke hadde noen betydning for utfallet av krigen. Den norske militære innsatsen i 1940 var elendig og regjeringen Nygaardsvold stakk av da tyskerne invaderte 9. april. Motstandskampen har derfor blitt framhevet uten grunn for å skape nasjonal stolthet – den har blitt glorifisert. Det var galt å drive hemmelig motstandsarbeid – ”det er en råtten kamp” – siden det fremprovoserte represalier fra de tyske okkupantene mot den norske sivilbefolkningen. Nordmenn burde heller ha kjempet som uniformerte soldater på frontavsnittene rundt om i verden eller forholdt seg passive hjemme i Norge. ”Ingen var på feil side” under krigen – skillelinjene som ble skapt den gang betyr ikke noe i dag. Fossen mente det var skammelig at folk ble dømt som landsvikere for medlemskap i NS, det var skammelig at motstandsbevegelsen likviderte personer og det var skammelig at tyskerjenter og NS-barn har blitt behandlet dårlig etter krigen.

Disse standpunktene var bare delvis nye og på mange måter er Fossen minst ti år for sent ute med denne kritikken i forhold til de temaene historikerne har jobbet med de siste årene. Noen virkninger av krigshistorien er også tidligere blitt fordømt, slik som den dårlige behandlingen av uskyldige NS-barn. De sentrale elementene i kritikken fra Fossen ble imidlertid møtt med historiske, juridiske og moralske argumenter. Andre har også tidligere hevdet at motstandskampen ikke hadde noen betydning, og Gunnar Sønsteby fremhever at den vesentlige norske krigsinnsatsen kom fra den norske handelsflåten. At regjeringen Nygaardsvold reiste fra Norge har vært en kjepphest for enkelte, men historisk la det grunnlaget for aktiv motstand mot tyskerne.

Særlig provoserende for mange var det prinsipielle standpunktet til Fossen om at det var galt å gjøre motstand på hjemmefronten. Represaliene som tyskerne utførte mot den norske sivilbefolkningen, mente Fossen var et direkte resultat av motstandskampen. Sønsteby svarte at ansvaret for overgrepene må være hos de tyske okkupantene som utførte dem. Flere historikere har pekt på at det var mulig å motarbeide tyskerne i et effektivt, men begrenset omfang. Det viktigste bidraget i et humanistisk perspektiv er trolig at motstandsbevegelsen hjalp mange av de norske jødene med å rømme. Det var i alt 2/3 av den jødiske minoriteten i Norge som ble reddet eller klarte å rømme ved egen hjelp, men likevel ble som kjent omkring 800 norske jøder deportert og myrdet i Holocaust.

Fossen innrømmet senere at forslaget om å kjempe ute fremfor hjemme, og det å si at motstandskampen i streng forstand var i strid med Haag-konvensjonen, var spekulativt. Professor emeritus i historie Kåre Lunden skrev i Klassekampen at tyskerne hadde brutt folkeretten ved å sette i gang en nazifisering av det norske samfunnet, og at motstanden derfor ikke var i strid med folkeretten. Odd Bjørn Fure, som er professor i historie og direktør ved HL-senteret, mente det var moralsk rett å gjøre motstand mot nazismen, siden den representerte umenneskelige verdier, og de tyske myndighetene førte en mordpolitikk. Okkupasjonsstyret i Norge hadde anledning til å påvirke den norske opinionen i nazistisk retning, og det var viktig å markere motstandsvilje. I spørsmålet om motstandskampens legitimitet var historikerne og krigsgenerasjonen forholdsvis samstemte. Hvilken plass motstandskampen skal ha i den brede historiefortellingen om krigen handler samtidig om hvilken rolle historien har i samtiden og for nye generasjoner. Her skiller historikerne og krigsgenerasjonen lag med hver sine støttespillere.

Formålet med én grunnfortelling

De fleste historikerne arbeider for å skape et sannferdig bilde av krigen. Historiker Olav Njølstad mente i Aftenposten at det bare i begrenset grad har forekommet selvskryt og overdrivelser i framstillingen av motstandskampen. I historikermiljøene kan det være større uenighet om dette, men de fleste peker på behovet for mer forskning. Forskningen skal fylle ut hvite flekker og bidra til en variert og sann framstilling. Krigsgenerasjonen har som tidsvitner fortalt sin versjon av historien, – der de kjempet en kompromissløs kamp mot nazismen. For deler av krigsgenerasjonen er enhver revurdering av deres versjon et støtende angrep på deres troverdighet og deres erfaring med å sette livet på spill under krigen.

I de første tiårene etter krigen gjorde krigsgenerasjonen og historikerne felles sak da de fortalte om hvem som havnet på rett og gal side under krigen. Folk skulle ta avstand fra det som tyskerne og deres medløpere i NS hadde foretatt seg, og nye generasjoner skulle lære av krigen som historisk erfaring. Dette var en enhetlig versjon av historien som virket nasjonalt integrerende. Det ble etablert en patriotisk minnekultur der kampen mellom gode nordmenn og onde tyskere og NS-folk ble den sentrale grunnfortellingen. I denne strukturen er motstandsfolk og deres motstandere egnet som helter og skurker, og alle de som ikke passer inn faller utenfor den brede historien om krigen. Det er denne grunnfortellingen, der motstandsfolkene har den sentrale rollen, som Erling Fossen reagerer på.

I dag er den gamle grunnfortellingen problematisert og nyansert gjennom nyere forskning, men grunnfortellingen strukturerer fortsatt mye av historien om krigen. Flere ønsker fortsatt å videreføre eller utvikle grunnfortellingens

strukturer og verdier, og de mener at okkupasjonshistorien tjener et formål i dag.

Harald Stanghelle representer et konservativt historiesyn med kommentaren "Forsoningens fallgruber" i Aftenposten høsten 2007. Her fremhever han tidsvitnene i krigsgenerasjonen og deres fortelling, som han sier har vært "en effektiv politisk vaksine mot alle former fascisme". Stanghelle anerkjenner behovet for ny forskning, og viser at mange blinde flekker i okkupasjonshistorien har blitt utfylt opp igjennom årene på tross av motstand fra deler av krigsgenerasjonen. Likevel mener han at disse nye historiene ikke skygger for verdien av den etablerte grunnfortellingen, som har fungert godt til sitt formål.

Bjørgulv Braanen, redaktør i Klassekampen, og historiker Knut Borgersrud står for et venstreorientert historiesyn og et ønske om å endre innholdet i grunnfortellingen. Både Braanen og spesielt Borgersrud har vært opptatt av å gi kommunistiske motstandsgrupper en annen status. Disse gruppene har vært underkjent i den etablerte historieskrivningen og en økt oppmerksomhet om dem tjener samtidig et politisk prosjekt der kommunistisk ideologi får en viktigere rolle i kampen mot nazismen under krigen.

I diskusjonen om hvilken betydning okkupasjonshistorien har for nye generasjoner, er det ideologiske perspektivet viktig for å gjøre historien til et pedagogisk og politisk redskap. Den borgerlige motstandskampen har hatt Gunnar "Kjakan" Sønsteby og Max Manus som frontfigurer og symboler på motstandsvilje. Den som ser at det derimot var kommunistene som startet den militære motstanden mot de tyske okkupantene, vil også kunne se at dagens venstreskandinavisme er en motvekt til dagens høyreekstremisme. En venstreorientert historieskrivning kan på denne måten nyansere eller endre innholdet i grunnfortellingen. Felles for det høyre- og venstreorienterte historiesynet er at de likevel vil holde fast på strukturen i grunnfortellingen der motstandsbevegelsen er sentral. I forhold til dette representerer Fossen et tredje standpunkt.

Kravet om mange grunnfortellinger

Fossen ønsker mange grunnfortellinger, slik at ulike tema og oppfatninger hos gjenlevende tidsvitner skal komme frem og ha like stor legitimitet. Utgangspunktet for dette var hans egen følelse av at "noe var galt" og at han hadde "fått nok" av de gamle historiene. Her målbærer han to oppfatninger som ofte gjentas fra ulikt hold og som oppsummerer en rekke standpunkter av høyst ulik karakter. Gamle NS-folk mener at deres innsats under krigen ikke er verdsatt, og en liknende oppfatning har noen av barna deres fortsatt å kjempe for. Andre krigsbarn viser til at den rådende historieoppfatningen bidrar til deres personlige tragedie og opprettholder skillene fra krigen. Enkelte motstandsfolk, som Svein Blindheim, mener at regjeringen

Nygaardsvold skulle vært stilt for krigsrett og at krigshistorien derfor må skrives om. Helt i den andre enden av skalaen kan historikere hevde at bildet av krigen ikke er korrekt i lys av manglende kunnskap, og at fremstillingene ikke legger nok vekt på at nordmenn også var forbrytere som krigsprofitører og SS-soldater. Felles for alle posisjoner er at de hevder at noe er galt med historien, og denne kritikken, som rommer svært ulike standpunkter, har Fossen plukket opp og brukt i sin egen argumentasjon.

Evnen til å samle disse standpunktene i en overfladisk argumentasjon forklarer i stor grad hvorfor mange mener at Fossen "er inne på noe". Mottakelsen svarer til rollen han har i norsk offentlighet. Han kaller seg urbanist og har politisk ukorrekte meninger om forholdet mellom by og land. Mediene har gitt ham en posisjon hvor han kan uttale seg om hva han vil uten å ha kunnskaper om det aktuelle feltet. Flere gir sin støtte til ham som en rabulist som rusker opp i gamle oppfatninger. Tilhengerne hans har en romantisk forståelse av Fossen som en heroisk og viktig kritiker. Slike holdninger skyldes trolig at Fossen har en uttrykksform som oppleves som nytenkende, men som likevel hindrer en kritisk og saklig vurdering av det han sier.

Forsoning

Mot slutten av debatten lanserte Fossen et nytt standpunkt for å skape forsoning mellom gamle motstandere fra krigen. Under debatten på Litteraturhuset mente Fossen at "ingen var på feil side". Dette kan virke forløsende for noen. Gamle motsetninger frakjennes relevans, og det blir mulig å legge krigen bak seg siden ingen lenger kan anklage hverandre. Mange har problemer med å bruke begrepet forsoning, som ikke blir forstått på samme måte av alle. For en del av de gjenlevende landsviksdømte og NS-barna som kjemper for sine foreldres ettermæle, blir forsoning trukket frem som en løsning. De ønsker gjerne anerkjennelse av sine politiske standpunkter og handlinger under krigen som de mener var riktige. Historikere og andre har også tatt til orde for forsoning, men da har det vært stilt krav om innrømmelser fra dem som var på feil side under krigen.

Forsoning handler om å tilgi og skape ny tillit mellom mennesker. Grunnlaget for en forsoning er kravet til sannhet. Forbrytere som erkjenner hva som har skjedd og angret det de har gjort kan bli tilgitt og forsones med sine motstandere. For å skape forsoning etter krigen må landsvikerne erkjenne sine forbrytelser og de som var på rett side må være villig til å tilgi. Så langt har viljen til dette vært liten på begge sider, og mye av årsaken til dette ligger i den rollen historiefortellingen har hatt der den har opprettholdt skillene som ble etablert under krigen.

Fossen viste til Nelson Mandela, som strakk ut en hånd til dem som hadde makten i apartheidregimet og hadde be-

gått forbrytelser mot den svarte befolkningen i Sør-Afrika. Her glemte Fossen at Mandela fikk opprettet en sannhetskommisjon i stedet for en domstol. Forbrytere som var villig til å fortelle om og erkjenne sin skyld, kunne bli forsonet med resten av samfunnet. Når Fossen sa at ”ingen var på feil side”, var han selv på feil spor.

Okkupasjonshistorien fortsetter

Vinterens debatt om krigen var en ny runde i en gammel debatt. I fjor var det boken ”Vi sloss for Norge” skrevet av Arvid Bryne som skapte debatt. Begrepet forsoning sto sentralt også da, og kritikken var at kravet til sannhet ikke var oppfylt. Motstandsmannen Svein Blindheim var blitt forsonet med frontkjemperen Bjørn Østring, men sannheten om hva Østring hadde foretatt seg under krigen hadde ikke kommet fram i boken. Forsoningen ble derfor ganske hul, og boken ble oppfattet som irrelevant i historikermiljøet.

Debattene om krigshistorien bidrar likevel til en økt oppmerksomhet om hvilke premisser vår historieforståelse bygger på. På sikt kan dette endre vår historieoppfatning. Erling Fossen har gjort mye for å vise at fremstillingen kan være skjev og mangelfull, og at den etablerte grunnfortellingen ikke lenger oppleves som legitim. Her rettet han kritikken mot krigsgenerasjonen og eldre historiske framstillinger. Dessverre var kunnskapene hans mangelfulle og argumentasjonen hans for sprikende til at den rammet effektivt. I forhold til historikerne var han dessuten minst ti år for sent ute med kritikken. Mye er gjort for å rette opp det bildet han kritiserte.

I den første kronikken var det et bilde fra filmen om Max Manus. Fossen mente at filmen ville bidra til å videreføre den etablerte historien. Filmmediet kan likevel brukes til å fortelle også andre historier fra krigen. En film om Henry Rinnan er på vei, men den vil trolig bare fortelle gammelt nytt. Det som virkelig kan skape ny interesse for glemte kapitler fra okkupasjonshistorien ville være en film om Knut Rød. Det var politimesteren i Oslo som gjennomførte arrestasjonene på de norske jødene i 1942 som da ble sendt til tyske konsentrasjonsleire. Knut Rød ble frikjent i landssvikoppgjøret, og hans historie fremstår som gåtefull. En film om Knut Rød kan presentere ny kunnskap om en av de mest smertefulle historiene fra krigen og stille kritiske spørsmål ved den gamle grunnfortellingen.

Å STJELE GODT BONDEBLOD

Heinrich Himmler, Walther Darré, SS og den norske bonde
Terje Emberland, forsker, HL-senteret

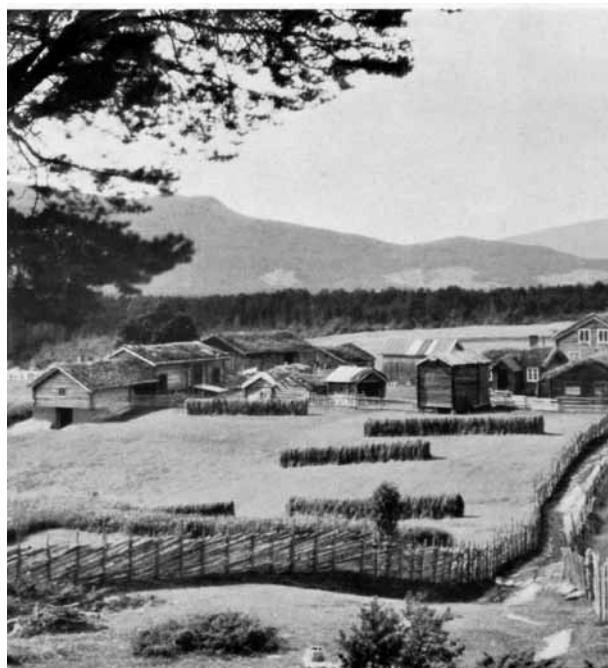
Waffen-SS' ønske om å verve nordmenn var i utgangspunktet ikke et resultat av militære eller maktpolitiske behov. Det var raseideologisk motivert og knyttet seg særlig til forestillingen om den norske bonde som en moderne representant for den urgermanske kriger- og adelsbonde. Denne forestillingen ble en del av SS' ideologi gjennom Walter Darré, riksbondeleder og første sjef for SS' rase- og bosettingskontor (RuSHA). Han og rasekontorets interesse for den norske bondestand førte på trettitallet også til et samarbeid med Norges Bondelag.

ReichsführerSS und Chef der Deutschen Polizei Heinrich Himmler besøkte Norge for første gang fra 28. januar til 15. februar 1941. Torsdag 30. januar tok han de første norske frivillige i Waffen-SS i ed i Hippodromen på Vinderen. Etter dette fulgte konferanser med høyere SS-offiserer og besiktigelse av noen tyske Waffen-SS- og politiavdelinger i Oslo og Drammen. Deretter gikk turen nordover, først med ekstratog til Trondheim, så med fly og bilkortesje. Det endelige målet var Finnmark, hvor Himmler skulle kontrollere den sikkerhetsmessige beredskapen og inspisere den nyopprettede SS-Totenkopf-Standarte Kirkenes.¹

Så langt synes det meste av norgesoppholdet altså å være viet presserende militære og sikkerhetsmessige spørsmål. En nærmere undersøkelse av Himmlers program avslører imidlertid at det under første halvdel av turen var avsatt like mye tid til å besiktige norske kulturminner: Himmler besøkte helleristningsfeltet på Nordstand, Maihaugen på Lillehammer, Nidarosdomen, useet og kunstforeningens samlinger i Trondheim og, etter returen fra Nord-Norge, folkemuseet og vikingskipene på Bygdøy.²

Den pussigste posten på programmet er likevel denne:

Klokken 15.45 lørdag 1. februar ankom Himmlers ekstratog Otta. Her ble han møtt av en bilkortesje fra det tyske ordenspolitiet, anført av generaløyntant Engelbrecht, lederen for de tyske militæroperasjoner i områ-

Fra programmet til Himmlers norgesbesøk. Bondegård på Dombås. Norsk Hjemmefrontmuseum.

det.³ Kortesen fraktet Himmler og hans reisefølge nordover mot Dombås og gården Tofte.⁴ SS-Sturmbannführer Gustav Richert, SS' rase- og landbruksekspert i Norge,⁵ var med på turen og viste Himmler omkring på den imponerende middelaldergården med sine mange eldgamle og pietetsfullt bevarte bygninger. Etter en omvisning ble

Reichsführer-SS og hans følge traktert med kaffe og rømmegrøt i den rikt dekorerte "Stolpestugu" fra 1783. Deretter fortsatte turen til Dombås stasjon, hvor ekstrapoget ventet for å bringe dem videre til Trondheim.⁶

Himmler valgte å avsette hele to timer til gårdsbesøket. Riktignok er Tofte en svært vakker gård som kan spore sin historie helt tilbake til sagatiden, men likevel må denne voldsomme interessen for eldre norsk bondekultur forklares nærmere.

For å kunne gjøre dette, må man avdekke hvilket syn Himmler hadde på de norske bøndene og hvor han hadde hentet sin oppfatning fra. En slik undersøkelse avslører raskt at besøket på Tofte gård i realiteten var nært knyttet til Himmlers hovedmål med norgesbesøket: Rekrutteringen av nordmenn til Waffen-SS.

Walther Darré og "Odal"-bonden

Den som i størst grad preget Himmlers forestillinger om den norske bondestand var Richard Walther Darré (1896 – 1953), en av de fremste ideologene i den såkalte nordiske bevegelsen i Tyskland og første leder av SS' rasekontor.

Darré var født i Buenos Aires. Etter studier i England reiste han til Tyskland og utdannet seg på midten av 20-tallet til agronom med dyreoppdrett som spesialområde. På denne tiden ble Darré medlem av Artamanenbevegelsen, en *völkisch*-preget ungdomsbevegelse som arbeidet for å stoppe flukten fra landsbygda ved å rydde nytt dyrkningsland.⁷ Det var her han først utviklet sine ideer om det nordiske mennesket og dets særegne tilknytning til jorden. Han ble også fra starten i 1926 medlem av Nordische Ring, en paraplyorganisasjon for ulike grupper som på raseideologisk grunnlag arbeidet for å styrke den nordiske herskerassen gjennom opplysningsarbeid og rasehygieniske tiltak – det de kalte en *Aufordnung* av det tyske folk.⁸ Her stiftet han bekjentskap med den nordiske tankes fremste ideolog, raseforskeren Hans F.K. Günther, som allerede lenge hadde vært Darrés ideologiske ledestjerne. Etter møtet fungerte Günther som hans viktigste faglige rådgiver da Darrés utviklet sine teorier i flere verk.⁹

Etter påtrykk fra venner innen Nordische Ring meldte Darré seg inn i NSDAP i 1930, hvor han raskt ble partiets talsmann landbruksspørsmål. Snart ble Himmler, som også hadde landbruksutdannelse og en fortid i Artamanenbevegelsen,¹⁰ hans viktigste allierte innen partiet. I 1931 ble Darré utnevnt til leder av SS' nyetablerte rasekontor. Etter Hitlers maktovertagelse ble han også utpekt til landbruksminister og Reichsbauernführer.

Hans forfatterskap og sentrale posisjon i nazihierarkiet gjorde Darré til Tysklands fremste "forkynner av og talsmann for *Blutund-Boden*-tanken," som han selv kaller

det.¹¹ Selv om dette begrepet hadde eksistert i *völkische* kretser helt siden den wilhelmske perioden, var det ham som populariserte det som artikulasjonen av de uklare antimoderne og antiurbane holdningene som florerte i og utenfor nazibevegelsen. *Blut und Boden* signaliserte ønsket om tilbakevending til et ruralt samfunn av frie bønder, noe som ifølge Darré ville være en mer naturlig samfunnsorden som sikret folkets rasemessige renhet og helse. Behovet for ny landbruksjord legitimerte samtidig kravet om kolonisering i øst, siden dette ga tyskerne den moralske rett til å gjenerobre tilstrekkelig land til å gjenopprette harmonien mellom 'det rasemessige folkefelleskap og det geopolitiske rom' som det gjerne het i det *völkische* nomenklatur.

I Darrés ideologiske hovedverk, *Das Bauerntum als Lebensquell der nordischen Rasse* fra 1928, lanserer han sin tese om at slektsgården og praktiseringen av den urgamle odelsretten gjennom alle tider hadde utgjort den nordiske rases livskilde: Gjennom århundrer hadde hver bonde valgt ut den dyktigste, sterkeste og mest utholdende av sine sønner til å overta gården.¹² Ordet "adel" kommer av "odel", påpekte Darré. Årsaken til dette var at odelsrettens positive seleksjon hadde skapt en rasemessig overlegen blodslinje som hadde utgjort den dominerende del av det herskende sjikt i Europa. Denne blodslinje sto imidlertid nå i fare for å degenerere.

At han fremstilte den nordiske rases forfedre som bofaste bønder betydde imidlertid ikke at han ville frata dem deres krigeriske kvaliteter. Tvert imot var rasens kampvilje og erobringsslyst også en direkte konsekvens av odelsretten: Siden man ikke aksepterte oppdeling av jorden, ville de sønnene som ikke fikk arverett til den nødvendigvis bli tvunget ut på jakt etter nytt dyrkningsland. Den nordiske rase hadde helt siden steinalderen vært et *Volk ohne Raum*, hevdet Darré, og dette hadde ført til årlige koloniseringstokter fra rasens *Urheimat* i nord. Dette var imidlertid ikke nomadiske krigertokter, men institusjonaliserte og velorganiserte utvandring, understreket han. Odelsrettens innebygde seleksjonsprinsipp virket dermed også i denne sammenheng ved å fremelske hardføre og dyktige krigere og kolonister.

Med dette resonnementet mente Darré å ha ført bevis for hvordan den nordiske rases tilsynelatende motstridende kvaliteter – både som rotfestede bønder og heltmodige erobrere – var intimt forbundet. Samtidig kunne han legitimere en tilbakevending til landsbygda og en storstilt kolonisering i øst som den nordiske rases naturgitte og historiske misjon.

Men hvordan skulle man forhindre den nordiske rases snarlige undergang? I deler av den nordiske bevegelse hersket det apokalyptisk resignasjon, hvis man da ikke henfalt til drømmer om å etablere nordiske rasereservater

Richard Walther Darré (1896–1953).

fjernt fra den korrupperende storbyen etter mønster av den tidligere *völkische* kollektivbevegelsen.¹³

Her skiller Darré seg ut. Til forskjell fra mange av sine trosfeller var han aktivistisk og praktisk-politisk innstilt. For ham var den nordiske bevegelse ”ingen romantisering av en raserest som er dømt til undergang,” understreker han i en tale i 1930.¹⁴ Samme år lanserte han i boken *Neuadel aus Blut und Boden* flere konkrete tiltak – inspirert av prinsippene for dyreavl – som ikke bare kunne redde den nordiske rasen fra undergang, men også produsere en ny raseren nordisk bondeadel. Med disse presist formulerte forslagene ble Darré den eneste teoretiker innen den nordiske bevegelsen som faktisk utviklet et innenrikspolitisk program for å realisere den ønskede *Aufnordung*.

Det viktigste av hans forslag var innføringen av et program for systematisk kontroll med giftemål. Gjennom dette skulle tyske bønder ledes til rasebiologisk riktige valg av ektefeller ved å bli stilt i utsikt arvegårder, såkalte *Hegehöfe*. Forutsetningen for å kunne overta en slik gård var at man giftet seg med kvinner som oppfylte de strengeste krav til nordiske raseegenskaper. Gjennomføringen av et slikt raseavlsprogram fordret oppbygging av et omfattende ekspertapparat til å foreta den nødvendige undersøkelse og klassifisering av befolkningen. Darré tenkte seg her blant annet at man skulle etablere et system hvor alle innbyggere av riket måtte kunne dokumentere sin avstamning og at denne ville være bestemmende for hvilke samfunnsposisjon man kunne bekle – og i siste instans om man overhodet ble regnet til det tyske folkefelleskap.

Av forslaget fremgår det at det er kvinnene som må dokumentere sine rasemessige høyverdige arveegenskaper. For mennene er det tilstrekkelig at de i sin fremtodning og livsførsel lever opp til de nordiske raseidealene. Det som her spiller inn er Darré og Günthers skille mellom rasens *Erbbild*, de arvelige, blodsbestemte egenskapene, og dens *Erscheinungsbild*, hvordan og i hvor stor grad disse kommer til uttrykk i det enkelte individ. Som vi skal se, kom dette til å få en stor betydning ikke bare for Darré, men for Himmler og SS’ syn på nordmennene.

Darré og SS-Rasse- und Siedlungshauptamt (RuSHA)

Da Darré lanserte sine raseforbedringstanker i 1930, fremsto de som ville utopier som bare vant gehør hos hans nærmeste trosfeller i den nordiske bevegelsen. Kort tid etter kom han imidlertid til å inneha flere politiske posisjoner som ga ham reell makt til å forsøke å gjennomføre dem.

I første omgang var det i Himmlers SS han fikk mest uforbeholden støtte. I 1930 var Darré blitt medlem av SS og året etter ble han utpekt som leder av Rassenamt-SS. Dette kontoret hadde i utgangspunktet som hovedoppgave å overvåke de strenge giftemålsregler som Himmler samme år hadde innført i sin orden etter påtrykk fra Darré.¹⁵ Tanken var nå at SS ikke bare skulle være en sikkerhetsstyrke og politisk eliteenhet, men også et *Sippengemeinschaft* [Stammefellesskap] av nordiske menn og kvinner.¹⁶ Enhver SS-mann måtte fra nå av innhente tillatelse fra Reichsführer-SS personlig for å kunne inngå forlovelse og giftemål og hans prospektive brud måtte kunne dokumentere fysisk og psykisk sunnhet og en ren arisk avstamning tilbake til 1800.

Den praktiske rasemessige undersøkelsen ble gjennomført ved opprettelsen av et nettverk av rasereferenter. I 1933 endret SS-Rassenamt navn til Rasse- und Siedlungshauptamt (etter 1935 Rasse und Siedlungshauptamt RuSHA) og fikk også ansvaret for den ideologiske opplæringen av SS-menn via nettverket av rasereferenter og lokale skoleledere. Disse ble heretter pålagt å gjøre seg godt kjent med SS’ ideologiske hovedskrifter, Hans F.K. Günthers *Rassenkunde* og Darrés *Neuadel*.¹⁷ Kursvirksomhetene ved skolen som RuSHA opprettet i 1935 i Berlin-Grunewald var også gjennomsyret av Darrés ideer. Her ble hovedvekten i undervisningen lagt på emner som ”den germanske bondestands historie” og ”nyere forskning omkring den tidlig-germanske historie”.¹⁸

I tillegg skulle RuSHA, som det nye navnet tilsa, arbeide for å få flest mulig av SS-mennene til å etablerte seg som nybrottsmenn. Som det heter i et direktiv fra Himmler i 1935: ”Gjenskapelsen av bondestanden og den ikke-agrarer landvinning tilhører SS’ verdensanskuelsemessige

og politiske oppgaver.¹⁹ Heretter ble altså bondespørsmål og nybrottsarbeid definert som en essensiell del av SS' verdensanskuelse, helt i tråd med Darrés ideer.

Darré anså en "Drang nach Osten" som en viktig del av den nordiske rases stolte fortid. Et nytt koloniseringsprosjekt i Øst var dermed også nødvendig for å sikre dens fremtid. Dette ble snart inkorporert som et hovedelement i SS' ideologi. Alt i 1931 fortalte Darré sin venn fra Nordische Ring og fremtidige stedfortreder i RuSHA, Dr. Horst Rechenbach, at SS i fremtiden hadde til hensikt å sette inn store enheter med kolonister i Øst som skulle utgjøre en mur mot den slaviske befolkning.²⁰

RuSHAs nye betegnelse og dobbeltfunksjon viser altså at dets virksomhet fullt og helt ble innrettet mot å realisere Darrés *Aufnordungs*-planer. Han hadde dermed nådd det mål han hadde arbeidet for helt siden han trådte inn i Himmlers eliteorden. I 1930 forklarer han i et brev til sin mesen i Nordische Ring prinsesse Marie Adelheid Reuß zur Lippe at han har til hensikt å gjøre SS' rasekontor til den nordiske bevegelsens sentrum. Det skal bli en *Pflanzgarten* og et laboratorium hvor man kan utprøve *Aufnordungs*-tiltak som senere kan appliseres på hele den tyske befolkningen.²¹

I 1933 ble Darrés maktbasis kraftig utvidet da han ble utnevnt til Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft, Reichsbauernführer og leder for Reichsnährstand, sentralorganisasjonen for de tyske bondeorganisasjonene. Dette førte til at han på nasjonalt nivå kunne realisere flere av de tiltakene han hadde foreskrevet i *Neuadel aus Blut und Boden*.

For Darré måtte landbrukspolitikken hele tiden være underlagt rasepolitikken og tjene dens formål. Det var derfor avgjørende at de som ble satt til å implementere denne var inneforstått med den nordiske tanke. Historikeren Uwe Mai påpeker at så å si alle lokale Landbauernführer og ledende medarbeidere i Reichsnährstand samtidig tilhørte staben i RuSHA og hadde en høy SS-rang.²² Sammensmeltningen mellom den rase- og agararpolitiske side av Darrés virksomhet ble ytterligere befestet ved at han – med begrunnelse i mangelen på kompetent personale – lot sine medarbeidere i Reichsnährstand også lede de ulike avdelingene innen RuSHA.²³ Som vi nå skal se, hadde også de fagfolkene Darré ga i oppdrag å pleie kontakten med den norske bondebevegelsen en slik dobbeltrolle.

Takket være sin sentrale posisjon i den nordiske bevegelsen, som i 1935–36 var blitt ensrettet innefor Nordische Gesellschaft, sikret Darré seg også kontrollen over all kontakt mellom selskapet og representanter for de skandinaviske bondebevegelser. Da Nordische Gesellschaft i 1935 opprettet et eget bondekontor i Goslar, ble dette satt under ledelse av RuSHA-mannen Dr. Alfred Thoss og helt kontrollert av SS.²⁴

Darré og den norske bonden

Som Hans F. K. Günther, som var norsk gift, hadde også Walter Darré familiære bånd til Skandinavia. Via sin mor, Emilia Berta Eleonore Lagergren, som var halvt svensk, kunne han stolt føre sine tilbake til norske vikinger.²⁵ I tillegg overtok Darré alle Günthers grunnoppfatninger om skandinavenes høye rasekvalitet, men knyttet dem i enda sterkere grad til bondestandens stilling i Norge og Sverige. Det faktum at det nordiske raseelementet fortsatt var så sterk, skyldtes at man ikke hadde hatt livegenskap, men en elite av frie odelsbønder, en bondeadel, konkluderte han. Nordmenn og svensker, hvor viking- og odelsblodet rant nesten rent, var med andre ord det nærmeste man kunne finne den urgermanske krigerbonde. Nå var oppgaven å gjenskape en slik bondeadel i Tyskland. Og for å kunne oppnå det, måtte man vende tilbake til dette fellesgermanske grunnlag. Inspirasjonen kunne man hente fra Skandinavia.

Men de skandinaviske land var ikke bare viktig som en inspirasjon for den kulturelle *Aufnordungs*-virksomheten i Tyskland. De utgjorde også en viktig blodressurs. Det viktigste problem Darré etter egen oppfatning sto overfor var mangelen på raserent menneskemateriale. I Tyskland hadde århundrer med konflikter og folkevandringer ført til en uttynning av det nordiske raseelement. Dermed var det maktpåliggende å sikre tilførsel av friskt rent nordisk blod fra områder utenfor Tyskland. Og her var det Skandinavia som utpekte seg som særlig interessant, siden andelen rent nordisk blod ifølge Günther og hans kolleger var så høy, særlig innen bondestanden.

Å hente ut denne blodressursen var ifølge Darré ikke bare viktig for å forbedre befolkningen innen Tysklands grenser, men også for å realisere den øst-ekspansjon han betraktet som avgjørende for å sikre rasens fremtid. I en intern tale til sine landbruksfaglige medarbeidere i januar 1936 nevner han dette. Han beroliger tilhørerne med at maktforholdene i Europa snart vil endres slik at det ville bli lettere å skaffe det nødvendige menneskemateriale. "I en viss grad vil også menneskene i Skandinavia stå til vår disposisjon, i den forstand at vi gjennom disse folkenes døtre vil kunne mobilisere Skandinavias verdifulle arve-masse for vårt folk."²⁶

Norges Bondelag og SS

Disse visjonene førte til at Darrés oppmerksomhet tidlig ble rettet mot de norske bønderne. Og her kunne han utnyttede de gode forbindelsene som lenge hadde eksistert mellom tysk og norsk bondebevegelse, samt den store sympati med det nye Tyskland som var fremherskende i Norges Bondelags ledelse.

Allerede ved dannelsen i 1896 hadde Norsk Landmandsforbund (senere Norges Bondelag) hentet inspirasjon

fra den sterkt antisemittiske og *völkisch*-pregede Bund der Landwirte i Tyskland.²⁷ Men i Norge var det særlig med fremveksten av den radikale arbeiderbevegelsen på 1920-tallet at bondenasjonalismen blomstret opp og fikk et klart høyreradikalt og *völkisch*-rasistisk preg. Den frie, norske odelsbonde og nyrådningmann ble nå fremstilt, ikke bare som bærer av den nasjonale kultur, men som den rasemessige kjerne i folket og bolverket mot modernitetens ødeleggende innflytelse via "den internasjonale jødedom".²⁸

Landbrukskrisen på begynnelsen av 1930-tallet styrket de antiparlamentariske tendensene i Bondelaget, og resulterte i en tiltagende agitasjon for en "nasjonal regjering" over partiene og en korporativ organisering av statsstyret, inspirert av den italienske fascismen. Mens høyreradikalismen på 1920-tallet i første rekke var et byfenomen, var det bondeorganisasjonene som ga den styrke i første halvdel av 1930-tallet, konkluderer Olav Rovde.²⁹ Dermed ble også Bondepartiets kriseforlik med Arbeiderpartiet i 1935 oppfattet som et svik. Det var ikke en slik visjonløs pragmatisme bondebevegelsen skulle representere, mente sentrale kretser i Bondelaget.³⁰ I denne sammenheng fremsto det nye Tyskland som et positivt alternativ. Her hadde det nasjonale diktatur nedkjempet de "ubestemmelige samfunnsnedbrytende krefter" og derved overkommet tidens materialisme og klassekonflikt. Det var også klart at man her fullt ut anerkjente bondestanden som nasjonens livskilde. Mange i Bondelagets ledelse omfattet dermed Hitlerregimet med stor sympati, blant dem lederen Johan E. Mellby, nestleder Asmund Enger, leder av lagets ungdomsutvalg Peter Jæger-Leirvik, leder av bondekvinnelaget Olga Bjoner og, ikke minst, *Nationens* redaktør Thorvald Aadahl. Det hersket med andre ord et idémessig felleskap mellom sentrale deler av norsk bondebevegelse den nordiske bevegelse. Som et konkret uttrykk for dette deltok Mellbye senere som æresgjest ved Nordische Gesellschafts møte i Lübeck i 1938.³¹

Alt lå dermed til rette for at Darrés fremstøt skulle lykkes. Det første initiativet kom allerede i høsten 1934 da han inviterte Bondelaget til de første riksbondedagene i Goslar.³² Lagets utsending var oberst Christopher Fougner, leder av lagets komité for arbeidsspørsmål. Han var en innbitt antikommunist og antisemitt som på begynnelsen av 1920-tallet hadde tatt initiativet til streikebryterorganisasjonen Samfundshjelpen. Fougner følte seg derfor vel til rette i Goslar og skrev en begeistret om det "halvt religiøse alvor" som preget møtene viet "bonden som bærer av det tyske folks fremtid."³³ Året etter deltok Fougner også på riksbondedagene, og i sin rapport forsvarte han både talenes aggressive antisemittisme og den nyhedenske tendens som seremoniene bar preg av.³⁴

Tysk odelslov etter norsk mønster

Sommeren 1935 kom en delegasjon fra Reichsnährstand på gjenvissitt til Norge. Leder for delegasjonen var Matthias Haidn, hovedavdelingsleder i Reichsnährstand. Haidn var også nettopp utnevnt til stedfortredende sjef for "Sippenamt" i RuSHA, og det var i første rekke i denne kapasitet han besøkte Norge. I et intervju med *Nationen* forklarer han formålet med studiereisen slik:

Som representanter for tysk landbruk hadde vi til oppgave aa studere de kulturelle sider av Norges bondenæring. I Tyskland arbeider vi nu efter nye prinsipper, vi søker aa komme tilbake til de tradisjonelle, kulturbundne levemaater, som gjennom vaar trengselstid er blitt ødelagt. Og det er her i Norge vi kan finne hva vi søker, nettopp fordi nordmenn og tyskere har saa meget tilfelles. Vi er av samme blod, men vi lever bare under forskjellige forhold.³⁵

Haidn forteller videre at det særlig er den norske odelsretten som interesserer delegasjonen. Bakgrunnen er innføringen av *Reichserbhofgesetz* i Tyskland i september 1933. Denne omgjorde omkring 35 % av landbrukseidommene til *Erbhöfe*, odelsgårder, og gjorde det til en forutsetning at eierne av disse gårdene måtte være av "tysk eller stammelikt blod". Loven var ment å realisere Darrés tanke om en raseseleksjon via *Hegehof*-systemet som han hadde lansert i boken *Neuadel aus Blut und Boden*. Ved å sikre bondestandens arvegårder skulle det nordiske raseelementet vernes og styrkes.³⁶

I denne sammenheng var Norge Darrés fremste forbilde. Bare her hadde man nesten uforandret bevart den gammelgermanske odelsretten. Darré legitimerte da også innføringen av loven med eksplisitt henvisninger til den norske odelsretten: "Nordmennenes fortsatt eksisterende 'Odelsrett', det tyske folks 'Reichserbhofgesetz' og de germanske bøndernes 'Odal' er alle lover som er sprunget ut av en bestemt verdensanskuelse," slår han fast.³⁷

På rasesafari i Gudbrandsdalen

Selv om Reichsnährstands fremstøt i Norge også var motivert av et ønske om å skape forståelse for Hitler-regimet i utlandet og å drøfte mer generelle landbrukspolitiske spørsmål, var interessen for landet altså først og fremst knyttet til den oppgave Darré hadde tatt på seg som leder for RuSHA.

Dette kommer særlig tydelig frem under til Dr. jur. Wilhelm Saures besøk i Norge. Saure var leder for rettsavdeling i Reichsbauernführers stab og hadde vært med på å utarbeide *Reichserbhofgesetz*.³⁸ Som representant for Reichsnährstand deltok han sommeren 1936 på den internasjonale landbrukskomisjonens møte i Oslo og Lillehammer.³⁹ Men det var som SS-mann i RuSHA han etter konferansen foretok en reise opp Gudbrandsdalen for

å studere den norske bondekulturen. Valg av reisemål var neppe tilfeldig. De norske raseforskerne Halfdan Bryn og Jon Alfred Mjøen hadde begge konkludert med at det var nettopp Gudbrandsdalen av et av de områder hvor den nordiske rasetype fortsatt eksisterte i sin reneste form. Ja, i en artikkel i *Der Norden*, organ for Nordische Gesellschaft, går Mjøen så lang som å hevde at man her kan finne så å si hundre prosent rene nordiske mennesker.⁴⁰ Sauers reise hadde dermed karakter av en "rasesafari" hvor han, i tillegg til å studere kulturarven etter urgermanere, kunne observere eksemplarer av denne nesten utdødde rene rasetyper.⁴¹

Gudbrandsdalen gjorde et overveldende inntrykk på Saure, noe han formidlet samme høst i sin tale under riksbondedagene i Goslar: „Dette nordiske bondefolk har siden vår germanske histories første tid utviklet en bondekultur som savner sitt sidestykke. Overfor disse kulturskattene [...] kan man bare stå med ærefrykt og forundring.”⁴² Ved å tvilholde på odelsretten hadde nordmennene klart å stå imot fremmed kulturinnflytelse og herredømme, slår Saure fast.

Men nå sto denne beundringsverdige kulturen i fare for å forsvinne, la han til. Også i Norge hadde nemlig liberalisme, jødedom og marxisme – "den germanske bondetankens dødsfiender" – satt sitt preg på kulturen. I en intern rapport til Darré forteller han også om en underlig observasjon han gjorde på reisen: Det var åpenbart at de norske bondedøtrene var svært interesserte i å skaffe seg tyske menn.⁴³ Selv kunne Saure ikke gi noen forklaring, men Darré følte seg umiddelbart "forpliktet" til rapportere observasjonene til Himmler og samtidig presentere en forklaring på fenomenet:

Personlig tror jeg [...] at det har en helt naturlig årsak. Hos alle høyere pattedyr er det slik at utvalget i første rekke skjer gjennom den mannlige side og at den kvinnelige side instinktivt søker seg ut den mest vellykkede og fremgangsrike mannlige partner. Det er ikke hunhjorten som kjemper om hanhjorten, men hanhjortene med hverandre om hunndyrene. Tar man utgangspunkt i dette, er problemet dette, at den norske mann i sin holdning og livsførsel ikke lenger representerer idealbildet på det germanske menneske, mens den norske kvinne oppfatter dagens tyske mann som kroppsliggjøringen av den virkelig artsegne mannlighet. Det kan være jeg tar feil, men jeg tror nok at jeg er på rett spor.⁴⁴

Darré henviser her til raseteoriens skille mellom *Erbbild* og *Erscheinungsbild*. Mens de norske kvinnene var bærere av et rent nordisk *Erbbild*, hadde mennene, takket være negativ påvirkning fra liberalisme, jødedom og demokrati og århundrer med fred, fått svekket sitt rasemessige *Erscheinungsbild*. Derfor var norske bondejenter så interesserte i tyske menn. Darré foreslo overfor Himmler at man nå burde benytte seg av dette for å hente godt blod fra Norge.

På den ene siden kunne man sende tyske bondegutter som landbrukspraktikanter til de norske dalene og, på den andre side, skaffe så mange norske jenter til Tyskland som mulig, for eksempel som sekretærer og lærerinner.

Og denne aktiviteten er allerede Reichsnährstand i ferd med å organisere, skriver han. Med dette sikter han til at Bondelagets ledelse bare to måneder tidligere hadde vært på en rundreise i Tyskland, organisert av RuSHAMannen Alfred Thoss, leder for Nordische Gesellschafts bondekontor. Her var programmet nøye planlagt for å styrke den rasemessige fellesidentiteten, blant annet ved besøk i Nordische Gesellschafts hovedkvarter i Lübeck og utflukter til nazistiske kultsteder som Hermannsdenkmal og Externsteine.⁴⁵ Og dette hadde åpenbart den ønskede virkning: "Det er ned til selve folkets røtter tyskerne nu søker for å finne styrke og tro og mot og vilje – ja som de selv sier, den nødvendige fanatisme," skriver for eksempel Asmund Enger i *Nationen* etter hjemkomsten.⁴⁶

Under oppholdet ble det inngått en avtale om å organisere et utvekslingsprogram for norsk og tysk bondeungdom. Dette ble igangsatt samme høst med en fellesleir i Goslar i tiden opp mot riksbondedagene. Leiren kom i ett og alt til å stå i den nordiske tankes tegn.⁴⁷ Darré hadde nemlig gitt Thoss ansvaret for arrangementet, noe diskusjonsemnene bar preg av: "Den befolkningspolitiske stilling i de nordiske stater og Tyskland", "nordisk tanke og nordisk land" og "bondeungdomsforbundenes kulturelle arbeide".⁴⁸ Også denne gang hadde besøket den ønskede propagandamessige effekt. En beretning fra en av deltagerne avslutter med en takk til det tyske folk "[...] fordi det i dag ligger som et bolkverk mot den jødetonede kommunisme som brer sig som en farsott over den hele verden".⁴⁹

Men denne typen utvekslingsvirksomhet i Reichsnährstands regi er ikke nok, understreker Darré i brevet til Himmler. Det beste ville være om det "fra SS' side kunne settes i gang noe," skriver han, men legger til: "for øyeblikket vet jeg ikke hva det kunne være."⁵⁰

Med utnevnelsen av Darré til leder av Rassenamt åpnet Himmler SS for Blutund-Boden-ideologien og germanermytologien. Himmler som ikke var kjent i partiet for å ha egne ideer, men hadde snarere hadde gjort karriere som funksjonær. Derfor var han ikke selv i stand til å gjøre disse forestillingene til forpliktende tankegods innenfor SS. Darré derimot hadde i kraft av sine verk og sine politiske resultater ord på seg som autoritet. Derfor søkte Himmler å knytte ham til SS.⁵¹

Slik konkluderer Peter Longerich i sin nye biografi om Himmler, og bekrefter med dette at Darré må tilskives et hovedansvar for utviklingen av SS' raseideologi. Men hva dette bidraget mer konkret består i, utdyper han i liten

grad. Bak den noe uspesifiserte henvisning til "Blut und Boden-ideologien" og "germanermytologien", skjuler det seg, som vi har sett, en ganske helhetlig nordisk ideologi. Og i denne utgjør forestillingen om den norske og svenske odelsbondes attråverdige raseegenskaper og forbilledlige urgermanske kultur et grunnelement. Da Darré i 1931 ble utnevnt til leder av Rassenamt-SS ble også denne idéverdenen adoptert som en fundamental komponent i SS' ideologi. Dermed kom også Skandinavia innenfor organisasjonens ideologiske interessehorisont.

Også avgjørelsen om å rekruttere skandinaver til Waf-fenSS viser seg å være Darrés initiativ, begrunnet i forestillingen om den krigerske nordiske odelsbonde.

Å røve godt bondeblod – de første skandinaver i SS

Tanken på å hente godt blod fra Skandinavia var noe som åpenbart opptok Darré sterkt fra midten av 1930-tallet. Våren 1937 ble den konkretisert i et forslag til Himmler om å tillate opptak av skandinaver i SS.⁵² For Darré gjaldt dette i første rekke å tillate at SSmenn skaffe seg norske og svenske koner, bærere av et godt nordisk *Erbbild*. På denne måten kunne SSordenes økede rasekvalitet sikres gjennom deres avkom.

Denne ideen realiserte da også SS under okkupasjonen da de såkalte Lebensbornhjemmene for norske kvinner med barn av tyske soldater ble etablert i landet. Og det er ingen tilfeldighet at Norge var det land som kunne skilte med de første og de fleste av disse institusjonene utenfor Tyskland.⁵³

Det fantes imidlertid også en annen måte å høyne rasekvaliteten i SS. Det var å forbedre de renrasede norske bondeguttene *Erscheinungsbild*. En slapp holdning og mangel på krigersk instinkt kunne man nemlig gjøre noe med gjennom hard ideologisk og militær trening og stålsettende fronterfaringer. Det er nok i første rekke i disse baner Himmler tenkte da han ga sitt tilsagn til Darrés eksperimentet. Tillatelsen ble gitt til verving av unge skandinaviske menn til den militære grenen av hans orden, *SS-Verfügungstruppe*. Når disse hadde gjennomgått SS' *Weltanschauungskurs* og harde militære trening, ville nok den slumrende vikingånd bli vekket av sin dvale. Den særlige oppgave Himmler etter hvert tiltenkte slike norske og svenske soldatene var også helt i tråd med Darrés forestillinger om den nordiske adels- og krigerbonde. De skulle under en fremtidig ekspansjon i øst være såkalte *Wehrbauern*, soldaterbønder som skulle vokte det nye Storgermanias grense mot Øst.⁵⁴

Siden det gode nordiske blodet altså i første rekke befant seg innen bondestanden, var det naturlig at Darré ga lederen for bondekontoret i Goslar, Dr. Alfred Thoss, ansva-

ret for å finne egnede kandidater. Og Thoss gikk til verket med stor iver. Han hadde som Nordische Gesellschafts representant flere ganger vært på besøk Norge, Sverige og Danmark og hadde også arrangert studiereiser til Tyskland for skandinaviske bondeledere samt årlig fellesleire for skandinavisk og tysk bondeungdom i Goslar. Alt dette hadde gjort ham til den mann innen RuSHA-apparatet som hadde det bredeste kontaktnett blant potensielle skandinaviske SS-kandidater.

Allerede noen uker etter Darré hadde fått godkjenning fra Himmler, kunne Thoss sende de to første rekrutter til SS-Verfügungstruppe. Dessverre fremgår det ikke av kildene hvilken nasjonalitet de hadde. Sannsynligheten er imidlertid stor for at de var rekruttert blant deltakerne på de årlige bondeungdomsleirene i Goslar.⁵⁵

Eksperimentet ble mindre vellykket. Da de to første kandidatene dukket opp til militære legeundersøkelser, viste det seg raskt at de ikke var egnet materiale for Himmlers elitekorps. Deres rasemessige *Erscheinungsform* sto for mye tilbake å ønske: Den ene var tykkfallen, den andre plattfot og begge temmelig alkoholisererte. Lederen av SS-Personalhauptamt – antagelig mer preget av prøysserånd enn nordensvermeri – skriver senere at møtet med de to skandinaviske SS-kandidatene "sterkt innskrenket" hans tiltro til Dr. Thoss vurderingsevne.⁵⁶

Dette tilbakeslaget synes imidlertid ikke å ha svekket Thoss' tro på en skandinavisk SS-rekruttering. Tvert imot lanserer han året etter et forslag om å etablere et eget SS-vervekontor for skandinaver. I SS-Personalhauptamt falt imidlertid hans forslag på stengrunn. "SS-Obersturmführer Dr. Thoss' forslag virker svært fantasifullt," innleder sjefen, SS-Gruppenführer Walter Schmitt, og påpeker at man verken har personale eller penger til å opprette et slikt kontor. Den viktigste innvendingen er imidlertid av prinsipiell og politisk karakter: "Jeg har også den betenkelighet at den germanske tanke ennå ikke er så utbredt at nordboer vil forlate sitt hjemland for å forplikte seg til SS i Tyskland. Jeg frykter at vi gjennom denne metoden bare vil få fedrelandsløse og slette elementer, som vil bytte bort sin nasjonalitet mot en uniform."⁵⁷

Spørsmålet måtte nå avgjøres av Reichsführer-SS selv. Og om Himmler kan ha innsett de rent økonomiske problemene knyttet til driften av et slikt kontor, hadde han overhodet ingen forståelse for Schmitts prinsipielle innvendinger. De menn han søkte i Skandinavia ville komme hvis de ble invitert, selv om de nødvendigvis i begynnelsen kom til å møte både forundring og spott i sine hjemland, mente han.⁵⁸ Himmler var nå desto mer bestemt på å realisere sin drøm om SS om en pangermansk orden, og bare to måneder senere proklamerte han etableringen av SS-Standarte "Germania" for skandinaviske, nederlandske og flamske frivillige.

Avslutning

Det meste av forskningslitteraturen som behandler SS og Norge er nesten utelukkende fokusert på tiden under okkupasjonen. Her blir det som regel tatt for gitt at interessen for norske rekrutter var et resultat av Waffen-SS' ekspansjonsbehov.⁵⁹ Også i den internasjonale forskningslitteraturen vektlegges de militære og maktpolitiske motivene bak rekrutteringen av germanske frivillige, herunder også de norske.⁶⁰

Startpunktet for denne ekspansjonen av Waffen-SS' interessesfære settes her gjerne til Himmlers tale i november 1938 hvor han proklamerer etableringen av en SS-Standarte "Germania".⁶¹ Setter man denne proklamasjonen inn i talens bredere tematiske kontekst, blir det imidlertid klart at Himmlers betraktet dette som et ledd i det *Aufnordungs*-prosjekt som SS alt fra begynnelsen av 1930-årene har stilt seg i spissen for. Derfor forklarer han da også beslutningen slik: "Jeg har virkelig til hensikt å hente germansk blod fra hele verden. Stjele og røve det der jeg kan. Det er ikke for ingenting at Standarte Germania har fått sitt navn."⁶²

Himmler synes dermed å knytte an til ideen Darré over et år tidligere hadde lansert for ham og det eksperiment han lot Alfred Thoss igangsette: En sikring av godt bondeblood for SS gjennom rekruttering av skandinaver. At Himmer har Darré og hans ideer i tankene, indikeres også av at han like før i talen kommenterer viktigheten av Reichsbauernführers forslag om å rekruttere unge tyske Erbhof-bønder til SS. "[...] De beste bøndene må bli medlemmer av SS' blods- og livsfellesskap," slår han fast. Og som vi har sett var de aller beste å finne i Skandinavia.

At Himmler valgte å ta avstikkeren til Tofte gård på sin vei nordover var ikke tilfeldig, men antagelig et resultat av råd fra raseekspertene i RuSHA. For dem var gården "med sine mennesker, livsformer og byggverk typisk for den germanske rases midtnorske hjemstavn".⁶³ Her kunne Reichsführer-SS få anledning til å besiktige den urgermanske kulturarv som hans SS-orden skulle verne og videreføre. Og i disse traktene kunne han møte praktkesemplarer av den nordgermanske stamme som han ønsket skulle fylle rekkene i SS' pangermanske armé.

Noter

- 1 En annen grunn til Nord-Norge-reisen var at kysten her var den dårligst befestede og derfor det mest sansylige sted for en britisk invasjon. Himmler foreslo derfor at det tyske sikkerhetspolitiet skaffet seg oversikt over britiske sympatisører blant kystbefolkningen. Samtidig overtalte han Terboven, som var med på reisen, til å innføre en strengere sikkerhetsmessig linje for fremtiden. Se Robert Bohn: "Ein solches Spiel kennt keine Regeln" i Gerhard Paul og Klaus-Michael Mallmann (red.): *Die Gestapo: Mythos und Realität*, Primus Verlag, Darmstadt 2003, s. 469.
- 2 Detaljene omkring Himmlers besøk har til nå vært ukjente. Kildene har vært mangelfulle. Bare et preliminært program befinner seg i BArch, NS19/1792. Se Witte, Wildt et. al (red.) (1999), s. 114 n.55. Flere reviderte versjoner av Himmlers program samt en del korrespondanse i forbindelse med besøket har imidlertid ligget upåaktet i Magne Skodvins kronologisk ordende arkiv på Norsk Hjemmefrontmuseum i Oslo. PA Skodvin, NHM 8. Min fremstilling bygger på disse kildene.
- 3 *Tidens Tegn*, 03.02.1941.
- 4 "Program für Besuch des Reichsführer SS in Norwegen", PA Skodvin, NHM 8. I dette programmet er reviderte tidspunkter og programposter påført med håndskrift. Det synes å være det siste i en lang rekke utkast, og stemmer – med noen vesentlige endringer i rekkefølgen – relativt godt med det avisene kan fortelle om besøket.
- 5 Gustav Richert var fra siden midten av 1930-tallet tilnyttet Rasse- und Siedlungshauptamt (RuSHA) hvor han arbeidet med landbruksspørsmål. Han kom til Norge rett etter okkupasjonen og ble tilknyttet Reichskommissariat, Abteilung Ernährung und Landwirtschaft, hvor hans oppgave i første rekke var å for å bygge ut kontaktene til den norske bondebevegelsen. Samtidig var han utpekt av Himmler til såkalt Rasse- und Siedlungsführer for Norge. Under oppholdet avtalte Himmler og Richert etableringen av Lebensborn-institusjonen i Norge. BArch, SSO (tidl. BDC), PA Gustav Richert.
- 6 Takk til Lars Øyno for muntlige opplysninger om Himmlers besøk på Tofte.
- 7 Også Himmler selv var medlem av denne bevegelsen i sin ungdomstid. Det ser imidlertid ikke ut til at han møtte Darré på dette tidspunktet. Se Kater (1971), s. 576–638.
- 8 Om den nordiske bevegelsen og Nordische Ring, se Nicola Karchers bidrag i dette nummer.
- 9 For relasjonen mellom Günther og Darré, se Bramwell (1985).
- 10 Himmler ble i 1928 utpekt til leder for Gau Bayern, men var ikke særlig aktiv i denne posisjonen. Se Kater (1971), s. 577–638.
- 11 Slike kalte Darré seg selv i et brev til Himmler 08.02.1938. I: Ackermann (1970), s. 200.
- 12 Walter Darré (1938), s. 367.
- 13 Se f. eks. Linse (1999), s. 397–410.
- 14 Darré: „Blut und Boden als Lebensgrundlagen der nordischen Rasse“, foredrag ved Nordische Tagung i Berlin, 22.06.1930, gjengitt i Darré (1940), s. 26.
- 15 Se Heinemann (2003), s. 50.
- 16 Corni og Gies (1994), s. 20.
- 17 Himmlers rundskriv til medarbeiderne i Rasse- und Siedlungsamt, september 1933, NA, T-354/366/4070861. I: Wingartner (1971), s. 64. Skolerings-

- systemet av SS-menn ble imidlertid ikke fullt realisert før i 1935 gjennom obligatoriske skoleringskurs og publiseringen av standardisert undervisningsmateriale i form av publikasjonen *SS-Leitbefehl*.
- 18 "Dienstplan für den Schulungsleiter vom 24.1.35 – 30.1.35", NA, T-354/408/4123711-14, I: Wimgartner (1971), s. 71.
- 19 Befehl des RFSS, 03.09.1935, BArch, NS2/86/175. I: Heinemann (2003), s. 71.
- 20 Corni og Gies (1994), s. 20.
- 21 Brev fra Darré til Reuß zur Lippe, 07.08.1930, Stadtarchiv Goslar, Nachlass Darré Nr. 87. I: Gies (1968), s. 127–139.
- 22 Mai (2002), s. 60.
- 23 Himmlers redegjørelse for oppbyggingen av RuSHA i tale til sine SS-Gruppenführer, 08.11.1937, NA, T-175/90/2419-2487. I: Smith og Peterson (1974), s. 71.
- 24 Thoss var utlånt fra sin stilling i RuSHA, som i sin helhet finansiert virksomheten. Brev fra staben i RuSHA til Thoss, 31.10.1935, BArch, OSS (tidl. BDC), PA Alfred Thoss. Under sin tid som historiestudent i Wien, Berlin og Jena hadde Thoss gjort raseforskning og tidlig germansk historie til sitt spesialfelt, noe som førte ham i 1934 til en stilling som referent i det nyopprettede SS-Rassenamt. Alfred Thoss, "Lebenslauf", 03.01.1934, BArch, SSO (tidl. BDC), PA Alfred Thoss. I 1934 var han på besøk i Uppsala og Stockholm. Thoss fremste reisemål var Uppsala. Hvilke kontakter han hadde i universitetsbyen er ikke kjent. Rasse- und Siedlungssamt, tillatelse til Sverigerreisen, 28.07.1934, BArch, SSO (tidl. BDC), PA Alfred Thoss.
- 25 Se omtalen av Darré i Dahl (2006).
- 26 Publisert i Andrea d'Onofrio: „Rassenzucht und Lebensraum: Zwei Grundlagen im Blut- und Boden- Gedanken von Richard Walther Darré“. I: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, årg. 49, 2001, s. 141–157.
- 27 Rovde (1995), s. 25.
- 28 Se Kjetil Simonsens kommende masteroppgave om den norske bondebevegelsen og antisemittismen, UIO.
- 29 Rovde (1995), s. 313.
- 30 Rovde (1995), s. 318.
- 31 I 1938 holdt Mellby foredraget "Die norwegische Bauernbewegung", *Der Norden*, nr. 7, juli 1938, s. 226.
- 32 Se Ohman Nielsen (1997), s. 667.
- 33 Fougners rapport 1934, Munthes arkiv, NBA.
- 34 Fougners rapport 1935, Munthes arkiv, NBA.
- 35 *Nationen*, 05.07.1935.
- 36 I realiteten ble resultatene av loven langt fra det man hadde ønsket. Den rigide arverekkefølgen og omdanningen av familieeiendommer til odelsgårder skapte en mengde problemer og konflikter. Familier ble splittet og flukten fra landsbygda øket. Se Heinemann, s. 54f, n. 20.
- 37 Walther Darré: "Unser Weg" fra Odal, 01.04.1934, gjengitt i *Um Blut und Boden*, J. F. Lehmanns Verlag, München 1940, s. 103. Darré initierte også flere historiske studier og vitenskaplige artikler for å underbygge nettopp dette. (2005), s. 120.
- 38 I et intervju med Barbra Ring i *Nationen* redegjorde denne "kloke unge SS-fører" for den inspirasjon man hadde hentet fra Norge i forbindelse med innføringen av odelsretten "Gården og slekten", *Nationen*, 05.09.1936.
- 39 *Nationen*, 30.06.1936.
- 40 Mjøen (1934), s. 175.
- 41 Wilhelm Saure: "Lebenslauf", 20.11.1933, BArch, SSO (tidl. BDC), PA Saure. Tidlig-germansk kultur og religion var noe Saure hadde vært opptatt av helt siden barndommen. Hans far var en sentral skikkelse i völkisch-bevegelsen og i barndomshjemmet vanket blant andre lederen for Germanisch-Deutsche Religionsgemeinschaft Wilhelm Schwaner, utgiveren av den såkalte *Germanenbibel*, og lederen for Reichshammerbund Theodor Fritsch, Tysklands mest beryktede antisemittiske agitator.
- 42 Dr. Wilhelm Saure: "Demokratie als System zur Vernichtung des Bauerntums". I: *Der 4. Reichsbauerntag in Goslar vom 22.–29. November 1936*, Reichsnährstand Verlag, Berlin 1936, s. 176.
- 43 Det er åpenbart at Saure gjorde inntrykk, kanskje særlig på kvinner. I et intervju den norske forfatteren og tysklandsvennen Barbra Ring gjør med Saure under oppholdet blir han omtalt som "den unge kloke SS-mannen". *Nationen*, 05.09.1936.
- 44 Brev fra Darré til Himmler, Hohenlychen, 18.10.1936, BArch, NL 94, Walther Darré, II/54, kopi, RA, PA Ingebriktsen.
- 45 Liste over fotografier tatt av Bondelagets representanter på turen. Norges Bondelags arkiv 1896 – 1945, N 44.
- 46 "Die Exsternsteine", *Nationen*, 01.09.1936. Se også Olga Bjoners referat fra turen i *Nationen*, 20.08.1936.
- 47 *Der Norden*, nr. 12, desember 1936, s. 555.
- 48 Norsk oversettelse av brev fra Dr. Alfred Thoss ved Nordische Gesellschafts bondekontor til Bjoner, u.d. (oktober 1936) og brev fra Bjoner til deltagerne i på tysklandsturen, 03.11.1936. NBA, N 44.
- 49 Sigurd Bjoner: "Inntrykk fra ungdomsturen i Tyskland", *Nationen*, 11.12.1936.
- 50 Ibid.
- 51 Longerich (2008), s. 138.
- 52 Brev fra Darré til Himmler, 18.05.1937, BArch, NS2/41. I: Bramwell (1985), s. 72.
- 53 Se Kåre Olsen: *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, Aschehoug, Oslo 1998, samt Volker Koop: "Dem Führer ein Kind schenken": Die SS-Organisation Lebensborn e.V., Böhlau, Köln, 2007.
- 54 Om Himmlers forestillinger om Wehrbauern, se for eksempel Ackermann (1970), s. 224ff.
- 55 Siden rekrutteringen skulle skje til SS-Verfügungstruppe måtte kandidatene være ugifte og unge. Leirene i Goslar var der hvor Thoss kom i kontakt med det fleste som fylte disse kriteriene.
- 56 „Stellungnahme“, SS-Personalhauptamt, 09.06.1938, BArch, SSO (tidl. BDC), PA Alfred Thoss.
- 57 Ibid.
- 58 Dette er Himmlers innvending da Schmitt noen måneder senere ønsker å kaste sveitseren Franz Riedweg ut av SS, p.g.a. de negative overskriftene hans tilknytning til SS hadde skapt i hjemlandet. Brev fra Himmler til Schmitt, 30.09.1938, BArch, SSO (tidl. BDC), PA Franz Riedweg.
- 59 Svein Blindheims pionéarbeide *Nordmenn under Hitlers fane* (1977) er et eksempel på denne forståelsen. Et tidlig unntak er Harold Skilbreds banebrytende nytolkning av SS-rolle i Norge i hans Ph. D. arbeide fra 1974. Her blir det raseideologiske og SS' planer om å gjøre Norge til et utprøvningslaboratorium for den storgermanske politikken vektlagt.

- 60 I Bernt Wegeners standardverk om Waffen-SS blir for eksempel mannskapsbehovet trukket frem som en hovedforklaring på rekrutteringen av germanske frivillige: Ved å hente inn frivillige blant "Volksdeutsche" utenfor Tyskland og fra andre germanske nasjoner, kunne man omgå rekrutteringsrestriksjonene Wehrmacht hadde lagt på Waffen-SS i Tyskland. Wegner påpeker at Himmler på denne måten gradvis og uten for store konflikter med den tyske forsvarsledelsen kunne nå sitt mål om å omforme Waffen-SS til en massearmé. Wegner (1999), s. 312.
- 61 "Rede vor den SS-Gruppenführern zu einer Gruppenführerbesprechung im Führerheim der SS-Standarte „Deutschland“, 08.11.1938. I: Smith og Peterson (1974), s. 25–49.
- 62 "Rede vor den SS-Gruppenführern zu einer Gruppenführerbesprechung im Führerheim der SS-Standarte „Deutschland“, 08.11.1938. I: Smith og Peterson (1974), s. 38.
- 63 Deutsche Zeitung in Norwegen, 04.02.1941.

Litteratur

- Ackermann, Josef (1970): *Himmler als Ideologe*. Musterschmidt, Göttingen.
- Blindhheim, Svein (1977): *Nordmenn under Hitlers fane*. Samlaget, Oslo.
- Bramwell, Anna (1985): *Blood and Soil: Richard Walther Darré and Hitler's "Green Party"*. Kensal Press, London.
- Corni, Gustav og Horst Gies (1994): *Blut und Boden. Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*. Schultz-Kirchner Verlag, Idstein.
- Dahl, Göran (2006): *Radikalare än Hitler. De esoteriska och gröna nazisterna. Inspirationskällor, pionjärer, förvaltare, ättlinga*. Atlantis, Stockholm.
- Darré, Walther (1938): *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*. J. F. Lehmanns Verlag, München (1929).
- Darré, Walther (1940): *Um Blut und Boden*. J. F. Lehmanns Verlag, München.
- d'Onofrio, Andrea (2001): „Rassenzucht und Lebensraum: Zwei Grundlagen im Blut- und Boden-Gedanken von Richard Walther Darré“. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, årg. 49.
- Gies, Horst (1968): "Zur Entstehung des Rasse- und Siedlungshauptamtes". I: *Paul Kluge zum 60. Geburtstag*, Frankfurt a. M.
- Heinemann, Isabel (2003): "Rasse, Siedlung, deutsches Blut". *Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*. Wallstein, Göttingen.
- Kater, Michael H. (1971): „Die Artamanen – Völkische Jugend in der Weimarer Republik“, *Historische Zeitschrift* 213.
- Linse, Ulrich (1999): „Völkisch-rassische Siedlungen der Lebensreform“. I: Uwe Puschner, Walter Schmitz og Justus H. Ulbricht: *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918*. K.G. Saur, München.
- Longerich, Peter (2008): *Heinrich Himmler. Biographie*, Siedler, München.
- Mai, Uwe (2002): "Rasse und Raum". *Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat*. Schönningh, Frankfurt a. M.
- Sigmundt, Christian (2005): *Rechtsgewinnung und Erbhofrecht. Eine Analyse der Methoden in Wissenschaft und Rechtsprägung des Reichserbhofrechts*. Dissertation Julius-Maximilians-Universität, Würzburg.
- Mjøen, Jon Alfred (1934): „Rassentypen und Rassenmischung in Norwegen“, *Der Norden*, nr. 6, september.
- Ohman Nielsen, May-Brith (1997): *Jord og ord. En studie av forholdet mellom ideologi, politikk, strategi og mobilisering hos den tredje pol i det norske partistystemet. Bondepartiet 1915 – 1940*. Doktorgradsarbeide, Universitetet i Bergen.
- Olsen, Kåre (1998): *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, Aschehoug, Oslo.
- Paul, Gerhard og Klaus-Michael Mallmann (red.) (2003): *Die Gestapo: Mythos und Realität*. Primus Verlag, Darmstadt.
- Rovde, Olav (1995): *I kamp for jamstelling 1896–1945*. Bind 1. Landbruksforlaget, Oslo.
- Skilbred, Harold (1974): *The SS and 'Germanic' Fascism during World War II. Ph.D. diss.* University of California, Berkeley.
- Smith, Bradley F. og Agnes F. Peterson (red.) (1974): *Himmler. Geheimreden*. Propyläen, Frankfurt a.M.,.
- Wegner, Bernd (1999): *Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933–1945*. Schönningh, Paderborn.
- Wingartner, James (1971): "The SS Race and Settlement Main Office: Towards An Order of Blood and Soil", *The Historian: A Journal of History*, nr. 34.
- Witte, Peter, Michael Wildt et. al (red.) (1999): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*. Hans Christians Verlag, Hamburg.

Kilder:

- Bundesarchiv, Berlin (BArch).
- Bundesarchiv, Koblenz (BArchK).
- Bondelagets arkiv 1896 – 1945, Oslo (NBA).
- Norges Hjemmefrontmuseum, Oslo (NHM).
- Riksarkivet, Oslo (RA).

"SATANS SØNNER"

Germanske SS Norge: SS' politiske soldater i Norge

Olav Bogen, master i historie, UiO

"Og tyskerne lot det forlyde at Germanske SS Norge skulde overta makten når NS var modent for fall. Derfor blev SS seet skjævt på av både partifolk og jøssinger. Og noen oversatte SS rett og slett til Satans Sønner."

Ola O. Furuseth, ideologisk instruktør i GSSN.¹

Denne artikkelen tar for seg SS' norske avlegger, Germanske SS Norge. Dette var en nasjonalsosialistisk organisasjon med et sterkt pangermansk og sosialistisk preg, og besto av politiske soldater som skulle beskytte det nasjonalsosialistiske samfunn mot indre og ytre fiender. Germanske SS Norges ideologi og oppgaver førte til at den kom i konflikt med ledende kretser innen Nasjonal Samling. Dette viser at den norske nasjonalsosialismen under krigen langt fra var noe enhetlig fenomen.

I et opprop 21. juli 1942 proklamerte Vidkun Quisling opprettelsen av Germanske SS Norge (GSSN). Dette var en videreføring av Norges SS (NSS), en organisasjon som ble opprettet 21. mai 1941, men som av forskjellige årsaker ikke ble det SS hadde håpet på. Sommeren 1942 gjorde man derfor et nytt forsøk på å etablere en parallell til det tyske Allgemeine-SS i Norge.²

Initiativet til opprettelsen kom naturlig nok ikke fra Quisling, men fra Himmler og det tyske SS, som ønsket å bygge ut SS til en pangermansk organisasjon i alle de såkalte germanske landene i det okkuperte Vest-Europa. Ett av motivene var rent maktpolitisk: Ved å øke sin innflytelse i de okkuperte landene ville SS styrke sin posisjon i forhold til andre tyske maktinstitusjoner, som for eksempel utenriksdepartementet og Wehrmacht. Baktanken var at organisasjonen gradvis tok opp i seg de lokale nasjonalsosialistiske bevegelsene og at det lokale kollaborasjonsregimet dermed kom under SS' kontroll. Etableringen av GSSN var ikke bare et forsøk på å sikre SS en bredere maktbasis i Norge. Erfaringen fra det politiske spillet her i landet ville også kunne brukes i den interne maktkampen i Tyskland.³

Men det var ikke bare rent realpolitiske årsaker til at SS ville spre sin innflytelse i Norge. Historiker Øystein Sø-

rensen fremhever i sin bok *Hitler eller Quisling* pangermanismen som et viktig element i SS' internasjonalisering.⁴ Dette er en tankeretning med røtter tilbake til 1800-tallet som hevder at alle nasjoner av germansk rase burde samles i en eller annen form for union eller et rike. Pangermanismen hadde hatt sine forkjempere i Norge lenge før krigen, som for eksempel Bjørnstjerne Bjørnson, kjent for sitt utsagn: "Jeg er pangermaner, jeg er teuton".⁵ Også historiker Terje Emberlands pågående forskning viser at SS hadde sterke ideologiske motiver bak sin interesse i Norge. Himmler baserte mye av sitt tankegods på raseforskerne Walter Darré og Hans F. K. Günther. Sentralt for disse var at den germanske rasen var best bevart i Norge og Sverige. Nordmenn fikk dermed en spesiell plass i SS' ideologi siden de hadde "rasemessige særtrekk, formet av et egenartet samspill mellom blod, jord og forfedre".⁶ For Himmler var det derfor viktig at SS skaffet seg kontroll i Norge for å sikre og styrke det "beste" av den germanske rasen. Opprettelsen av GSSN var et ledd i dette.

Til tross for at den var en gren av SS, krevde de politiske forholdene i Norge at GSSN hadde en formell tilknytning til Nasjonal Samling (NS). Quislings opprop omhandlet derfor også forholdet mellom GSSN og NS. Her heter det at GSSN er en del av NS-formasjonen med egen skole og avis, men at den samtidig er "en selvstendig underav-

deling av Nasjonal Samling, direkte underlagt NS Fører og forpliktet likeoverfor ham”.⁷ Dette innebar imidlertid ikke at NS hadde noen særlig god kontroll over GSSN. I realiteten var organisasjonen styrt av det tyske SS.

Organisasjon

Ved opprettelsen ble politiminister Jonas Lie, som også hadde vært sjef for NSS, sjef for GSSN, mens justisminister Sverre Riisnæs ble utpekt til nestleder. Uniformen var en svart SS-uniform med norske SS-distinksjoner. Styrt av staben, som ble forlagt til Oslo, ble GSSN bygget ut til en landsomfattende organisasjon inndelt i Storm, Tropp, Lag og Rode. Stormene utgjorde fylkesnivået i organisasjonen og ble ledet av stormførere som var øverste sjef i sin storm. For å kunne bli medlem måtte visse kriterier oppfylles: Waffen-SS-medlemmer eller sivile, som ble godkjent av NS-generalsekretariat, kunne bli medlem, forutsatt at de var mellom 17 og 40 år, over 170 cm høye og oppfylte SS' rasemessige krav. Oppfylte man ikke disse kravene, var det mulig å tegne et støttemedlemsskap.

Etter å bli funnet skikket til SS-medlemsskap ble søkerne sendt på et tre til fire ukers kurs ved SS-skolen på Kongsvinger festning. Her mottok de en grundig ideologisk instruksjon og i tillegg en militær grunnutdannelse. Denne utdannelsen fulgte tyske retningslinjer, men det var nordmenn som stod for undervisningen og de hadde forholdsvis frie tøyler til selv å gi utdannelsen sin form.⁸

Etter endt kursing på Kongsvinger ble medlemmene overført til stormen i sitt hjemfylke. Her fortsatte utdanningen gjennom møter og sammenkomster. I tillegg ble medlemmene oppfordret til å drive egenstudier med hjelp av SS-radio og ulike skoleringshefter, hvorav de mest kjente er *SS-Heftet* og *SS-skolebefte*.

Også den militære utdanningen fortsatte lokalt. I januar kunne for eksempel GSSN-lederen Leif Schjøren melde følgende til Quisling og Lie:

I de fleste stormer har der vært drevet energisk militær opplæring. Foruten Krag-Jørgensen og K98 er der undervist i maskinpistol, vanlig pistol, MG 34, og i Rogalandstormen har man nå påbegynt undervisning i det nye MG 42. Terrengøvelser og skarpskyting holdes i samarbeid med Wehrmacht eller andre militærformasjoner og omfattes med levende interesse.⁹

I tillegg til dette ble det avholdt rene våpenkurs på Kongsvinger, samt samlinger for hele organisasjonen hvor fokuset var lagt på militær instruksjon.¹⁰

Staatsschutzkorps og germansk arbeid

Hvilke konkrete hensikter hadde SS så med GSSN? Hvorfor fikk medlemmene en omfattende utdanning, både militært og ideologisk? Som nevnt var organisasjonen et middel for det tyske SS for å få kontroll over Norge. Men hvordan kunne GSSN utgjøre et middel i denne kampen?

GSSN skulle spille to roller. For det første skulle organisasjonen brukes som et såkalt *Staatsschutzkorps*. Den skulle være en lydige og disiplinert organisasjon av politiske soldater som skulle kunne settes inn mot den nasjonalsosialistiske statens indre, så vel som ytre fiender. Derfor var det nødvendig med en god militær utdanning. For det andre skulle GSSN drive germansk arbeid. Dette betydde at organisasjonen skulle være den fremste propagandist for den ”storgermanske idé”. Den skulle med andre ord sørge for at befolkningen ble vunnet over til denne bestemte tolkningen av den nasjonalsosialistiske ideologien. Derfor var det viktig at medlemmene ble godt ideologisk skolert.

Med utgangspunkt i disse to formål, er det interessant å se hva organisasjonen faktisk gjorde under okkupasjonen. GSSN fikk faktisk prøvd seg som *Staatsschutzkorps* en rekke ganger. Den ble brukt av det tyske Sikkerhetspolitiet og det norske Statspolitiet ved en rekke aksjoner i Norge. Blant annet stilte GSSN med 29 mann til aksjonen mot universitetet i Oslo i november 1943. Den var også med på en rekke bevæpnede aksjoner mot illegale aviser og annen norsk motstandskamp.¹¹ Den kanskje mest kjente aksjonen, som nok må kalles GSSNs mørkeste kapittel, var da mannskaper fra organisasjonen i Oslo 26. oktober 1942 stilte til rådighet med 33 mann for Statspolitiet under arrestasjonen av de mannlige norske jødene.¹² I tillegg hadde GSSN nær kontakt med det tyske Sicherheitsdienst (SD). Lederne var blant annet forpliktet til å gi informasjon til SD om forholdene innad i NS.¹³

Også gjennom fronttjeneste fikk GSSN prøvd seg som *Staatsschutzkorps*. En stor del av medlemmene hadde tidligere vært frontkjempere ved Østfronten. Selv om det ikke var noe formelt krav om fronttjeneste knyttet til medlemskapet, ble det også drevet utstrakt verving til fronttjeneste innad i organisasjonen. For eksempel gikk det ene kompaniet i 23. SS-panzergrenadierregiment ”Norge” bare under navnet GSSN-kompaniet, ettersom det hovedsaklig bestod av GSSN-medlemmer.

GSSN ble aldri noen stor organisasjon. I november 1944 talte den bare 1285 mann.¹⁴ Til tross for at den ikke var tallmessig stor, er det viktig å merke seg hvilke posisjoner medlemmene hadde eller tidligere hadde hatt. En stor del av medlemmene var enten ansatt i ulike grener av det norske politiet og var eller hadde vært Waffen-SS-soldater. Både Waffen-SS og politiet ble også betraktet som deler av SS' *Staatsschutzkorps*. At personer med slike posisjoner

også var med i eliteformasjonen GSSN, var derfor viktig for å skape et ideologisk lojalt *Staatsschutzkorps*.

Når det gjelder det germanske arbeidet, ble dette organisert gjennom såkalte støttepunkter, steder hvor GSSN formidlet sin propaganda ut til de lokale stormene som ofte lå ved landsgymnaser, trafikknutepunkter, venteværelser og lignende.¹⁵ Disse støttepunktene ble ofte ledet av lagførere eller støtte-medlemmer. Hensikten med dem var å distribuere propagandamateriell og å drive "germansk arbeid", både blant NS-medlemmer og befolkningen generelt.

I opposisjon til NS

Et resultat av organisasjonens germanske arbeide var at GSSN kom i konflikt med NS. Ideologisk sto man for en helt annen linje enn NS. Ideologi kom best til uttrykk gjennom organisasjonens avis *Germaneren*, som Sørensen har beskrevet som "det mest kritiske, opposisjonelle og frittalende organet i NS-sammenheng under okkupasjonen".¹⁶ Sørensen påpeker særlig to ideologiske konfliktlinjer mellom GSSN og NS.¹⁷ Den mest utpregede forskjellen var at GSSN førte en pangermansk linje, mens NS var preget av en mer nasjonalistisk ideologi. Det fantes riktignok en pangermansk fløy i NS også, men ved årsskiftet 1942/43 mistet pangermanismen støtte blant store deler av de ledene NS-medlemmene, både fordi den tyske krigslykken snudde, men også som følge av økende misnøye med det tyske styret i Norge. GSSN på sin side holdt på den pangermanske linjen krigen ut – riktignok med noen tilpasninger, som jeg vil komme tilbake til. Dette resulterte i at *Germaneren* ofte trykte pangermanske artikler med mer eller mindre fordekt kritikk av ledende kretser i NS og deres nasjonalistiske linje.

Den andre konfliktlinjen Sørensen nevner gikk mellom sosialisme og kapitalisme. I GSSN fantes det en rekke medlemmer som kjempet for det de oppfattet som en sosialistisk nyordning av det norske samfunnet. I ettertid er denne germanske sosialismens mål blitt definert som et "sterkt progressivt samfunn der godene skulle fordeles mest mulig rettferdig, der det skulle være slutt på all undertrykkelse av det arbeidende folk, og der det skulle sørges for at ingen led nød".¹⁸ Det var imidlertid ikke snakk om at staten skulle overta produksjonsmidlene. Den private eiendomsretten skulle opprettholdes. Et eksempel på denne sosialistisk pregede retorikken fremkommer i artikkelen "Germanske arbeidere foren dere" i *Germaneren*, hvor det heter: "Arbeidere av germansk blod, Arbeidere av like blod, Reis dere og foren dere under arbeideren Adolf Hitler."¹⁹

Det er viktig å merke seg at det ikke bare var skribenter i *Germaneren* som kjempet for en sosialistisk nyordning. Også ledersjiktet GSSN sto for dette synet. I månedsrapportene som stabsleder Schjøren sendte til Jonas Lie og

Quisling fremkommer det at de sosialistiske talemåtene ikke bare var propaganda for å vinne over arbeiderklassen, men var av ideologisk betydning for medlemmene selv.²⁰ Rapportene har et sterkt arbeidervennlig preg, hvor Schjøren blant annet argumenterer for at arbeiderklassen er mest NS-lojal og at partiet derfor må føre enn mer arbeidervennlig politikk.²¹ I dette lå det også en implisitt kritikk av den politikken NS førte. Og her kunne GSSN alliere seg med enkelte sterkt sosialistisk orienterte kretser i partiet. Den kanskje mest fremtredende talsmannen for denne linjen var NS-politikeren og presse mannen Odd Melsom. En av hans artikler, kalt "De mette revolusjonære", ble da også gjengitt i *SS-heftet*.²²

En av hovedgrunnene til at GSSN hadde en såpass sterk sosialistisk profil, var at flere av mennene i kretsen rundt det radikale nasjonalsosialistiske tidsskriftet *Ragnarok* satte sitt preg på organisasjonen. De mest betydningsfulle var Hans S. Jacobsen, Per Imerslund og Ola O. Furu-seth.²³ Disse var sterkt inspirert av Gregor Strasser og den radikale fløyen innenfor den tyske nasjonalsosialismen. Dette førte til at de gjennom *Germaneren* til stadighet hamret løs på den liberalismen, kapitalismen og korrupsjonen som de mente preget NS.

Denne kritikken hang tett sammen med deres intense hat mot frimureriet. Særlig Imerslund var en sterk frimurer-motstander. Selv om NS i utgangspunktet også var i mot frimurerne og hadde oppløst organisasjonen, var dette ikke nok for denne fløyen. Tidligere frimurere fikk fortsatt være med i partiet, også i høye stillinger, noe som ble tatt som et tegn på at partiet var korrumpert. I GSSN ble frimurerne betraktet som jødernes og den internasjonale finskapitalens håndlangere. At tidligere frimurere fikk være med i NS ble derfor sett på som forkastelig. Gjennom *Germaneren* brukte *Ragnarok*-kretsen kritikken av frimurerne som en lett fordekt kritikk av NS. Imerslunds artikkel "Sabotører i egne rekker" er et godt eksempel på dette. "Gamle-frimurere som kaller seg gamle NS-menn er for oss bare gamle sabotører innenfor våre rekker," skriver han.²⁴ Fra NS-hold ble selvfølgelig ikke dette sett på med blide øyne. Mange i NS betraktet, med rette, GSSN som en tysk organisasjon som hadde til hensikt å undergrave partiets makt. Særlig var man redd for at GSSN skulle kapre Hirdens medlemmer og overta dens oppgaver. Hirdsjef Oliver Møystad var spesielt bekymret for dette. I en rapport, trolig til Quisling, skriver han:

Germanske SS har etter sin natur og etter hva de også selv hevder europeiske oppgaver. Det ville derfor være naturlig at SS også virkelig henvises til utenriks-politiske affærer, no i krigens tid mer enn noensinne. Hirden på sin side bør ha alt som vedrører det innenrikske (det norske). Jeg kan her nevne at ved første-gangsarrestasjonen av jødene, tilkalte Statspolitiet Germanske SS til assistanse istedenfor Hirden.²⁵

I et opprop til hjemvendte frontkjemper fra Quisling 3. mai 1943 oppfordret han frontkjemperne til å melde seg til Hirten. Quisling nevnte ikke GSSN, men oppropet ble møtt med sinne fra organisasjonens side, siden det ble oppfattet som et forsøk på å holde frontkjemperne borte fra GSSN – noe det trolig også var.²⁶ Også Frontkjemperkontoret og Frontkjempereskolen i Kvitseid, som var opprettet av NS for å ta seg av frontkjempernes velferd og å gi dem mulighet til sivil utdanning, hadde som bimensikt å holde frontkjemperne borte fra SS' innflytelse via GSSN.²⁷

Også i religionsspørsmålet møtte GSSN motstand fra deler av NS. I SS-ideologien spilte forfedredyrking en viktig rolle, og den hadde en sterk hedenskreligiøs undertone. Ved å ha "lyttet til blodets stemme i sitt indre" kunne man få tilgang til rasens felles erindring og visdom.²⁸ Gjennom denne blodets hukommelse og ved å studere forfedrenes liv og tro ville SS-mannen kunne lære å leve riktig og å ta de rette beslutningene. Kristendommen ble derimot sett på som fremmed for det germanske folk – et resultat av en semittisk forgiftning av den germanske rase. En slik tankegang falt ikke i god jord hos den mer kristelige og borgelige fløy i NS. Konflikten toppet seg da boka *Forfedrenes stemme* ble utgitt i 1942. Denne var tidligere utgitt i Tyskland og er karakterisert som en nyhedensk andaktsbok, hvor det blant annet står at kristendommen "er dødelig gift for vårt blod".²⁹ Kristendommens innføring hadde med andre ord ført til at det nordiske mennesket ikke lengre kunne lytte til blodets stemme og at det hadde mistet kontakten med sine forfedre.³⁰ *Forfedrenes stemme* ble gitt ut på *Ragnarok*-redaktør Hans S. Jacobsens forlag Kamban, og ble mest sannsynlig trykket for spredning i GSSN.³¹ Utgivelsen møtte uansett stor motstand innad i NS og propagandaminister Rolf Jørgen Fuglesang fikk boka inndratt. Dette ble møtt med misnøye fra tysk SS-hold, som løste problemet med å spre boka innad i GSSN.³² Dette var trolig fordi det tyske SS' ikke ønsket åpent å utfordre den norske kirken, som ble betraktet som en viktig ideologisk motpart. Religionsspørsmålet var noe nasjonalsosialistene etter hvert også var forsiktige med å utfordre i Tyskland.

Den neste stat

At GSSN møtte ideologisk motstand og selv opponerte mot en rekke aspekter ved NS' ideologi, skyldes naturlig nok at organisasjonen i alle hovedtrekk forfektet den samme ideologien som det tyske SS. Denne kan oppsummeres i tre komponenter: *Blut, Boden und Ahnen*, blod, jord og forfedre.³³ Her var det særlig tanken om blodsfellesskapet, som la grunnlaget for den pangermanske idé, som utgjorde et av hovedelementene i GSSNs ideologi.

De mystiske forestillingen om "Blut und Boden", blod og jord, la grunnlaget for dyrkingen av den germanske

rase. Det ble hevdet at germanerne gjennom tusenvis av år med seleksjon, tilpasning og overlevelse under harde naturforhold var blitt preget og foreddet til å bli den mest høytstående alle raser. Innenfor Blut-und-Boden-tankegangen ble det moderne samfunnet sett på som en trussel mot den germanske rasen. Man måtte derfor søke tilbake til det gamle levesettet som var tilpasset raseegenskapene. Her ble særlig den gamle bondekulturen forherliget. Som nevnt ovenfor tok også GSSN opp forfedredyrkingen fra den tyske SS-ideologien – et element som særlig appellerte til de religiøse nyhedningene i GSSN.

Til tross for at GSSN i hovedtrekk forfektet den tyske SS-ideologien, skilte organisasjonen seg ut på noen punkter. For det første var den norske SS-ideologien, som nevnt, sterkt sosialistisk preget, noe den tyske ikke var i samme grad.

I Tyskland hadde SS ledet utrenskningen av de radikale og sosialistisk pregede elementene innenfor NSDAP og SA under "de lange knivers natt", natten til 30. juni 1934. Etter utrenskningen ble slike tanker tonet ned i partiet. En av dem som ble drept var Gregor Strasser, den radikale fløyens fremste talsmann og en av *Ragnarok*-kretsens ledestjerner. Da denne kretsen satte et sterkt preg på GSSN via sine artikler i *Germaneren*, er dette nok en av årsakene til den sterke sosialistisk pregede profil GSSN fikk.

Også på et annet punkt skilte den norske SS-ideologien seg fra den tyske. Man kan hevde at GSSNs pangermanisme etter hvert fikk et mer nasjonalistisk preg, noe som kan låte som et paradoks.

Flere av de ledende norske SS-ideologene, som Imerlund og Furuseth, var sterkt preget av samfunnsdebattanten og forfatteren Erling Winsnes (1893–1935). For det radikale nasjonalsosialistiske miljøet i Norge i mellomkrigstiden var Winsnes et viktig ideologisk forbilde, særlig gjennom hans bok *Den neste stat*.³⁴ Her tegner forfatteren "det rase- og samfunnssyn som springer ut av Winsnes' darwinistiske livsanskuelse, en ekstatisk nasjonal ideologi, et nytt evangelium for det nordiske menneske."³⁵

Hovedpunktet i Winsnes' lære er det han kaller "livsfarens lov". Denne medfører at mennesket, som konstant er utsatt for farer fra livsmiljøet, tvinges til å videreutvikle de evnene som det har liggende latent. Nordboerne hadde, i følge Winsnes, ved å leve så langt mot nord alltid vært utsatt for og oppsøkt den største livsfare: "De folk som gikk mot nord fikk en hårdere kamp å kjempe enn de folk som ble boende i syden. Derfor blev de høiere av vekst, sterkere i armen og klarere i minnet enn nogen av de andre folk."³⁶ At rasen er preget av jordsmonnet, er for så vidt helt i tråd med Blut-und-Boden-tankegangen som i den tyske SS-ideologien. I følge Winsnes er det imidlertid nordmennene som er blitt det beste av alle de germanske stammer.

Denne læren trykket de norske SS-ideologene til sitt bryst, og etter hvert kan man observere at den norske pangermanismen fikk et mer norskdyrkende preg. I dette ligger det ikke at man forlot pangermanismen, men snarere at man fremhevet det norske som mer "raserent" og "urgermansk" enn for eksempel det tyske. En av årsakene til dette er nok at de norske SS-ideologene etter hvert ble stadig mer kritiske til den tyske okkupasjonsmaktens politikk, som de mente ikke forholdt seg til nordmenn med den rette respekt. Det skyldes nok også en frustrasjon over at deres forventninger til SS ikke ble oppfylt.³⁷

Som Emberland viser i i sitt bidrag i dette nummer av *Fortid*, ble nordmenn, og svensker, betraktet som det ypperste den germanske rasen hadde å by på.³⁸ Den forherligelsen av det norske innenfor en pangermansk ramme finner vi flere steder i GSSNs tidsskrifter og undervisningsmaterieell. Et eksempel på dette er *SS-heftet*, redigert av Ola Furusest, som siterer Winsnes' på det mest norskforherligende:

Vi normenn er det eneste folk på jorden som ikke behøver å frykte undergangen gjennom overkultur. Vår hjemlige natur tillater ikke svært mye av utskeielse før den straffer oss pa kroppen og driver os inn på rett kjøel igjen [...] Og så sant det lever folk i Norge kan vi med ufravikelig sikkerhet slutte, at det samme folk en gang skal komme høiest på verdenskulturens stige³⁹

Også hos Imerslund og Hans S. Jacobsen finner vi slike tanker.⁴⁰ Ifølge de norske SS-ideologene selv fikk de problemer med tyskerne som følge av denne nasjonalistisk pregede pangermanismen. Furusest hevder at hans redigering av *SS-hefte* skapte harme hos tyskerne.⁴¹ Også Rolf Wessel Karlsen, som i en tid var ideologisk lærer på SS-skolen på Kongsvinger, forklarer i sin landssviksak at han måtte fratse som lærer fordi han "under sin undervisning sterkt framholdt at også i et germansk folkefelleskap måtte hver enkelt nasjon legge an på å beholde sin egenart".⁴²

Som nevnt var nok denne ideologiske dreiningen et resultat av en stadig økende misnøye med tyskerens styre i Norge. Som et resultat av denne misnøyen begynte for eksempel Imerslund å planlegge aktiv motstand mot NS og den tyske okkupasjonsmakten.⁴³ Misnøyen mot tyskerne ble altså forankret i et raseteoretisk syn, hvor tyskerne var underordnet nordmennene. Selv innenfor GSSN eksisterte det ideologiske spenninger og mennesker med forskjellig syn på hva organisasjonen skulle være.⁴⁴ Dette, samt GSSNs stadige konflikt med NS, er et godt eksempel på hvor fragmentert den norske nasjonalsosialismen var under okkupasjonen.

GSSN utgjorde en viktig brikke i SS' spill i Norge. Hadde krigen vart lenger, kunne de omkring 1200 godt skolerte politiske soldatene i organisasjonene, både som

Statsschutz-korps og propagandaorganisasjon, ha blitt et viktig verktøy for SS i kampen mot NS og andre tyske maktinstanser i det okkuperte Norge.

Noter

- 1 PA Furusest, i forfatters besittelse. *Kamp på de indre fronter* av Ola Furusest, udatert og upublisert manus.
- 2 Bogen, Olav Christoffer. *Fremst i fylkingen*, masteroppgave ved universitetet i Oslo, 2008: 21–25.
- 3 Skilbred, *Harold The SS and "Germanic" Fascism during World War II*. University of California. Berkeley, 1974: 6–7, og Bogen 2008: 17–21.
- 4 Sørensen, Øystein. *Hitler eller Quisling*. J.W. Cappelens Forlag a/s. Oslo, 1989: 62–63.
- 5 Bogen 2008: 64.
- 6 Emberland, Terje. "Odelsbonde og viking – Nordmenn i SS' raseideologi". Upublisert manus, Frontkjemperprosjektet 2008: 15.
- 7 Partiforordning om Germanske SS Norge av 21. juli 1942 i *Germanske SS Norge marsjerer*.
- 8 Bogen 2008: 45–46.
- 9 RA L-sak Oslo politikammer, D. nr 3003/47 Leif Schjøren. Dokument 14G, månedsrapport for januar 1944 fra Schjøren til Quisling og Lie.
- 10 Bogen 2008: 51–57.
- 11 RA L-sak Oslo politikammer, D. nr 3003/47 Leif Schjøren. Dokument 14G, månedsrapport for november 1943 fra Schjøren til Quisling og Lie.
- 12 Bruland, Bjarte. *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie ved universitetet i Bergen 1995.
- 13 Bogen 2008: 32–33.
- 14 Sørensen 1989:255 og RA L-sak Oslo politikammer, D. nr 3003/47 Leif Schjøren. Dokument 14N, månedsrapport fra Schjøren til Quisling og Lie.
- 15 RA L-sak Oslo politikammer, D. nr 3003/47 Leif Schjøren. Dokument 6D, Schjørens fremstilling av GSSN.
- 16 Sørensen 1989: 87.
- 17 Sørensen 1989: 11–14.
- 18 "Hederlig om ideologiske motsetninger i NS" av Hans Olavsens i *Folk og land* nr 10, 1989.
- 19 "Germanske arbeidere foren dere!" i *Germaneren* nr 15, 1944.
- 20 Sørensen 1989:252 og Bogen 2008: 80.
- 21 Sørensen 1989:255 og RA L-sak Oslo politikammer, D. nr 3003/47 Leif Schjøren. Dokument 14A-N, månedsrapportene fra Schjøren til Quisling og Lie.
- 22 "De mette revolusjonære" av Odd Melsom i *SS-heftet* nr 3, 1944.
- 23 Hans S. Jacobsen var redaktør for tidsskriftet *Ragnarok*, drev Kamban forlag og var Fylkesmann i Østfold under krigen. Per Imerslund hadde deltatt på Francos side i den spanske borgerkrigen, deltatt i vinterkrigen samt kjempet som SS-soldat på Østfronten. Ola Furusest var den første ideologiske læreren på SS-skolen på Kongsvinger, gikk på SS-offiserskole i Tyskland og var redaktør for *SS-heftet* som ble utgitt i Berlin.
- 24 "Sabotører i egne rekker" av Per Imerslund i *Germaneren* nr 2 1942.
- 25 RA L-sak Oslo politikammer, D. nr. 3550/48 Oliver Møystad. Rapport fra Møystad, trolig til Quisling, 1. desember 1942.
- 26 RA L-sak Oslo politikammer, D. nr 3003/47 Leif Schjøren. Dokument 7B, brev fra Schjøren til alle stormførerene 7. mai 1943.
- 27 Skilbred 1974: 100 og 132.
- 28 Emberland 2008: 12.
- 29 *Forfedrenes stemme* Kamban forlag 1942: 33.

- 30 Bogen 2008: 75.
- 31 Emberland, Terje. *Religion og Rase. Nybedenskap og nazismen i Norge 1933–45*. Humanist forlag AS. Oslo, 2003: 301–302.
- 32 Bogen 2008: 74–77.
- 33 Emberland 2008.
- 34 Winsnes, Erling. *Den neste stat*. Fabritius & Sønners Forlag. Oslo, 1925.
- 35 Emberland 2003: 172.
- 36 Winsnes 1925: 17.
- 37 Bogen 2008: 68–74.
- 38 Emberland 2008.
- 39 "Livskampen som program" av Erling Winsnes i *SS-heftet* nr 1, 1944.
- 40 Bogen 2008: 73–74.
- 41 RA L-sak Østerdal politikammer, D. nr 651 Ola Furuseth. Dokument 6. Avhør av Furuseth 19/9 1945 og dokument 55 rettsbok.
- 42 RA L-sak Oslo politikammer, D. nr 596 Rolf Wessel Karlsen. Dokument 40.
- 43 Se Emberland, Terje og Roughvedt. *De ariske idol*. Aschehoug. Oslo 2004.
- 44 Bogen 2008: 81–86.

Litteratur

- Bogen, Olav Christoffer. *Fremst i fylkingen*, masteroppgave ved universitetet i Oslo, 2008.
- Bruland, Bjarte. *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie ved universitetet i Bergen 1995.
- Emberland, Terje. "Odelsbonde og viking – Nordmenn i SS' raseideologi". Upublisert manus, Frontkjemperprosjektet 2008.
- Emberland, Terje. *Religion og Rase. Nybedenskap og nazismen i Norge 1933–45*. Humanist forlag AS. Oslo, 2003
- Emberland, Terje og Roughvedt. *De ariske idol*. Aschehoug. Oslo 2004.
- Skilbred, Harold. *The SS and "Germanic" Fascism during World War II*. University of California. Berkeley, 1974.
- Sørensen, Øystein. *Hitler eller Quisling*. J.W. Cappelens Forlag a/s. Oslo, 1989.
- Winsnes, Erling. *Den neste stat*. Fabritius & Sønners Forlag. Oslo, 1925.
- Forfedrenes stemme* Kamban forlag 1942.
- "Hederlig om ideologiske motsetninger i NS" av Hans Olavsén i *Folk og land* nr 10, 1989.
- Germanske SS Norge marsjerer*, 1944.
- "Germanske arbeidere foren dere!" i *Germaneren* nr 15, 1944.
- "De mette revolusjonære" av Odd Melsom i *SS-heftet* nr 3, 1944.
- "Sabotører i egne rekker" av Per Imerslund i *Germaneren* nr 2 1942.
- "Livskampen som program" av Erling Winsnes i *SS-heftet* nr 1, 1944.

LÆRERAKSJONEN 1942 I HISTORIOGRAFISK PERSPEKTIV

Lotte Skou Holmboe, Bachelor i historie, UiO

Læreraksjonen er et begrep mange har et forhold til, men hva var den egentlig? I denne artikkelen vil jeg undersøke ikke bare selve læreraksjonen, men også hvordan den er behandlet i historiografisk perspektiv, i håp om å kaste lys over en del av vårt nasjonale selvbilde som fredsnasjonen Norge.

Læreraksjonen, som var del av den generelle holdningskampen i Norge våren 1942, har gått inn i vårt nasjonale selvbilde som et eksempel på hvordan ”vanlige nordmenn” brukte enkle, ikkevoldelige virkemidler til å tvinge den brutale okkupasjonsmakten i kne. Jeg ønsker å utforske denne forestillingen i et historiografisk perspektiv. Stemmer dette bildet? Hvordan er det gjengitt i historieskrivningen, både den generelle krigshistorien og den som mer spesifikt handler om læreraksjonen eller holdningskampen? Og hvorfor er læreraksjonen og holdningskampen velkjent, mens andre sider av krigen i Norge er glemt eller blir dysset ned?

En grunn til at jeg har valgt å skrive om læreraksjonen, er at min farfar, Haakon Holmboe, var involvert i striden. Fra høsten 1932 var han ansatt som lektor ved Hamar katedralskole, og han var formann for Hamar krets av Norsk Lektorlag 1935–1946. Han var tyskkyndig, og hadde blant annet hatt et studieopphold i Würzburg sommeren 1932.¹ Holmboe var en av lærerne som ble arrestert 20. mars 1942, og allerede på Jørstadmoen ble han en av lærernes ledere, med rolle som tolk. Senere ledet han lærergruppen som reiste nordover med skipet ”Finmarken”, og var i leirledelsen i Kirkenes. En rekke brev han sendte til sin kone, Lotte Holmboe, er bevart og danner et innblikk i hans opplevelser som lærer i fangenskap i Kirkenes.

Forspillet

1. februar 1942 fant den såkalte Statsakten, et symbolsk maktskifte, sted på Akershus festning. Vidkun Quisling, lederen av Nasjonal Samling, ”rekna med at dette var det

siste skritt til den fulle selvstendighet.”² Realiteten var derimot en annen. Høsten 1940 etablerte Josef Terboven et system der statsrådene var direkte underlagt ham, og Nasjonal Samling hadde en rekke statsråder, men ikke satt med den avgjørende makten.³ Statsakten medførte ikke noen egentlige endringer i denne ordningen. 24. januar skrev Joseph Goebbels i dagboken sin at ”[v]ed den norske statsstruktur og ved Reichskommissars stilling vil ingen ting endrast.”⁴ Men Quisling og Nasjonal Samling oppfattet dette annerledes, og det påvirket politikken deres. 3. og 5. februar kom lovene som utløste lærer- og foreldreaksjonene. Loven om Norges Lærersamband ble offentliggjort 9. februar.⁵ Både lovteksten selv og uttalelser fra sambandets leder, Orvar Sæther, gjorde det klart at dette var en organisasjon som hadde til hensikt å tvinge lærerne til å undervise på en måte som passet NS. Sæther sa at ”[d]et vil bli krevd en positiv innstilling og vilje til å sette seg inn i den nye livsanskuelse for dermed å bli villige hjelpere til rensningen av den nye samfunnsbygning.”⁶ Denne loven var den utløsende årsak til læreraksjonen.

Men loven om Lærersambandet og den påfølgende aksjonen oppstod ikke ut av intet. Høsten 1941 begynte okkupasjonsmakten å bruke en generelt skarpere tone overfor norsk motstand, hvilket foreløpig kulminerte med henrettelsen av Viggo Hansteen og Rolf Wickstrøm 10. september 1941.⁷ Lærerne selv hadde også vært i konflikt med Nasjonal Samling tidligere. Sommeren 1941 ble Orvar Sæther utpekt til kommissær for Norges Lærerlag, hvilket førte til masseutmelding fra både Norsk Lærerlag og andre lærer- og lektororganisasjoner.

Læreraksjonen

Som allerede nevnt, begynte forspillet til læreraksjonen 1. februar 1942 med Statsakten, og at det måtte bli en konflikt, ble tydelig med lovene om Norsk Lærersamband og om nasjonal ungdomstjeneste.⁹ Lærerne ble gjennom sitt yrke obligatoriske medlemmer av den nye organisasjonen. Ungdommen skulle tjenestegjøre i Nasjonal Samlings ungdomsfylking (NSUF), og lærerne skulle gjennom Norsk Lærersamband være forpliktet til å bidra til NSUF, som var tenkt å bli en slags norsk "Hitlerjugend". Dette ble betraktet som en provokasjon og et forsøk på å nazifisere norsk ungdom, og utgjorde bakgrunnen for utmeldelsesbrevet mer enn 12 000 av landets 14 000 lærere¹⁰ postet 20. februar 1942:

Jeg finner ikke å kunne medvirke til en oppdragelse av Norges ungdom etter de linjer som er satt opp for N.S.U.F.s ungdomstjeneste, da dette strider mot min samvittighet. Da et medlemskap i Norges Lærersamband etter landslederens uttalelse bl.a. pålegger meg forpliktelse til en slik oppdragelse, og det dessuten stiller andre krav som strider mot mine tilsetningsvilkår, finner jeg å burde meddele at jeg ikke kan betrakte meg som medlem av lærersambandet.¹¹

Dermed var hansen kastet. For å få tid til å områ seg, kunngjorde NS-myndighetene en måneds brenselserie "av hensyn til de vekslersom den strenge vinter har trukket på landets brenselbeholdninger".¹² Problemet var bare at dagen etter satte et langvarig mildvær inn, og dermed ble den egentlige årsak til brenselserien enda tydeligere.

De nazistiske myndighetene brukte brenselserien til å bestemme seg for videre tiltak. I midten av mars ble Terboven og Quisling enige om "at tusen lærere skulle sendes til tysk arbeidstjeneste i Nord-Norge". De skulle arresteres av norsk politi, men så overlates til tysk sikkerhetspoliti. Lærerinner skulle ikke arresteres.¹³ Men det var ikke bare nazistene som brukte denne pausen til å mobilisere. Lærerne fryktet arrestasjoner og tok derfor sine forholdsregler. For eksempel mottok Haakon Holmboe "20 000 kroner frå ein av kontaktmennene i den illegale organisasjonen sin".¹⁴ Disse pengene skulle brukes på lærere og deres familier, slik at den økonomiske nøden ikke skulle bli større enn nødvendig hvis myndighetene holdt tilbake lønninger. 20. mars begynte så arrestasjonene. "Kl. 6.00 [...] banka ein politikonstabel på døra til Haakon Holmboe."¹⁵ Dette mønsteret gjentok seg over hele landet. I første omgang ble lærerne satt i lokale fengsler, så ble de overført til større fengsler og leire. Lærere fra Trøndelag ble sendt til Falstad, nordnorske lærere kom til Sydspissen utenfor Tromsø, mens lærerne i Sør-Norge etter hvert kom til Jørstadmoen, noen via Grini.

Fra Jørstadmoen og til Kirkenes

I *Kirkenesferda* 1942, lærernes egen bok om aksjon og fangenskap, heter kapittelet som handler om oppholdet på Jørstadmoen "Slaget på Jørstadmoen",¹⁶ og det var ikke uten grunn denne tittelen ble valgt. Oppholdet varte bare i ti dager, men det var ti ekstremt harde dager. "Nå skulle de knekkes".¹⁷ Men det viste seg vanskeligere enn tyskerne hadde antatt å knekke lærerne med brutalitet og sult. I *Kirkenesferda* 1942 sies det at 41 av forskjellige grunner skrev under på Jørstadmoen, mens 499 ble sendt på transport, og 144 inntil videre var satt på vent.¹⁸ Tolken på Jørstadmoen, Haakon Holmboe, skulle vært lærer nummer 500 på transporten nordover, men han ble alvorlig syk like før avmarsj, og måtte bli igjen.¹⁹ Selv om de syke lærerne fikk et opphold på Grini før de ble sendt nordover med D/S "Finmarken", var det de 500 som fikk den tyngste byrden, da deres transport nordover gikk med D/S "Skjerstad", som "var på 732 tonn med sertifikat til 250 passasjerer."²⁰ 17 døgn tilbrakte 500 lærere, i tillegg til tysk vaktmannskap og norsk mannskap, om bord på "Skjerstad", under grusomme forhold, før de kom frem til Kirkenes 28. april.²¹

Nå begynte et fangeopphold som for noen av lærerne skulle strekke seg helt til november. Øst-Finnmark var oppmarsjområde for deler av Wehrmacht, og lærerne ble satt til forskjellig arbeid for den tyske hæren, som skipslossing, lagerarbeid og veibygging. Innkvarteringen var heller ymse. I et brev datert 10. juli skriver Haakon Holmboe at "Jeg er sjef for det som kalles Zelt-Lager, vi er nemlig ca 200 som bor i noen papptelt på Elvenes. Resten bor nå i en lite hyggelig brakke hvor det er alt for liten plass."²² I samtale med meg 3. mars 2009 beskrev Einar Lundeby, en av tre gjenlevende lærere som var fanger i Kirkenes, hvordan gulvet i brakkene lå rett på bakken, slik at vannet trengte opp gjennom plankene om natten og gjorde dem som sov på gulvet gjennomvåte. Dette var ille nok om sommeren, men da vinteren begynte å komme i oktober, ble innkvarteringen en stadig større belastning. I begynnelsen var også matsituasjonen prekær, men dette ble mye bedre etter hvert som lærernes familier begynte å sende pakker og lokalbefolkningen mobiliserte for å hjelpe fangene.

8. oktober skriver Holmboe at "Alle her ser fint ut, noen rent "fete", enten det nå skyldes rikelig tilskudd hjemmefra eller at de gjør seg godt av det Wehrmacht byr på. [...] Det er vondt å høre at dere har det vanskelig med mat, når vi har det så godt."²³ Dette brevet viser altså også lærernes bekymring for familiene hjemme. Det var utbredt rasjonering, og matforsyningen var en evig kilde til bekymring, ikke minst for kvinnene som var alene med barn mens lærerne og andre grupper var i tysk fangenskap.

Kampen fortsetter

Mens lærerne var i fangenskap, flertallet i Kirkenes, men også på Falstad og Sydspissen, fortsatte konflikten mellom Undervisningsdepartementet og de frie lærerne. Undervisningen kom gradvis i gang igjen, men ikke uten at flertallet av lærere leste en erklæring der de gjorde sitt ståsted kjent. Og 25. april 1942 ga Nasjonal Samling etter. "Undervisningen skulle gjenopptas i hele landet, og lærerne skulle ikke bli pålagt nye plikter som var i strid med deres tilsetningsvilkår." Lærerne måtte stå som medlemmer av Norges Lærersamband, men den var redusert til en meningsløs organisasjon.²⁴ Dermed var kampen om skolene i realiteten vunnet, men lærerne i Kirkenes måtte vente lenge før de fikk reise hjem. De siste kom hjem 21. november 1942.²⁵

Læreraksjonens historiografi

På mange måter representerer læreraksjonen idealbildet av den norske sivile motstanden under annen verdenskrig. Vanlige mennesker brukte fredelige midler til å protestere mot et voldelig regime, og vant. For fredsnasjonen Norge er dette et utmerket bilde på hvordan vi kjempet mot nazismen. Kirkens strid og foreldreaksjonen passer også godt inn her. Kirken tok et moralsk oppgjør med okkupasjonsmakten, og biskoper og proster la ned sine embeter da de følte at deres kall ble utnyttet. Foreldreaksjonen var en enestående folkereisning, der mellom 200 000 og 300 000 brev²⁶ ble sendt inn i protest mot Nasjonal Samlings forsøk på å innføre en Hitlerjugendlignende ungdomstjeneste. Disse protestaksjonene var tett forbundet til læreraksjonen, og sammen er de blitt kjent under det særnorske begrepet holdningskampen. Holdningskampen og hjemmefronten, symbolisert ved "gutta på skauen", er det vi ønsker å tenke på når vi snakker om krigen i Norge.

Ut fra det som er skrevet, er det lett å danne seg et ganske entydig bilde av holdningskampen generelt og læreraksjonen spesielt. Aksjonen blir, med rette, beskrevet som et viktig vendepunkt for vanlige folks holdning til okkupasjonsmakten. Variasjonen ligger heller i hvor stor vekt det legges på holdningskampen og læreraksjonen, og hvordan stoffet vinkles, enn i å for eksempel vurdere betydningen og verdien av aksjonene. I tillegg beskrives læreraksjonen oftest som et rent mannsprosjekt, ikke minst fordi det kun var mannlige lærere som ble arrestert. Men hva med alle lærerinner og lærerfruer som også ble involvert i læreraksjonen, og ofte også i foreldreaksjonen? Dette er et emne som gradvis har fått større oppmerksomhet, men som særlig i de første årene etter krigen ofte ble nedtonet.

Kvinner og læreraksjonen

Helga Stene var sammen med sin søster Aasta Stene var en av organisatorene av foreldreaksjonen. I 1962 og 1967 fortalte hun sin versjon av lærer- og foreldreaksjonen i Aftenposten.²⁷ I sin beretning om læreraksjonen trekker Stene frem flere interessante opplysninger som har vært lite kjent, som at det var professor Kristine Bonnevie som "tok initiativ til en hjelpeorganisasjon som skulle sørge for økonomisk støtte til universitetsfolk hvis Universitetet ble stengt eller hvis noen av lærerne ble avsatt og kom i økonomiske vanskeligheter."²⁸ Da lærerne ble arrestert, fikk dette hjelpefondet enorm betydning, siden mange husstander mistet sin hovedforsørger. Både lærere og lærerinner støttet opp om fondet og betalte inn til det fra 1941, men i ytterste konsekvens kan fondet ses på som kvinner som hjelper kvinner, da det var en kvinne som tok initiativet, og det var kvinner og barn som hadde størst behov for hjelp fra fondet.

Nazistenes nedlatende syn på "det svake kjønn" var noe kvinnene involvert i lærer- og foreldreaksjonen visste å utnytte. For eksempel forteller Stene om hvordan kvinnelige lektorer julen 1941 reiste Vestlandet rundt og besøkte "juleselskaper" der de informerte lokalsamfunnene om den begynnende lærerkonflikten og motstandens holdning.²⁹ Det som er underlig, sett fra dagens perspektiv, er at kvinner ikke ble brukt i større grad. Da foreldreaksjonen var under oppseiling, mente fremtredende hjemmefrontsledere at aksjonen ikke burde gjennomføres, men denne protesten kom for sent til å stoppe aksjonen, så den ble gjennomført likevel.³⁰

I tillegg til at lærerinnene deltok i aksjonen på forskjellige måter, var det en mengde lærerfruer som fikk et enormt ansvar. Ikke bare hadde de familier å forsørge, delvis ved å jobbe selv, delvis med penger fra hjelpefondet, men de måtte også holde familiene sammen og moralen oppe. Lotte Holmboe var lærerinne selv, i tillegg til at Haakon, hennes mann, var arrestert. Hun fortsatte undervisningen da den ble gjenopptatt i april, men "forkasta [...] medlemskapet i Quislings lærerorganisasjon."³¹ Hun hadde nå eneansvaret for to barn, men protesterte likevel. Hun var også del av en gruppe lærerfruer som prøvde å heve moralen da tyskerne truet med henrettelser. Sammen med flere andre gikk hun "til lærerar som vurderte å gi opp, og sa: "Konene dykkar vil at de skal halda fram. Vi vil ta sjansen!"³² Slike små glimt fra hverdagen sier noe om viljestyrken som lå bak aksjonen, og betydningen kvinnene hadde. Som Haakon Holmboe selv sa: "Vi som var arresterte, hadde ikkje vurdert handlingane våre så høgt som tydelegvis omgjevnadene våre gjorde. – Men eg er glad det ikkje var mitt val."³³

En ikkevoldelig motstandsbevegelse – men ikke pasifisme

Denne raske gjennomgangen er ment å vise læreraksjonens plass i idealbildet av nordmenns motstand mot okkupasjonsmakten under annen verdenskrig og sider av aksjonen som er i ferd med å få sin fortjente oppmerksomhet. Personlig er jeg vokst opp med historier om aksjonen og ser den derfor som en viktig del av norsk motstand. Selv om læreraksjonen og resten av holdningskampen for eksempel ikke påvirket Tysklands muligheter til å utnytte Norge økonomisk, var den et viktig ideologisk oppgjør. 12 000 protestbrev fra lærere er mange, men det er foreldreaksjonens 200 000–300 000 brev som virkelig viser at det var en utbredt holdning om at nazismen måtte bekjempes, og den mentale og kulturelle betydningen av dette må etter min mening ikke undervurderes. En stor del av befolkningen våget å ta stilling og protestere mot okkupasjonsmakten, og det er naturlig at vi har tatt dette opp i vårt nasjonale selvilde, på samme måte som for eksempel danskene har integrert redningsaksjonen for de danske jødene i september 1943³⁴ i sitt bilde av vanlige folks innsats under annen verdenskrig.

En annen interessant innfallsvinkel til diskusjon rundt læreraksjonen er at den var ikkevoldelig. Her mener jeg det er nødvendig med en begrepsdefinisjon. Ikkevold er ”motstand med andre enn voldelige midler.”³⁵ Det er viktig å holde dette begrepet skilt fra pasifisme, som er en ”betegnelse på ideretning basert på forutsetningen om at beslutninger som gjelder to eller flere, men spesielt et helt samfunn, skal fattes og gjennomføres uten at vold brukes.”³⁶ Generelt kan man si at ikkevold brukes der vold ikke er egnet, men uten å utelukke muligheten for bruk av vold hvis det regnes som mest effektivt, mens pasifisme utelukker bruk av vold i enhver situasjon.

I 1959 var Gene Sharp, i dag seniorforsker ved The Albert Einstein Institution, i Norge og besøkte Haakon Holmboe og snakket med ham om læreraksjonen i et ikkevoldelig perspektiv. Sharp trekker blant annet frem at Holmboe kjente til Gandhis og kvekernes holdning til ikkevold og sier at ”Kjennskapet til at Gandhi og det indiske folket var i stand til å opprettholde ei ekkjevaldeleg motstandsform utan våpen, gav han stor inspirasjon i alle dei prøvene han blei utsett for under den tyske okkupasjonen.”³⁷ I tillegg hadde Holmboe som tidligere nevnt vært i Würzburg i 1932 og sett hva nazismen gjorde med folk. Likevel var han ikke pasifist. ”Ingen stad [...] blei *idéen* om *ikkjevaldeleg* motstand nemnt. I staden for ein *idé*, utvikla *arbeidsforma* seg ikkjevaldeleg.”³⁸ Dette gjenspeiler seg også i diskusjonene som gikk forut for læreraksjonen. Voldelige aksjoner var ikke et tema, i stedet var man opptatt av at aksjonen ikke måtte oppfattes som en streik,³⁹ da melkestreiken høsten 1941 hadde ført til unntakstilstand og henrettelser. Holmboe pekte også på at flere lærere, ham selv inkludert, siden var involvert i

voldelig motstand. ”[B]åde eg og mange andre av lærerane var aktive i arbeidet med å organisere illegale militære grupper når vi hadde høve til det.”⁴⁰ Altså var læreraksjonens ikkevoldelige form resultat av at det ble vurdert som det mest hensiktsmessige virkemiddelet, ikke noen pasifistisk overbevisning blant norske lærere. Jeg mener dette er interessant, for eksempel i sammenligning med Gandhis lære, som Sharp selv trekker frem. Gandhi preket pasifisme og ikkevold som det eneste rette alternativ, men den norske sivile motstand brukte ikkevoldelige midler ut fra en risikovurdering. Man visste at voldelig motstand ville bli møtt med harde represalier, og derfor ble vold i 1942 ennå unngått der det var mulig.

Læreraksjonen i forhold til resten av Norges krig

Som nevnt har holdningskampen fått en stor rolle i det norske bildet av annen verdenskrig. Men vi må ikke glemme at krigen i Norge bestod av mye mer enn lærere og foreldre som med fredelige protester vant frem mot okkupasjonsmakten. Selv om landet ble okkupert og hærens motstand tok slutt 7. juni 1940, var det fortsatt forskjellige former for militær motstand, både hjemme og ute.

Selv om den organiserte militære motstanden tallmessig ikke var stor, har den sin rettmessige plass i krigshistorien. Gunnar Sønsteby er en av våre største nålevende helter, Max Manus' krigsinnsats er blitt film, og tungtvannsakksjonen er legendarisk. Men har vårt fokus på fredelig motstand gått på bekostning av den militære motstanden som faktisk fant sted i Norge, og som nordmenn utførte utenfor landets grenser? Hvis man ser på bøker som Magne Skodvins *Krig og okkupasjon 1939–1945*, mener jeg at dette ikke er tilfelle. Denne boken er et godt eksempel på et verk som presenterer den norske krigshistorien med fokus på militær motstand og politikk. Og jeg mener at den militære siden av krigen i Norge generelt er blitt godt dekket, både i populærkulturen og i mer vitenskapelige verk.

Dessverre er det likevel sider ved krigen i Norge vi helst har villet glemme. Deportasjonen av norske jøder er en skamplett, og også i historieforskningen er jødene blitt skjøvet til side. I følge Einhart Lorenz, professor ved Universitetet i Oslo, finnes det bare et fåtall faghistoriske verk om norske jøders skjebne under annen verdenskrig, hvorav to er hovedoppgaver og ett er et generelt verk om jødernes historie i Norge.⁴¹ Denne smale bibliografien viser at bevisstheten om jødernes skjebne så vidt er økende, men at vi fremdeles har mye som må gjøres før deres skjebne er forsvarlig dokumentert. De er også blitt skjøvet til side i flere bøker om annen verdenskrig, og skylden for at jødene ble deportert i Norge, men reddet i Danmark, legges utelukkende på tyske myndigheter. ”[I] Danmark vende tyske instansar stort sett ryggen til, og let flukta gå sin gang. På denne måten kunne dei – uten slik handfast terror som i det okkuperte norske området – melda at

Danmark var "judenfrei".⁴² Det er ingen tvil om at dette var en del av sannheten, men vi må leve med at vi ikke lyktes med å redde en forfulgt minoritet, og at norske politimenn bidro til deres arrestasjon. Og det er, uavhengig av tyske myndigheters holdninger, et tankekors at man lyktes i å ferge danske jøder over Øresund, men ikke å smugle norske jøder over den lange og til dels ubevoktede grensen til Sverige.

En annen gruppe hvis skjebne ofte er blitt glemt, er de såkalte russerfangene. "Nærmere 100 000 sovjetiske krigsfanger ble sendt til Norge under annen verdenskrig", og av disse døde 13 700.⁴³ Til sammenligning ble rundt "40 000 nordmenn arresterte for kortare eller lengre tid"⁴⁴, og til sammen døde totalt 10 000 norske menn og kvinner som følge av krigen.⁴⁵ I forbindelse med læreraksjonen blir spørsmålet om russerfangene særlig prekært, siden lærerne satt i samme leir som sovjetiske krigsfanger i Kirkenes. En del lærere delte til og med brakke med krigsfangene en periode. Og selv om tysk var eneste felles språk, fant de andre måter å kommunisere på. "En bitte liten mongol satt sammenkrøpet og spilte på en liten mandolin. Og hva var det han spilte? [...] Det var Grieg: "Norsk dans nr. 1".⁴⁶ Slike opplevelser skapte samhold, og bidro til at lærerne følte sympati for og samhold med de sovjetiske fangene, som ofte hadde det mye verre enn dem selv. Selv om de ikke hadde mye mat selv, prøvde lærerne å gi mat til russerne når de hadde noe til overs. De tyske fangevokterne behandlet også de sovjetiske krigsfangene mye hardere enn norske lærere. "Orging" var utbredt, og mens lærerne stort sett fikk kjeft for tyveri, var skjebnen en annen for russiske krigsfanger som ble tatt i å stjele.⁴⁷ "6. juli blir to russere skutt for tjuveri."⁴⁷

I sin *Krig og okkupasjon 1939–1945* trekker Magne Skodvin ikke bare frem militære, men også økonomiske sider ved krigen i Norge, men etter min mening er dette en side ved krigen vi foretrekker å nedprioritere, ikke minst nettopp fordi det var så mange som arbeidet for og samarbeidet økonomisk med tyskerne. Dette omfatter også vår holdning til utenlandske tvangsarbeidere på norsk jord. Over 60 000 nordmenn jobbet for viktige tyske arbeidsgivere, og de hadde mer enn 50 000 utenlandske arbeidere på norsk jord.⁴⁸ Dette store tallet kommer i tillegg til de sovjetiske krigsfangene.

Når det var så mange sovjetiske krigsfanger i Norge, og de til dels satt i samme fangeleire som nordmenn, hvorfor er de ikke blitt viet større oppmerksomhet i den norske krigshistorien? En grunn kan nok være at under den kalde krigen var det vanskelig å se sovjetere som ofre. Men minst like viktig er det nok at vår historieskrivning om andre verdenskrig har fokusert på det nasjonale og forenende. I et slikt perspektiv passer det ikke inn med landssvikere, utenlandske krigsfanger og tvangsarbeidere, "tyskertøser" og "tyskerunger", norsk deltagelse i gjennomføringen av

Hitlers rasepolitikk og lignende. Likevel mener jeg at det er mulig å merke en endring i det den siste generasjonen som deltok i krigen er i ferd med å dø: Ikke minst på det populærvitenskapelige markedet kommer det stadig flere bøker som tar opp de andre sidene av krigen i Norge, som Bjørn Westlies *Fars krig*.

Hadde læreraksjonen betydning for motstanden mot nazi-Tysklands okkupasjon av Norge?

Læreraksjonen er, sammen med de andre formene for ikkevoldelig protest, en viktig del av det norske selvbildet når vi tenker på annen verdenskrig. Jeg mener at det er en velfortjent plass, for selv om det var en liten del av befolkningen som gjorde opprør, var det et moralsk viktig valg lærerne tok. De sa klart fra til overmakten om at de ikke ville godta at nazistisk ideologi infiltrerte skolene og påvirket barn og ungdom. Dette skjedde før Stalingrad, før krigen snudde. Ingen visste hvor lenge krigen ville vare, eller hvem som ville vinne, men likevel satte man i gang protestaksjonen, og da rundt 1 000 lærere ble arrestert, støttet befolkningen opp rundt dem. Det var modige valg, og det ville vært underlig om slike valg ikke hadde fått en plass i den norske historien.

Det vi kan diskutere, er om det bildet folk flest har av annen verdenskrig i Norge, er riktig og balansert. Vi gjorde opprør, viste motstand og kjempet tilbake, men vi ga også etter. En av gruppene som fikk lide mest for nettopp det, var jødene. Den norske fronten var heller ikke enhetlig, og vi må ikke glemme at det var mange nordmenn som siden fikk lide for at de valgte feil side. Dette er vanskelige spørsmål, men historikere fyller ikke sin oppgave hvis de bare beskjeftiger seg med de heltmodige, vinnende sidene. Vi må også våge å se på tapernes og ofrenes skjebner, selv om det kan rippe opp i vonde minner.

Noter

- 1 Mari Holmboe Ruge, *Fra Bispehaugen til Hønskollen. Lotte og Haakon Holmboe. Liv og arbeid* (Oslo, privat utgivelse, 2001), 18–29.
- 2 Brev fra Vidkun Quisling til Joseph Terboven sitert i Magne Skodvin, *Krig og okkupasjon 1939–1945* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1990), 175.
- 3 Berge Furre, *Norsk historie 1914–2000* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2000), 104.
- 4 Joseph Goebbels sitert i Skodvin, *Krig og okkupasjon 1939–1945*, 180.
- 5 Loven sitert i Leiv Brynjevul Aartun og Sigurd Aartun, *Motstandskampen i skolene 1940–1942. Lærerstriden mot nazifiseringen* (Oslo: Orion Forlag AS, 2003), 94.
- 6 Orvar Sæther sitert i Aartun og Aartun, *Motstandskampen i skolene 1940–1942. Lærerstriden mot nazifiseringen*, 95.
- 7 Edvard Bull, *Norges historie. Bind 13 Klassekamp og fellesskap 1920–1945*, red. av Knut Mykland (Oslo: J.W. Cappelens Forlag AS, 1978), 394.
- 8 Aartun og Aartun, *Motstandskampen i skolene 1940–1942. Lærerstriden mot nazifiseringen*, 67–69.
- 9 Loven sitert i Berit Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp i Norge i krig. Fremmedak og frihetskamp 1940–1945*, red. av Magne Skodvin (Oslo: Aschehoug, 1986), 41.
- 10 Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp*, 78.
- 11 Sitert i Kåre Norum, "Forspillet" i *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum (Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946), 19.
- 12 Sitert i Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp*, 83.
- 13 Sitert i Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp*, 85–86.
- 14 Gene Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen* (Oslo: Folkereising mot krig, 1980), 20.
- 15 Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen*, 8.
- 16 Haakon Holmboe, "Slaget på Jørstadmoen" i *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum (Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946), 57.
- 17 Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp*, 95.
- 18 Holmboe, "Slaget på Jørstadmoen", 98.
- 19 Bernhard Stokke, "Mot nord, mot nord" i *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum (Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946), 100.
- 20 Bernhard Stokke, "Mot nord, mot nord", 106.
- 21 Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp*, 98–111.
- 22 Privat brev fra Haakon til Lotte Holmboe, datert 10. juli 1942.
- 23 Privat brev fra Haakon til Lotte Holmboe, datert 8. oktober 1942.
- 24 Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp*, 90–91.
- 25 Aartun og Aartun, *Motstandskampen i skolene 1940–1942. Lærerstriden mot nazifiseringen*, 206.
- 26 Nøkleby, *Bind 4 Holdningskamp*, 127.
- 27 Stene, Helga, *Den norske læreraksjonen for tyve år siden*, særtrykk av *Aftenpostens* 3. side spiss 19.–20. februar 1962 og *Da mødre gjorde opprør*, særtrykk av *Aftenpostens* 3. side spiss 20. mars 1967.
- 28 Stene, *Den norske læreraksjonen for tyve år siden*, 6.
- 29 Stene, *Den norske læreraksjonen for tyve år siden*, 10.
- 30 Stene, *Da mødre gjorde opprør*, 5.
- 31 Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen*, 25.
- 32 Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen*, 26.
- 33 Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen*, 26.
- 34 Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag* (Oslo: N.W. Damm & Søn AS, 2005), 522.
- 35 *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*, 1998, s.v. "ikkevold".
- 36 *Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon*, 1998, s.v. "pasifisme".
- 37 Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen*, 8.
- 38 Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen*, 14.
- 39 Tore Gjelsvik, *Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen 1940–1945* (Oslo: J.W. Cappelens Forlag AS, 1977), 70.
- 40 Sharp, *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkjevaldelege læraraksjonen under 2. verdskrigen*, 38.
- 41 Bjarte Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene* (Bergen: Universitetet i Bergen, 1995); Mads Tangestuen, "Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942". *Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940–1945* (Bergen: Universitetet i Bergen, 2004) og Oskar Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år* (Oslo–Bergen–Stavanger–Tromsø: Universitetsforlaget, 1986).
- 42 Skodvin, *Krig og okkupasjon 1939–1945*, 254.
- 43 Marianne Neerland Soleim, *Slavene fra øst. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–45* (Oslo: Institutt for forsvarsstudier, 2005) 34.
- 44 Berge Furre, *Norsk historie 1914–2000* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2000), 115.
- 45 *Norsk krigsleksikon*, s.v. "krigens kostnad", <http://www.norgeslexi.com/krigslex/k/k4.html#krigens-kostnad> (lastet ned 24. november 2008).
- 46 G. Natvig Pedersen, "Lærerne lærer mangt og mye i Kirkenes" i *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum (Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946), 195.
- 47 G. Natvig Pedersen, "I "russebrakka" på Elvenes" i *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum (Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946), 269.
- 48 Skodvin, *Krig og okkupasjon 1939–1945*, 235.

Litteratur

- Berg Eriksen, Trond, Håkon Harket og Einhart Lorenz. Jødehat. *Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: N.W. Damm & Søn AS, 2005.
- Bull, Edvard. *Norges historie. Bind 13 Klassekamp og fellesskap 1920–1945*, red. av Knut Mykland. Oslo: J.W. Cappelens Forlag AS, 1978.
- Furre, Berge. *Norsk historie 1914–2000*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2000.
- Gjelsvik, Tore. *Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen 1940–1945*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag AS, 1977.
- Hagemann, Gro. *Skolefolk. Lærernes historie i Norge*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1992.
- Holmboe, Haakon. Private brev til Lotte Holmboe (se vedlegg 1 og 2).
- Holmboe, Haakon. "Slaget på Jørstadmoen". I *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum, 57–98. Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946.
- Norsk krigsleksikon 1940–1945*. Publikasjonsdato ikke oppgitt, <http://www.norgeslexi.com/krigslex/k/k4.html#krigens-kostnad> (24. november 2008).
- Norum, Kåre. "Forspillet". I *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum, 9–26. Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946.
- Nøkleby, Berit. *Bind 4 Holdningskamp. I Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940–1945*, red. av Magne Skodvin. Oslo: Aschehoug, 1986.
- Pedersen, G. Natvig. "I "russebrakka" på Elvenes". I *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum, 254–294. Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946.
- Pedersen, G. Natvig. "Lærerne lærer mangt og mye i Kirkenes". I *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum, 170–215. Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946.
- Ruge, Mari Holmboe. *Fra Bispehaugen til Hønskollen. Lotte og Haakon Holmboe. Liv og arbeid*. Oslo: privat utgivelse, 2001.
- Sharp, Gene. *Tyranniet kunne ikke knusa dei! – Om den norske ikkevaldelege læreraksjonen under 2. verdenskrigen*. Oslo: Folkereisning mot krig, 1980.
- Skodvin, Magne. *Krig og okkupasjon 1939–1945*. Oslo: Det Norske Samlaget, 1990.
- Soleim, Marianne Nerland. *Slavene fra øst. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–45*. Oslo: Institutt for svarsstudier, 2005.
- Stene, Helga. *Da mødrene gjorde opprør*. I *Aftenposten*, 20. mars 1967.
- Stene, Helga. *Den norske læreraksjonen for tyve år siden*. I *Aftenposten*, 19.–20. februar 1962.
- Stokke, Bernhard. "Mot nord, mot nord". I *Kirkenesferda 1942*, red. av Sverre S. Amundsen, John Bjørnstad, Haakon Holmboe, G. Natvig Pedersen og Kåre Norum, 99–120. Oslo: J.W. Cappelens Forlag, 1946.
- Aartun, Leiv Brynjulv og Sigurd Aartun. *Motstandskampen i skolene 1940–1942. Lærerstriden mot nazifisering*. Oslo: Orion Forlag AS, 2003.

DEN NORDISKE BEVEGELSE "GENERALSTAB"

Nordischer Ring og samarbeidet med norske raseforskere

Nicola Karcher, stipendiat ved IAKH

Etableringen av Nordischer Ring i 1926 som den nordiske bevegelses paraplyorganisasjon viser hvilken betydning idealiseringen av "den nordiske rase" hadde allerede i tiden før den nasjonalsosialistiske makt- overtagelsen. Denne organisasjonen samlet representanter for völkische grupper, tysk adel og den nasjonal- sosialistiske bevegelsen i kamp for den nordiske rase. Nordischer Ring betraktet seg som et samlingspunkt for hele den nordiske verden og pleiet derfor tette kontakter med norske raseforskere. Disse var i stor grad med på å forme "den nordiske tanke" – et tankegods som senere ble institusjonalisert innenfor det nasjonal- sosialistiske maktapparatet.

Mens det eksisterte utstrakte forbindelser mellom fascistisk og nasjonalsosialistisk orienterte foreninger i Tyskland og Norge,¹ er lignende nettverk mellom disse landenes raseorienterte, *völkische* grupperinger langt mindre kjent. Dette kan ha sammenheng med at det ikke oppsto en *völkisch* bevegelse i Norge som tilsvarte den i Tyskland.² Likevel kan det slås fast at flere ulike norske miljøer hadde kontakter til tyske *völkische* grupper, selv om det ennå ikke er mulig å si med sikkerhet hvor omfattende disse forbindelsene var.

En helhetlig fremstilling av den samlede kontakten mellom de norske miljøene og den tyske *völkische* bevegelse mangler fortsatt. Et bidrag her er Terje Emberlands *Religion og Rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*,³ som både tar for seg de nyhedenske bevegelsene i Norge og samtidig undersøker deres tyske inspirasjonskilder.

Til tross for at det finnes en meget omfattende forskning om den *völkische* bevegelse i Tyskland, har organisasjonen *Nordischer Ring* fått lite oppmerksomhet.⁴ Også i Hans Jürgen Luthhöfts avhandling *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940*⁵ blir organisasjonen bare behandlet som et sideemne i et avsnitt viet den nasjonalsosialistiske ensrettingspolitikken i Tyskland. Dette er bemerkelsesverdig, ettersom *Nordischer Ring* hadde en ideologi som var gjennomgående preget av den nordiske tanke og

betraktet seg som den viktigste eksponenten for den nordiske bevegelse i Tyskland. Det som forente alle tilhengere av den nordiske tanke var troen på "den nordiske rases overlegne verdi" og redselen for at den skulle gå under. Innenfor bevegelsen trodde man at hvis den angivelig eksisterende nordiske rase døde ut, ville dette også innebære den vestlige sivilisasjonens undergang. De mente derfor at eugenikk, rasehygiene og opplysningsvirksomheter var nødvendige tiltak for å redde og bevare rasen, det de kalte *Aufordnung*. Siden man også trodde at den nordiske rase var renest og best bevart i Norge og Sverige – selv om "raseblanding" også hadde funnet sted her – var den nordiske bevegelse av denne grunn svært interessert i de skandinaviske landene.⁶

Dette gjelder også *Nordischer Ring*, som ut fra kildene synes å ha hatt særlig kontakt med Norge. Dette bidraget tar for seg utviklingen innenfor ringen frem til organisasjonen i 1935–36 ble inkorporert i *Nordische Gesellschaft*, kontrollert av NSDAPs "sjefsideoleg" Alfred Rosenberg. Samtidig vil også organisasjonens kontakter med norske forskere undersøkes, hvilket viser at ringen, helt i tråd med den nordiske tanke, også betraktet Norge og det øvrige Skandinavia som sitt virkeområde.

Den nordiske tankens ideolog: Hans F. K. Günther (1891 – 1968). Kilde: Der Norden. Monatsschrift der Nordischen Gesellschaft, 18. år, nr. 3, 1941.

Etablering og utvikling av Nordischer Ring

Da Nordischer Ring ble opprettet 15.–16. mai 1926, oppfattet grunnleggerne dette som en styrking av den nordiske bevegelse og et uttrykk for den nordiske tankes gjennomslagskraft. Tidligere hadde den nordiske tankes viktigste ideolog, Hans F.K. Günther (1891–1968), tilskyndet samarbeid mellom de ulike nordisksinnede organisasjonene. Etableringen av Nordischer Ring kom derfor som et direkte svar på hans oppfordring.⁷ Grunnleggerne la vekt på at ringen ikke var nok en særforening, men et løst organisert arbeidsfellesskap av likesinnede.⁸ Selv om dette kan høres ut som et forholdsvis betydningsløst initiativ, var det i realiteten et seriøst forsøk på å samle alle nordisksinnede, både i og utenfor Tyskland, i én organisasjon. Ringen betraktet seg da som hele bevegelsens ”generalstab”.⁹ Målet var å gjøre den nordiske tanke til den herskende ideologi i ”hele det nordiske raseområde”.¹⁰

Nordischer Rings direkte forbilde var undergrunnsorganisasjonen *Ring der Norda*,¹¹ etablert av de fremtredende rasehygienikerne og grunnleggerne av *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene*¹², Alfred Ploetz¹³ og Fritz Lenz.¹⁴ Hovedinitiator for Nordischer Ring var ministerialråd Hanno Konopath,¹⁵ som sammen med sin senere kone, prinsesse Marie Adelheid Reuß zur Lippe, overtok den daglige driften av organisasjonen. På stiftelsesmøtet deltok 24 personer, hvorav en tredjedel var adelige – blant dem kjente navn som Günther Graf von der Goltz¹⁶ – og en tredjedel forskere med doktorgrad.

Blant organisasjonens grunnleggere var Walther von Bogen und Schönstedt, Albrecht Freiherr von Houwald og Leopold Freiherr von Vietinghoff-Scheel, som i likhet med Reuß zur Lippe hadde utstrakte kontakter i *völkisch*-pregede adelskretser. Von Bogen var leder av hovedkontoret til *Deutsche Adelsgenossenschaft*¹⁷ og tilhenger av den senere riksbondefører Richard Walther Darrés rasedyrkingfantasier, slik de var formulert i verket *Neuadel aus Blut und Boden* fra 1930.¹⁸ På 1930-tallet krevde von Bogen forplantningskontroll for adelen som et tiltak for å bevare dens ”raserenhet”, tanker som viser en slående likhet med de som ble forfektet av SS.¹⁹ Hans viktigste allierte i ledelsen av *Deutsche Adelsgenossenschaft* var von Houwald, som fra 1931 var ansatt ved NSDAPs rasepolitiske kontor.²⁰ Gjennom von Vietinghoff-Scheel, som var leder for den radikalt antisemittiske organisasjonen *Alldeutscher Verband*, hadde ringen også forbindelse til en organisasjon som hadde røtter tilbake til tiden før første verdenskrig. Utover dette hadde Darré gjennom sitt ekteskap med Charlotte Freiin von Vietinghoff-Scheel, hans sekretær i NSDAPs hovedkvarter i München (*Braunes Haus*), selv tette kontakter med den tyske adelen.²¹ Som medlem av Nordischer Ring tilhørte han organisasjonens viktigste ideologer.²² Det er ikke kjent når Darré sluttet seg til ringen, men i 1930 overtok han lederskapet for lokalforeningen (*Ortsgruppe*) i München.²³

Nordischer Rings viktigste virkeområde var i et omfattende propagandaarbeid. Fremfor alt betraktet de det som sin oppgave å skolere *völkische* og fedrelandsorienterte organisasjoner i ”rasespørsmålet” for å gjøre dem bevisste på den nordiske rases betydning. Blant ringens prominente foredragsholdere var både Günther, Darré, Ludwig Ferdinand Clauss,²⁴ den velrenommerte nordisten Gustav Neckel²⁵ og Herman Wirth,²⁶ senere medstifter av SS-organisasjonen *Ahnenerbe*.

Nordischer Ring vokste raskt og hadde etter kort tid 180 medlemmer.²⁷ Allerede i løpet av det første året sluttet kjente adelige og ledere av forskjellige *völkische* grupper seg til, blant dem keiser Wilhelm IIs sønn prins Oskar von Preußen, arkitekten Paul Schultze-Naumburg, folkloristen Richard Thurnwald og Julius Friedrich Lehmann, innehaver av det kjente forlaget med samme navn.²⁸ Både Lehmann og Thurnwald var i tillegg medlemmer av *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene*. Thurnwald var til og med medstifter av selskapet og, som Lehmann, utgiver av tidsskriftet *Volk und Rasse*. Schultze-Naumburg, som hadde vanket i de samme *völkische* kretsene som Hitler siden 1920-tallet, bekledde flere posisjoner innenfor NSDAP etter 1932.²⁹

Et viktig steg i Nordischer Rings utvikling var grunnleggelsen av det ”Nordiske hus” i Berlin som ble drevet sammen med organisasjonen *Ring der Nordungen*. I tidsrommet fra 1. mars til 1. juli 1930 var det tre til fire

ukentlige arrangement i huset, og opp til 160 mennesker møtte opp på organisasjonens månedlige sammenkomster.³⁰ Dette viser at ringen uten tvil kan betegnes som den nordiske bevegelses viktigste paraplyorganisasjon. At dens tilværelse på ingen måte kan anses som ”glansløs”,³¹ som Lutzhöft hevder, viser både aktivitetsnivå og engasjement. Den 21. Juni 1930 ble det for eksempel arrangert midtsommerfest i nærheten av Berlin sammen med flere andre sentrale organisasjoner innenfor den nasjonalsosialistiske og völkische bevegelsen, som Kampfbund für deutsche Kultur, Bund Ahnenerbe og Deutsche Richard Wagnergesellschaft.³² I følge organisasjonens egne opplysninger møtte mellom 600 og 700 mennesker opp.³³ I etterkant av feiringen ble det arrangert en todagers ”nordisk konferanse” hvor både studenter og medlemmer av ulike ungdomsorganisasjoner deltok.

Flere av Nordischer Rings medlemmer var samtidig medlemmer av NSDAP, eller kom for første gang i kontakt med partiet gjennom organisasjonen.³⁴ Darré, som fra 1931 var leder for SS’ Rasse- und Siedlungshauptamt,³⁵ er et slikt eksempel. I 1933 ble han dessuten riksbondfører og minister for ernæring og landbruk, noe som tydelig viser at prominente ringmedlemmer også fikk innpass på høyeste nivå i NSDAP. Nærheten til nasjonalsosialismen ble særlig åpenbar fra 1930 av. I september dette året ble medlemmene gjennom foreningens informasjonsblad oppfordret til å alliere seg med NSDAP, som blir betegnet som det sterkeste völkische parti innen den nordiske bevegelse. Konopath oppfordrer eksplisitt medlemmene til å skaffe seg et inntrykk av Hitler og til å lese *Mein Kampf*. Han forteller videre at boken har fått både ham og Reuß zur Lippe til å melde seg inn i partiet.³⁶ Dette viser at mange i bevegelsen håpet at NSDAP ville realisere deres raseideologiske fremtidsvisjoner. At Günther fikk et professorat i sosialantropologi i Jena og at Schulze-Naumburg ble direktør for den statlige høyskolen i Weimar, virket også som en bekreftelse på båndet til NSDAP. Denne forbindelsen ble enda mer tydelig i løpet av de neste årene og etter den nasjonalsosialistiske maktovertagelsen i 1933. Flere sentrale medlemmer av ringen fikk fremtredende posisjoner innenfor Hitlers parti og kunne fra disse posisjonene arbeide videre for å realisere den nordiske tanke.³⁷ Ut fra kildematerialet virker det som organisasjonen øvde relativt stor innflytelse i forhold til sin begrensede medlemsmasse. Man kan konkludere at Nordischer Rings betydning ikke manifesterte seg gjennom medlemstallet, men gjennom tilhengers politiske og ideologiske innflytelse.

Hans F.K. Günther og hans nettverk i Norge

Dessverre finnes det få kilder som kan fortelle om den personlige kontakten mellom Nordischer Ring og dens norske medlemmer. Det er imidlertid sikkert at kjente norske raseforskere ble rekruttert av Hans F.K. Günther,

som var ringens mest prominente medlem og samtidig organisasjonens fremste bindeledd til Skandinavia. Her vil hans kontakt med den norske raseforskeren Halfdan Bryn (1864–1933) stå sentralt. Denne forbindelsen påvirket i stor grad begges forskning og satte i tillegg sitt preg på hele deres politiske og vitenskapelige landskap.³⁸

I motsetning til Bryn, som var en autoritet innenfor sitt eget fagmiljø, hadde Günther ingen formelle vitenskapelige kvalifikasjoner på raseforskningens område. Han hadde studert sammenlignende språkvitenskap og germanistikk og avla sin doktorgrad i 1914. Samtidig prøvde han seg som dikter. Den biologisknasjonalistiske romanen *Ritter, Tod und Teufel. Der heldische Gedanke*³⁹, som ble publisert i 1920, førte til at han for første gang ble kjent for et større publikum og gjorde forleggeren Lehmann oppmerksom på ham. Lehmann kontaktet Günther og gav ham i oppdrag å skrive boken *Rassenkunde des deutschen Volkes*. Utgivelsen av verket i 1922 markerte Günthers definitive overgang til raseforskningens område. I de påfølgende årene ble han en av de mest kjente raseforskere i Tyskland. Han gjorde rasetenkningen, i form av den nordiske tanke, svært populær, samtidig som han lyktes med å etablere seg som den nordiske bevegelses fremste ideolog.⁴⁰

I 1923 giftet Günther seg med den norske kvinnen Maggen Blom. Paret slo seg ned i hennes hjemby Skien, hvor de ble boende frem til 1925. Da takket Günther ja til en invitasjon fra Herman Lundborg, leder for *Statens rasbiologiske institut* i Uppsala, om å bli knyttet til institusjonen som fri medarbeider. I 1927 flyttet Günther til Lidingö, utenfor Stockholm, men holdt fortsatt som frittstående forsker nær kontakt med Uppsala-instituttet. To år senere tvang pengeproblemer ham tilbake til Tyskland. Wilhelm Frick, innenriksministeren i forbundsdelstaten Thüringen, der NSDAP allerede før 1933 var representert i regjeringen, tok et initiativ for å få opprettet en stilling for ham. Resultatet var at Günther i 1930 fikk et professorat i sosialantropologi ved Universitetet i Jena. Hitler selv møtte opp for å høre hans tiltredelsesforelesning og under den påfølgende festmiddagen holdt Göring en tale til folkemengden som hadde samlet seg utenfor.⁴¹

Under oppholdet i Norge og Sverige knyttet Günther tette kontakter med raseforskingsmiljøene i de skandinaviske landene. I 1923 kom han for første gang i kontakt med Bryn. Den første tiden fungerte den eldre raseforskeren som en slags mentor for Günther, som i utgangspunktet hadde langt mer å tjene på samarbeidet enn Bryn. Da de ble kjent hadde Bryn allerede publisert flere vitenskapelige arbeider om antropologi og arveforskning og ble regnet som Norges ”mest kjente antropolog”.⁴² Gradvis endret dette forholdet seg i takt med at Günther fikk en stadig mer sentral posisjon innenfor de *völkische* kretser i Tyskland.⁴³ I begynnelsen var det Günther som henvendte seg

Den nordiske rase. H. F. K. Günther: *Kleine Rassenkunde Europas* (München, 1922)

med faglige spørsmål til Bryn. Etter hvert ble han imidlertid mer av en rådgiver for Bryn, og kom med forslag om hvor han burde publisere og hvilken faglitteratur han burde lese.⁴⁴

Günther tok kontakt med Bryn like etter at han hadde flyttet til Skien. Håpet var at den norske raseforskeren ville være villig til å fungere som hans vitenskapelige støttespiller og å bidra til å øke hans vitenskapelige anseelse. I tillegg håpet han at Bryn kunne bistå ham i arbeidet med boken *Kleine Rassenkunde Europas*⁴⁵ som opptok ham i de to årene han bodde i Norge. I denne sammenhengen ba han Bryn om å låne ut bilder fra sin samling over rasetyper. Samtidig spurte Lehmann om Bryn kunne skrive en anmeldelse av Günthers bok – også for å gi den faglig legitimitet.⁴⁶ Bryn etterkom begge ønsker med glede, og i tiden som fulgte hadde han og Günther tett faglig kontakt. Bryns forskning kom til å øve stor innflytelse både på boken *Kleine Rassenkunde Europas* og på *Der Nordische Gedanke unter den Deutschen*.⁴⁷ Günther mente at Bryns forskning var så betydningsfull, at han ville inkorporere

hans forskningsresultater i senere utgaver av *Rassenkunde*.⁴⁸ Gjennom dette samarbeidet ble den norske forskeren samtidig gjort kjent med den nordiske bevegelses sentrale ideer,⁴⁹ og da han ble medlem av Nordischer Ring, antagelig i 1927, ble han organisasjonens mest prominente representant i Norge.

Bryn og Günther delte en nærmest grenseløs forkjærlighet for den nordiske rase.⁵⁰ Deres vurdering av den har så mange fellestrekk, at det er vanskelig å avgjøre hvem som kopierte hvem. Begge mente at rasen sto i fare for å bli degenerert, og som svar på denne trusselen foreskrev de eugenikk og rasehygiene som motmiddel. Målet var en *Aufnordung* eller en *Wiedernordung*⁵¹ som senere også Nordischer Ring tok til orde for. De to var også venner privat,⁵² og de besøkte hverandre under ferieopphold ved Oslofjorden.

Som gjenytelse for hans hjelp og støtte, forsøkte Günther å knytte Bryn tettere opp til det tyske raseforskningsmiljøet. Alt i 1924–25 hadde han fortalt Lehmann og Egon Freiherr von Eickstedt, raseforskeren Eugen Fischers tidligere assistent,⁵³ om Bryn. Fra 1926 spilte nettverkene knyttet til Nordischer Ring en stadig viktigere rolle for Bryn. Tidligere har man gått ut fra at det var Günther som fikk den norske raseforskeren til å melde seg inn i ringen, men dette er åpenbart ikke riktig. Den direkte oppfordringen kom fra Lehmann, som sannsynligvis håpet på at et medlemskap i ringen ville knytte Bryn tettere til hans forlag.⁵⁴

Før 1926 var ingen av Bryns arbeider blitt publisert i Tyskland. Det virker derfor som det først var da han ble medlem av Nordischer Ring, og fikk tilgang til organisasjonens nettverk, at Bryn kunne få utgitt sine bøker i Tyskland. I årene etter publiserte han i en rekke tyskspråklige tidsskrift som *Archiv für Rassenbilder*, *Anthropologischer Anzeiger*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* i Wien og *Volk und Rasse*, utgitt av kretsen rundt ringen.⁵⁵ Det som gjorde Bryn kjent hos et større publikum i Tyskland, var boken *Der Nordische Mensch* som utkom i 1929 på *Lehmann Verlag*.⁵⁶ Günther spilte en svært aktiv rolle i forbindelse med denne utgivelsen. Ikke bare var det han som rådet Lehmann til å utgi boken, det var også han som opprettet kontakt med rasebiologen Bruno Kurt Schulz, som påtok seg oversettelsen.⁵⁷ Schulz var redaktør for tidsskriftene *Volk und Rasse* og *Anthropologischer Anzeiger* og ble i 1932 medlem av SS. Senere fungerte han som faglig rådgiver for innenriksdepartementets råd for befolknings- og rasepolitikk. I 1942 ble han sjef for rasekontoret i SS' Rasse- und Siedlungshauptamt. Ifølge Jon Kyllingstad var Schulz og Bryn både meningsfeller og venner.⁵⁸

Bryns tese om at den nordiske rase fremdeles var tilnærmet ren i enkelte områder av Norge og Sverige,⁵⁹ støttet opp om en av den nordiske bevegelses grunntanker. Sam-

tidig gav han den et skinn av vitenskapelighet. Bryns egen anseelse hvilte på at han siden 1920-tallet var medlem av en rekke anerkjente vitenskaplige forskningsinstitusjoner, som *Videnskabselskabet i Christiania*, *Deutsche Gesellschaft für physische Anthropologie*, *Anthropologische Gesellschaft* i Wien og *Deutsche Gesellschaft für Blutgruppenforschung*.⁶⁰ Da Bryn døde i 1933, fryktet ringen at deres arbeid i Norge ville stoppe opp, særlig fordi Bryn hadde lovet å opprette en norsk søsterorganisasjon til ringen.⁶¹

Nordischer Ring satset etter dette på Vidkun Quisling som bevegelsens nye fremtidshåp. Like etter Bryns død skrev organisasjonen et brev til ham der de uttrykker ønske om "at De og Deres venner vil bevare minnet om mannen Halfdan Bryn sammen med oss".⁶² Selv om det er ikke noen bevis på at Quisling allierte seg med ringen i tiden som fulgte, så de i ham en ny prominent talsmann for den nordiske tanke i Norge. Det var høyst sannsynlig Günther som fikk ringen til å interessere seg for Quisling, som han var blitt kjent med halvannet år tidligere.⁶³

For å etablere den nordiske tanke i Norge hadde Günther allerede i 1932 anbefalt Bryn til å ta kontakt med de andre offiserene i kretsen rundt Quislings Nordisk Folke-reising og med „naziføreren Egeberg".⁶⁴ Adolf Egeberg jr. var ikke bare leder av Norges Nasjonalsosialistiske Arbeiderparti, han var også elev på *Reichsführerschule*⁶⁵ i München og deltok på et kurs i regi av SS.⁶⁶ I begynnelsen av 1932 oppholdt han seg dessuten i NSDAPs hovedkontor i München, og Günther foreslo for Bryn at han skulle kontakte Egeberg der.⁶⁷ Dette viser at Nordischer Ring ikke bare søkte å virkeliggjøre sine politiske visjoner i Tyskland gjennom samarbeid med NSDAP, men de ville også alliere seg med de ulike nasjonalsosialistiske gruppene i Norge. Målet var å vinne tilhengere til den nordiske bevegelse i alle land med "nordisk raseinnslag". Slik håpet de å kunne sette sine ideer ut i livet.

Da rasehygienikeren Jon Alfred Mjøen (1860–1939) og etnologen Christian Leden (1882–1957) sluttet seg til Nordischer Ring, fikk man to nye kjente nordmenn i organisasjonen. Riktignok oppnådde ingen av dem full vitenskapelig anerkjennelse i Norge, noe deres tette kontakt med Nazi-Tyskland var en av grunnene til.

Alt i 1906 hadde Mjøen opprettet sitt rasebiologiske laboratorium på Vinderen, og ble dermed en av de mest profilerte og samtidig også mest kontroversielle talsmenn for eugenikken i Norge.⁶⁸ Siden han hadde studert farmakologi og kjemi i Leipzig, hadde han en stor bekjentskapskrets i de tyske raseforskningsmiljøene. Lenz, Ploetz og svogeren hans, Ernst Rüdin, som hadde vært med på å grunnlegge *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene*, var blant Mjøens støttespillere. Rasepsykologen Otto Reche⁶⁹ som hadde en rekke verv i miljøet samtidig som han var lederen for *Wiener Gesellschaft für Rassenpflege* og redak-

sjonslederen for bladet *Volk und Rasse* var en av Mjøens nærmeste venner.⁷⁰

Idéhistorikeren Torgeir Skorgen hevder at Mjøen alt tidlig på 1920-tallet hadde tett kontakt med Günther.⁷¹ Det var sannsynligvis også han som vervet Mjøen til Nordischer Ring. I tidsskriftet *Den Nordiske Race* propaganderte Mjøen for ringen og den nordiske tanke, og både han og Leden var aktive foredragsholdere for ringen.⁷² Den betydning Mjøen ble tillagt i Tyskland fremgår også av at han i 1936 ble foreslått til et professorat ved Universitetet i Jena,⁷³ som anerkjennelse for hans engasjement for "rase-tanken" og hans innsats for "fører [...] og nasjonalsosialismen".⁷⁴ I året etter ble Mjøen invitert til NSDAPs rikspartidag sammen med sin kone Cläire, som var av tysk herkomst og medarbeider i *Völkischer Beobachter*.⁷⁵

Christian Leden hadde studert antropologi, sammenlignende musikkvitenskap og etnologi i Tyskland og kom sannsynligvis først i 1930 i kontakt med Nordischer Ring.⁷⁶ I hvert fall dukker han først da opp i organisasjonens dokumenter. I likhet med Mjøen fortsatte Leden sitt arbeid for den nordiske tanke også etter at Nordischer Ring ble oppløst. Han hadde tett kontakt med nasjonalsosialistiske organisasjoner både i Tyskland og i Norge, blant annet med SS' forskningsinstitusjon Ahnenerbe og dens første leder Herman Wirth, som han sannsynligvis var blitt kjent med i miljøet rundt ringen. I tillegg arbeidet han for *Völkischer Beobachter* og var etter 1940 medlem i Nasjonal Samlings Utenriksorganisasjon i Tyskland.⁷⁷

Ledens ideologiske tilslutning til Günthers og Darrés idéverden fremkommer også av at han til stadighet understreket at han stammet fra "nordrasede, norske frie bønder"⁷⁸ og at han drev selvstendig raseforskning blant "norske odelsbønder".⁷⁹ I 1935 deltok han på Darrés "riksbondedag" i Goslar, men det er mulig at han var der flere ganger. Günther omtalte Leden som en "ubetinget völkische kraft", og arbeidet for å skaffe ham en fast stilling som foreleser ved Universitetet i Berlin.⁸⁰

Ensretting av Nordischer Ring

Frem til 1933 var Nordischer Ring paraplyorganisasjon for den nordiske bevegelse og hovedrepresentanten for den nordiske tanke. Men med ensrettingen av Nordische Gesellschaft i Lübeck fikk NSDAP sin egen partiorganisasjon som arbeidet for de samme ideologiske mål som ringen.

Da Nordische Gesellschaft ble grunnlagt i 1921, var det i første rekke en lokal organisasjon som arrangerte utstillinger, foredrag og konferanser. Selskapets formål var å "fremme og fordype de kulturelle og økonomiske forbindelsene mellom Norden og Tyskland"⁸¹. Tidvis dukket også et visst germanersververi opp, men det spilte ingen viktig rolle før Hitlers maktovertagelse.⁸²

Først med selskapets ensretting under dets nye høye beskytter, riksleder Alfred Rosenberg,⁸³ ble denne relativt harmløse målsettingen forandret. Thilo von Trotha, leder for Avdeling Nord i partiets utenrikspolitiske kontor (*Außenpolitisches Amt der NSDAP*) og hovedansvarlig for ensrettingen, skrev i et brev til Günther at nå kunne man gjøre hva man ville med selskapet og at alt lå til rette for at organisasjonen kunne bli ”et skjult politisk sidestykke til SS, som problemfritt kan spre den nordiske tanke i andre land”.⁸⁴ Von Trotha, som var Günthers tidligere elev og som også hadde vært Darrés nære medarbeider, delte deres ideer fullt ut og følte seg forpliktet overfor den nordiske bevegelse. Nå så han muligheten for å bruke Nordische Gesellschaft som redskap for den nordiske tankes endelige gjennombrudd. Målet med ensrettingen var å fremme utenrikspolitiske og rasepolitiske mål under dekke av kulturelt og vitenskapelig samarbeid mellom Tyskland og de nordiske land.⁸⁵

Da Falk Ruttke⁸⁶ og Darré, to av Nordischer Rings viktigste ledere, gikk inn i Nordische Gesellschafts styre var det tilsynelatende fortsatt ringen som definerte den nordiske tanke. Gjennom sine stillinger innenfor NSDAP skulle de skape en symbiose mellom partiet, ringen og selskapet. I begynnelsen trodde altså medlemmene av Nordischer Ring at det lot seg gjøre å samarbeide med Nordische Gesellschaft. Samtidig la NSDAPs ansvarlige for ensrettingen av organisasjonslivet vekt på at det var selskapet som måtte overta ledelsen innenfor den nordiske bevegelse.⁸⁷ Dette sto i sterk motsetning til ringens selvforståelse som den nordiske tankes samlingspunkt. Selv om Günther tidligere hadde støttet et samarbeid blant de nordisk-sinnede,⁸⁸ var det ingen tvil om at sammenslåingen av Nordischer Ring og Nordische Gesellschaft i 1935–36 ikke var det han hadde tenkt seg. Alle involverte måtte nå forstå at den nasjonalsosialistiske ensretting skjedde på ringens bekostning.⁸⁹

Da Nordischer Ring ble inkorporert i selskapet ble dette dermed den nye representanten for den nordiske bevegelse. Med ringens tidsskrift *Rasse* overtok Nordische Gesellschaft også bevegelsens viktigste organ. Tidsskriftet ble startet opp i 1934 og både Herman Lundborg og Mjøen var faste bidragsyttere.⁹⁰ I tillegg gav Nordische Gesellschaft ut tidsskriftet *Norden*, som hadde flere kjente nordmenn blant skribentene, som Marie Hamsun, Olav Duun, Barbara Ring og Victor Mogens.⁹¹ Dessuten var Lundborg, Mjøen og den radikale norske nasjonalsosialisten og redaktøren av tidsskriftet *Ragnarok* Hans S. Jacobsen på foredragsreiser i regi av selskapet. Målet var å spre propaganda for nasjonalsosialismen og den nordiske tanke. I 1936 fikk Jacobsen 500 riksmark i støtte til sitt tidsskrift gjennom *Nordische Verbindungsstelle* i Goebbels propagandaministerium for å utvikle propagandaarbeidet i Norge. Det var altså flere innenfor det tyske regimet som betraktet Jacobsen som en svært viktig norsk alliert.⁹²

I likhet med Nordischer Ring gikk også Nordische Gesellschaft ut fra at Quisling og Nasjonal Samling ville bli en sentral alliert i arbeidet for å spre den nordiske tanke i Norge. Von Trotha, som også var Rosenbergs private sekretær, hadde allerede i 1931 tatt kontakt med Quisling for å be ham ”i den felles nordiske saks interesse” å skaffe NSDAP ”på indirekte vis forbindelse med de likesinnede kretser i Norge”.⁹³ To år senere forsøkte von Trotha å overtale Lehmann Verlag til å utgi Quislings bok *Russland og vi*. Dette ble det imidlertid intet av, da Lehmann mente at boken ikke ville bli en salgssuksess.⁹⁴ I 1933 hevdet Günther overfor von Trotha at Quisling var ”Norges kommende Hitler”, og at dermed muligheten for et stornordisk samarbeid allerede var tilstede.⁹⁵ Under Alfred Rosenbergs ledelse ble i de neste årene støtten til Quisling øket. Mellom 1934 og 1938 reiste Rosenbergs medarbeidere von Trotha og Wilhelm Scheidt⁹⁶ flere ganger til Norge for å pleie kontakt med Nasjonal Samling. I september 1939 nådde deres arbeid sitt foreløpige høydepunkt da Quisling besøkte Hitler i Berlin.⁹⁷

Samtidig som Nordische Gesellschaft og NSDAPs utenrikspolitiske kontor drev sin virksomhet overfor Quisling, knyttet SS kontakt med Nasjonal Samlings renegater etter partisplittelsen i 1937. Himmlers møte med Johan Bernhard Hjort⁹⁸ dette året, etter at denne hadde trukket seg ut av NS, er en tydelig indikasjon på dette.⁹⁹ Møtet mellom Hjort og Himmler foregikk hos Hjorts svoger Rüdiger von der Goltz i Berlin-Wannsee, noe som også blir bekreftet av NS-mannen og juristprofessoren Herman Harris Aall. Han forteller at Himmler under Nordische Gesellschafts riksmøte sommeren 1937 informerte ham om at han var tilstrekkelig orientert om forholdene innen Nasjonal Samling ”gjennom de opplysninger og forbindelser som han hadde til Norge”.¹⁰⁰ I overensstemmelse med dette nektet Himmlers norske bekjente, forretningsmannen Olaf Willy Fermann,¹⁰¹ som hadde bodd i Tyskland siden 1920-tallet, å introdusere Quisling for Himmler under Quislings berlinbesøk i 1939, ”fordi han kjente Himmlers helt avisende holdning overfor Quisling”.¹⁰² I 1941 fortalte Fermann Quisling på nytt om Himmlers avisende holdning overfor partilederen og Nasjonal Samling. Etter Aalls mening, gjorde dette et så dypt inntrykk på Quisling at han vurderte å trekke seg fra det politiske livet og bli prest i sin hjembygd.¹⁰³

Den nordiske tanke havnet dermed mellom to stoler. Både SS og Nordische Gesellschaft gjorde hevd på ideens fortolkning og praktiske gjennomføring. Rosenbergs intervensjon hos Hitler til fordel for Quisling sommeren 1940 kan dermed også forstås som hans siste suksess i sin norgespolitikk. Nordischer Ring som representant for den nordiske bevegelse var på dette tidspunktet for lengst marginalisert.

Troen på den nordiske rases overlegenhet forble imidlertid en ledende tankeretning i Tyskland helt frem til 1945 og var med på å prege hele den nasjonalsosialistiske raseideologien. Dermed kom Nordischer Ring til å yte et viktig bidrag til Det tredje rikets verdensanskuelse, også etter at organisasjonen selv var ensrettet og tilsidesatt. Som vi har sett øvde norske raseforskere en betydelig innflytelse på utviklingen av denne ideologien. Særlig gjelder dette Bryns påvirkning på Günther. Et av de mest sentrale synspunktene i rasetenkningen ble altså utviklet i nært samarbeid med raseforskere fra Norge. I og med at den nordiske tanke også ble inkorporert i SS' ideologi, utgjorde den en viktig ideologisk bakgrunn for vervingen av skandinaviske frivillige til Waffen-SS, som var begrunnet i forestillinger helt i tråd med Günthers og Bryns oppfatninger av nordmenn og svensker som de reneste representantene for den nordiske rase.

Noter

- 1 Som for eksempel Norges Nasjonalsosialistiske Arbeiderparti som ble grunnlagt i 1932. Rapporter fra Tysklands utenriksdepartement (*Auswärtiges Amt*) viser at noen av deres medlemmer ble innsatt av NSDAP for å være informanter for SD og for å drive propaganda via organisasjoner som *Deutscher Fichte-Bund* i Hamburg, underlagt propagandaministeriet og ledet av Heinrich Kessemeier. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA)*, R 60623; Riksarkivet Oslo (RA), L-sak Dnr. 3911 Dagfinn Gjessing. Sml. også med Pryser, Tore: *Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939–1945*, Oslo 2001, S. 302 ff.
- 2 Den *völkische* bevegelse i Tyskland var en løs og heterogent sammensatt bevegelse av ulike grupper, foreninger, partier og publikasjonsorganer, som baserte seg på et rasistisk og antisemittisk grunnlag. Et av de meste sentrale ideologiske elementene var forestillingen om at bare den "mest overlegne" og "verdifulle" – underforstått den "ariske" – rasen ville overleve "kampen om tilværelsen". Mens de første grupperingene oppsto på slutten av 1800-tallet, hadde den *völkische* bevegelse den største tilveksten under og etter Første verdenskrig, og her særlig i kamp mot Weimarrepublikken. På grunn av sin mangel på struktur og enhetlighet ble bevegelsen marginalisert og tilsidesatt av den voksende nasjonalsosialismen som høyre-radikalenes nye samlingspunkt. Om den *völkische* bevegelse i Tyskland og begrepet "völkisch", se bl. a. Breuer, Stefan: *Grundpositionen der deutschen Rechten (1871–1945)*, Tübingen 1999; Breuer, Stefan: *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt 2008; Puschner, Uwe: "Völkisch. Plädoyer für einen ‚engen‘ Begriff", i: Paul Ciupke/Klaus Heuer/Franz-Josef Jelich/Justus H. Ulbricht (red.), „*Die Erziehung zum deutschen Menschen*“. *Völkische und nationalkonservative Erwachsenenbildung in der Weimarer Republik*, Essen 2007, s. 53–66; Puschner, Uwe: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*, Darmstadt 2001; Puschner, Uwe/Walter Schmitz/Justus H. Ulbricht (red.): *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918*, München 1999.
- 3 Oslo 2003.
- 4 Om Nordischer Ring, se også min utdypende artikkel "Schirmorganisation der Nordischen Bewegung. Der Nordische Ring und seine Repräsentanten in Norwegen 1926–1936", i: *NORDEUROPA-forum*, som utgis i Berlin i juni 2009.
- 5 Stuttgart 1971.
- 6 Se bl.a. Günther, Hans Friedrich Karl: *Der Nordische Gedanke unter den Deutschen*, München 1925; *Rassenkunde Europas*, München 1926; *Adel und Rasse*, München 1926, s. 58 ff; Rosenberg, Alfred: *Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelischgeistigen Gestaltenkämpfe unsrer Zeit*, München 1930. Se også Puschner: *Völkisch*, s. 62 ff.
- 7 Hanno Konopacki-Konopath (fra nå Konopath) på vegner av Nordischer Ring til Halfdan Bryn, 22.12.1926. Gunnerus Bibliothek Trondheim, PA-37 Bryn.
- 8 Ibid.
- 9 *Niederschrift über Arbeitssitzung des Nordischen Ringes* fra 19.06.1927. Ibid.

- 10 *Niederschrift über die Gründungssitzung und erste Tagung des Nordischen Ringes am 15./16. Mai 1926.* PA-37.
- 11 Riktignok brøt organisasjonen allerede sammen under første verdenskrig. Se Lutzhöft: *Der Nordische Gedanke*, s. 65.
- 12 Allerede grunnlagt i 1905, var Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene (Det tyske selskap for rasehygiene) medansvarlig for institusjonalisering av rasehygienens som vitenskapelig fag. Etter 1933 hadde selskapet stor innflytelse på den nasjonalsosialistiske statens rasistiske lovgiving. Se Weingart, Peter/Jürgen Kroll/Kurt Bayertz: *Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*, Frankfurt a.M. 1988.
- 13 Om Ploetz, se Doecke, Werner: *Alfred Ploetz. Sozialdarwinist und Gesellschaftsbiologe*, Frankfurt a.M. 1975.
- 14 Om Lenz, se Rissom, Renate: *Fritz Lenz und die Rassenhygiene*, Husum 1983; Satzinger, Helga: *Rasse, Gene und Geschlecht. Zur Konstituierung zentraler biologischer Begriffe bei Richard Goldschmidt und Fritz Lenz. 1916 – 1936*, Berlin 2004.
- 15 Om Konopaths rasetenking, se også hans bok *Ist Rasse Schicksal? Grundgedanken der völkischen Bewegung*, München 1931.
- 16 Von der Goltz var sannsynligvis en slektning av den kjente general Rüdiger Graf von der Goltz, leder av *Vereinigung der Vaterländischen Verbände* og fra 1933 NSDAP-medlem. Begge hans sønner var også partimedlemmer og gift med søstrene til Johan B. Hjorth, en av Nasjonal Samlings grunnleggere. Sønnen Rüdiger var også forsvarer ved *Fememord*-prosessene og Goebbels advokat. *Bundesarchiv* (BA) Koblenz, N 1548 Goltz; Malinowski, Stephan: *Vom Führer zum König. Deutscher Adel und Nationalsozialismus*, Berlin 2003, s. 315 f og s. 511 ff; de Figueiredo, Ivo: *Fri mann. Johan Bernhard Hjort – en dannelseshistorie*, Oslo 2002; Sauer, Bernhard: *Schwarze Reichswehr und Fememorde. Eine Milieustudie zum Rechtsradikalismus in der Weimarer Republik*, Berlin 2004.
- 17 Deutsche Adelsgenossenschaft var den største interesseorganisasjonen for den tyske adel. Grunnlagt i 1874 eksisterte organisasjonen også utover første verdenskrig, selv om adelen var blitt avskaffet. Deutsche Adelsgenossenschaft hadde også et nært forhold til nasjonalsosialismen, noe som førte til at organisasjonen var diskreditert etter 1945. Se Malinowski: *Vom Führer zum König*.
- 18 Sml. Terje Emberlands artikkel "Å røve godt bondeblod. Heinrich Himmler, Walther Darré, SS og den norske bonde" i dette nummer av *Fortid*.
- 19 „frapperende Nähe zur SS“. Malinowski: *Vom König zum Führer*, s. 485.
- 20 *Ibid.*, s. 327 og s. 345.
- 21 Malinowski: *Vom König zum Führer*, s. 527.
- 22 Nordischer Ring til forsvarsminister Quisling, 11.03.1933. Nasjonalbiblioteket Oslo (NB), Ms.fol. 4096 X4.
- 23 *Mitteilungsblatt 2 des Nordischen Ringes*, september 1930. PA-37.
- 24 Om Clauss, se Weingart, Peter: *Doppel-Leben. Ludwig Ferdinand Clauss*, Frankfurt a.M./New York 1995; Breitenfellner, Kirstin: "Zwischen Opportunismus und Widerstand. Ludwig Ferdinand Clauss: Zur Biographie eines deutschen Rassentheoretikers", i: Kirstin Breitenfellner/Charlotte Kohn-Ley (red.), *Wie ein Monster entsteht. Zur Konstruktion des anderen in Rassismus und Antisemitismus*, Bodenheim 1998, s. 181 ff.
- 25 Neckel publiserte også i *Sonne* og i andre völkisch-nordiske tidskrifter som *Volk und Rasse*, *Nordische Welt* og *Nordische Stimmen*. Von See, Klaus/Julia Zernack: *Germanistik und Politik in der Zeit des Nationalsozialismus*, Heidelberg 2004, s. 122 f.
- 26 Wirth ble også medlem av NSDAP allerede i 1925–26. Se bl. a. Löw, Luitgard: "Im Auftrag Himmlers: Herman Wirths Expeditionen zu den Felsbildern Skandinaviens", i: Terje Emberland/Jorunn Sem Fure (red.), *Drommen om Germania. Fra nordensvermeri til SS-arkeologi*, utgis i Oslo 2009; Wiwjorra, Ingo: "Herman Wirth – Ein gescheiterter Ideologe zwischen 'Ahnenerbe' und Atlantis", i: Barbara Danckwortt/Thorsten Querg/Claudia Schöningh (red.), *Historische Rassismusforschung. Ideologen, Täter, Opfer*, Hamburg 1995, s. 91–112.
- 27 Nordischer Ring innskjerpet de „rasemessige kravene“ etter hvert som de fikk flere medlemmer. Denne innskjerpingen skjedde også på grunn av organisasjonens elitære selvilde. Grensen mot verden utenfor var viktig. Foreningens meldinger skulle bare gå til medlemmene, og det var ikke lov til å gi dem videre til venner eller bekjente. De som virket usikre, skulle "bearbejdes og overvåkes". *Niederschrift über Arbeitssitzung des Nordischen Ringes*, 19.06.1927. PA-37.
- 28 *Ibid.*
- 29 I dag er Schultze-Naumburg mest kjent for den nasjonalsosialistiske ensrettingen av *Bauhaus* i Weimar.
- 30 *Bericht über die Arbeit des Nordischen Ringes* 1929/30. PA-37.
- 31 "glanzlos". Lutzhöft: *Der Nordische Gedanke*, s. 65.
- 32 *Bericht Nordischer Ring* 1929/30.
- 33 I en artikkel i *Angriff* fremgår det at den "nordiske konferansen" ikke bare ble arrangert i 1930, men årlig. Blant arrangørene var *Alldeutscher Verband*, *Bund für deutsche Weltanschauung*, *Kampfbund für deutsche Kultur* og *Deutsche Richard Wagnergesellschaft*. *Angriff*, 30. juni 1931 og *Bericht Nordischer Ring* 1929/30.
- 34 Et eksempel er Magda Quandt, senere Goebbels, som gjennom Nordischer Ring ble oppmerksom på NSDAP. Jungbluth, Rüdiger: *Die Quandts. Ihr leiser Aufstieg zur mächtigsten Wirtschaftsdynastie Deutschlands*, Bergisch Gladbach 2004, s. 108.
- 35 Rasse- og Siedlungshauptamt (*rase- og bosettingskontor*) var hovedansvarlig for å kontrollere den "rasemessige renheten" av SS-medlemmene. Etter 1940 overtok det også forskjellige oppgaver innenfor "raseleksjonen" blant befolkningen i østeuropa. Se Heinemann, Isabel: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003.
- 36 *Mitteilungsblatt 2 des Nordischen Ringes*.
- 37 Et eksempel er Falk Ruttke, som fra 1931 var leder for Nordischer Ring sammen med Schultze-Naumburg. Senere var han også medlem av *Sachverständigenausschuss für Bevölkerungs- und Rassenpolitik* i innenriksministeriet, og han skrev de offisielle kommentarene til loven om beskyttelse mot arvelige sykdommer (*Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*). Se Günther til Bryn, 03.01.1932. PA-37; Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt a.M. 2005, s. 516.
- 38 Kyllingstad er gått grundig gjennom kontakten mellom Günther og Bryn. Kyllingstad, Jon Røyne: *Antropologia Norwegica. Fysisk antropologisk forskning i Norge 1890–1933. Hovedfagsoppgave i historie, UiO 2001*; *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*, Oslo 2004. Hans resultater skal delvis videreutvikles her. Se dessuten Skorgen, Torgeir: *Rasenes oppfinnelse. Rasetenkingens historie*, Oslo 2002.
- 39 Lehmann Verlag, München.
- 40 Lutzhöft: *Der Nordische Gedanke*, s. 28 ff.
- 41 Rutkowski, Lothar Stengel von: "Hans F.K. Günther. Der Programmatiker des Nordischen Gedankens", i: Alfred Rosenberg (red.), *Nationalsozialistische Monatshefte. Zentrale politische und kulturelle Zeitschrift der NSDAP*, München 1935, hefte 68, s. 937.
- 42 Emil Kristian Schreiner, sitert i Kyllingstad: *Kortskaller og langskaller*, s. 93. Se også Kyllingstad: *Antropologia Norwegica*, s. 156 f.
- 43 Schwandt, Peter: *Hans F. K. Günther. Porträt, Entwicklung und Wirken des rassistisch-nordischen Denkens*, Saarbrücken 2008.
- 44 F. e. i et brev fra 24.09.1926, der han oppfordrer Bryn til å oppsøke Lehmann og antropogene Egon Freiherr von Eickstedt og Theodor Mollison i München. PA-37.
- 45 München 1925.
- 46 Lehmann til Bryn, 05.10.1923; Günther til Bryn, 20.12.1923. PA-37.
- 47 Sannsynligvis informerte Bryn Günther også om personer i den norske offentligheten som var relevante for ham. For eksempel viste han til Eivind Saxlund, forfatter av boken *Jøder og Gojin* som ble utgitt i Oslo i 1910. Günther til Bryn, 05.12.1925. PA 37.
- 48 Günther til Bryn, 02.12.1923. PA 37.
- 49 Kyllingstad: *Kortskaller og langskaller*, s. 12 f.
- 50 F. e. Bryn: *Menneskerasene og deres utviklingshistorie*, Oslo 1925, s. 194.
- 51 Günther: *Kleine Rassenkunde Europas*, s. 199 ff.

- 52 Dette gjenspeiles også i Maggen Günthers brev til Bryn. PA-37.
- 53 I 1929 ble Eickstedt dosent, i 1933 professor i antropologi ved Universitetet i Breslau. I et brev til Bryn fra 24.09.1929 forteller Eickstedt at han har hengt opp et signert bilde av Bryn i „anegalleriet“ på universitetet for å gjøre studentene oppmerksomme på hans forskning. PA-37.
- 54 Nordischer Ring til Bryn, 22.12.1926. Det er usikkert når Bryn ble medlem i ringen. Sannsynligvis var det tidlig i 1927.
- 55 Kyllingstad: *Antropologia Norwegica*, 10 f.
- 56 Dette skriver i hvert fall Günther til Bryn, 24.10.1929. PA-37.
- 57 Günther til Bryn, 25.06.1928 og 17.07.1928. Ibid.
- 58 Kyllingstad: *Kortskaller og langskaller*, s. 171.
- 59 Bryn: *Der Nordische Mensch*, München 1929, s. 9.
- 60 *Studentene fra 1882. Fest- og minneskrift til 50-årsjubileet 1932: "Halfdan Bryn"*, Oslo 1932.
- 61 Udatert avskrift av et brev fra Bryn til Nordischer Ring. PA-37. Dessverre lar det seg ikke påvise om det faktisk ble opprettet en slik søsterforening i Norge.
- 62 „dass Sie und Ihre Freunde mit uns das Andenken eines Mannes wie Halfdan Bryn bewahren werden“. Nordischer Ring til Quisling, 11.03.1933. NB Oslo, Ms.fol. 4096 X4.
- 63 Günther til Bryn, 16.01.1932. PA-37; se også Dahl: Hans Fredrik, *Vidkun Quisling. En fører blir til*, Oslo 1991, s. 156 f.
- 64 "Naziführer Egeberg". Günther til Bryn, 16.01.1932.
- 65 Reichsführerschule (riksførerskole), grunnlagt i 1932, var ansvarlig for den systematiske utdannelsen av SA-førerne. Se Longerich, Peter: *Die braunen Bataillone. Geschichte der SA*, München 1989.
- 66 RA, L-sak 528/47 Adolf Egeberg Junior.
- 67 Günther til Bryn, 16.01.1932.
- 68 Om Mjøens arbeider og hans institutt, se også Pedersen, Helge: *"Gud har skapat svartia och vita människor, djävulen derimot half negeren". En komparativ analyse av Jon Alfred Mjøen og Herman Lundborgs rasehygieniske ideer i Norge og Sverige. Ca. 1900–1935*. Hovedfagsoppgave i historie, UiO 2003.
- 69 Om Reche: Geisenhainer, Katja: *„Rasse ist Schicksal“. Otto Reche. Ein Leben als Anthropologe und Völker-kundler*, Leipzig 2002.
- 70 Lutzhöft: *Der Nordische Gedanke*, s. 326 f.
- 71 Skorgen, Torgeir: "Thor Heyerdahl og norsk raseforskning", i: *Dagbladet*, 26.11.2005.
- 72 *Bericht Nordischer Ring 1929/30*.
- 73 PAAA, R 60598. Brev fra prof. dr. Astel til *Reichsstatthalter Gauleiter* Sauckel, 02.12.1936; brev på oppdrag av *Reichs- und Preußischen Ministers für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung* til Göring, 31.12.1926; brev fra *Reichs- und Preußischen Innenministeriums*, 29.01.1937. Planen ble ikke gjennomført bl.a. fordi det hersket tvil om Mjøens egen „raserenhet“ og fordi hans vitenskapelige arbeider var svært omstridte i Norge. Skriv fra utsendingen i Oslo, Heinrich Sahn, 12.02.1937. Ibid.
- 74 "Führer (...) und den Nationalsozialismus". Brev fra prof. dr. Astel til *Reichsstatthalter Gauleiter* Sauckel, 02.12.1936. Ibid, R 60598.
- 75 Brev fra Sahn, 09.07.1937. Ibid, R 98693.
- 76 Om Leden, se Hauser, Michael: "Christian Leden. Betydelig og eventyrlig norsk ethnolog", i: *Grønland*, Charlottenlund 2003, bind 51, nr. 2, s. 61 ff. Artikkelen er dessverre gjennomgående svært ukritisk.
- 77 RA, PA-777 NSUO og BA Berlin, BDC, RK/B 112 Christian Leden.
- 78 „nordrassigen norwegischen Freibauern“. F. e. i et brev til ledelsen av *Reichsverband Deutscher Schriftsteller*, 30.05.1934, ibid.
- 79 „norwegischen Odalsbauern“. CV, ibid.
- 80 „unbedingt völkische Kraft“. Günther til Thilo von Trotha, 05.02.1934. BA Berlin, NS 8 *Reichskanzlei Rosenberg*.
- 81 "Förderung und Vertiefung der kulturellen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen dem Norden und Deutschland". Brev fra Nordische Gesellschafts daglig leder, 283 Nordische Gesellschaft 1921–1925. *Archiv der Hansestadt Lübeck*.
- 82 Sml. med Looock, Hans-Dietrich: *Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen*, Stuttgart 1970, s. 165 f.
- 83 Om Rosenberg, se Piper, Ernst: *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*, München 2007; Seraphim, Hans-Günther (red.): *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs. 1934/35 und 1939/40*, München 1964.
- 84 „in ihr ein getarnt politisches Seitenstück zur SS zu schaffen, das mühelos den nordischen Gedanken in andere Länder verpflanzen kann“. Von Trotha til Günther, 09.06.1933. BA, NS 8/221.
- 85 Von Trotha til Darré, 16.06.1933. Ibid.
- 86 Med Ruttke var en fremstående NSDAP-medlem blitt leder av Nordischer Ring, sannsynligvis for å få samarbeidet med partiet til å gå lettere. Konopath hadde fått en reprimande fra partiet 30. juni 1932 og fikk i to år verken ha verv i NSDAP eller opptre offentlig på partiets vegne. BA Berlin, BDC, PK/169 Hanno Konopath.
- 87 *Bericht über Besprechung wegen der Gleichschaltung der NG*, 31.05.1933. BA, NS 8/221.
- 88 Günther: *Der Nordische Gedanke unter den Deutschen*, s. 128.
- 89 Ruttke til von Trotha og *Vereinbarung zwischen dem Nordischen Ring und der Nordischen Gesellschaft*, 18.10.1935. BA, NS 8/221.
- 90 Nordischer Ring hevdet i 1930 at *Sonne*, som ble utgitt fra 1924, var den nordiske bevegelses tidsskrift. Men dette var ikke organisasjonens offisielle organ. *Bericht Nordischer Ring 1929/30*.
- 91 *Der Nordische Aufseher (Der Norden)* ble først publisert under dette navnet, oktober 1934; *Der Norden*, april 1935; august 1935; desember 1936; desember 1937; oktober 1939; desember 1939; 4. utgave 1940; februar 1941; mars 1941; april 1942.
- 92 PAAA, R 122739. Brev fra den tyske legasjonen i Oslo til utenriks departementet i Berlin, 31.01.1936; brev på oppdrag av propagandaministeriet til utenriksdepartementet, 18.03.1936; usignert avskrift fra 05.05.1936; brev fra finansdepartementet i Berlin til utenriksdepartementet, 25.05.1936.
- 93 „im Interesse der gemeinsamen Nordischen Sache“, „auf indirektem Wege Verbindung mit den gleichgesinnten Kreisen in Norwegen“. Von Trotha til Quisling, 29.12.1931. NB Oslo, Ms.fol. 4096 X4.
- 94 Lehmann til von Trotha, 20.04.1933. Ibid, Ms.fol. 3996:4.
- 95 „der kommende Hitler in Norwegen“. Günther til von Trotha, 28.10.1933. BA, NS 8.
- 96 Scheidt var fra 1939 von Trothas etterfølger som leder for avdelingen Nord i partiets utenrikskontor og var sannsynligvis også Quislings viktigste tyske kontakt.
- 97 Looock: *Quisling, Rosenberg und Terboven*, s. 186 ff og s. 395 ff.
- 98 Hjort, advokat og en av stifterne av Nasjonal Samling, var NS' fylkesfører for Akershus og hirdsjef fra 1934. Hans voksende konflikt med partiledelsen og her særlig med Quisling førte til at han gikk ut av NS i 1937. Etter Quislings statskupp 9. april 1940 ble Hjort en av lederne i aksjonen for å få ham avsatt. Dessuten var han sterk involvert i riksrådsforhandlingene. Hans artikkel *Norsk syn på statsrettens utvikling i Norge*, som kom ut høsten 1941, var antakelig utslagsgivende for at han ble arrestert. I februar 1942 ble Hjort sendt til Tyskland, hvor han var internert med hele familien gjennom resten av krigen. Se bl. a. de Figueiredo: Fri mann.
- 99 Himmlers kalender for 1937. RGVA Moskva, Osobyj Archiv (Takk til Matthew Kott for denne informasjonen). Se også L-sak 488 Jacobsen. Himmler var opprinnelig interessert i kontakt med Quisling. I 1930/1932 tok hans medarbeider Max Pferdekämper kontakt med ham. 3. januar 1933 skrev Himmler et brev til Quisling der han varslet om at han ville besøke ham i Oslo for å skape „en varig kontakt mellom de tyske nasjonalsosialistene og deres likesinnede i Norge (eine dauerhafte Verbindung zwischen uns deutschen Nationalsozialisten und sinnesverwandten Menschen in Norwegen)“. På grunn av makttovertagelsen et par uker senere ble det ikke noe av besøket. I løpet av 1930-årene ble Himmler åpenbart overbevist om å se bort fra et samarbeid med NS. NB Ms.fol. 4096 X4; *Institut für Zeitgeschichte*, München, Nbg. Dok. PS 2205; se også Dahl: *Vidkun Quisling, En fører blir til*, s. 353 f.
- 100 RA, L-sak 4206 Olaf Willy Fermann.
- 101 Fermann var allerede fra 1928 en av Himmlers viktigste norske kontakter. Etter okkupasjonen av Norge overtok han ledelsen for

Nasjonal Samlings Utenriksorganisasjon og Frontkjemperkontoret som var ansvarlig for de norske frivillige i Waffen-SS. I 1941 fulgte han Himmler som *SS-Fachführer i Persönlicher Stab Reichsführer SS* til Estland, Polen og Ukraina. Ibid.

102 Ibid.

103 Ibid.

Litteratur

Breitenfellner, Kirstin: „Zwischen Opportunismus und Widerstand. Ludwig Ferdinand Clauss: Zur Biographie eines deutschen Rassen-theoretikers“, i: Kirstin Breitenfellner/Charlotte Kohn-Ley (red.): *Wie ein Monster entsteht. Zur Konstruktion des anderen in Rassismus und Antisemitismus*, Bodenheim 1998.

Breuer, Stefan: *Grundpositionen der deutschen Rechten (1871–1945)*, Tübingen 1999.

Breuer, Stefan: *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt 2008.

Bryn, Halfdan: *Menneskerasene og deres utviklingshistorie*, Oslo 1925.

Bryn, Halfdan: *Der Nordische Mensch. Die Merkmale der nordischen Rasse mit besonderer Berücksichtigung der rassistischen Verhältnisse Norwegens*, München 1929.

Bryn, Halfdan: *Studentene fra 1882. Fest- og minneskrift til 50-årsjubileet 1932*, Oslo 1932.

Dahl, Hans Fredrik: *Vidkun Quisling. En fører blir til*, Oslo 1991.

de Figueiredo, Ivo: *Fri mann. Johan Bernhard Hjort – en dannelsehistorie*, Oslo 2002.

Doeleke, Werner: *Alfred Ploetz. Sozialdarwinist und Gesellschaftsbiologe*, Frankfurt a.M. 1975.

Emberland, Terje: *Religion og Rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933–1945*, Oslo 2003.

Geisenhainer, Katja: „Rasse ist Schicksal“. *Otto Reche. Ein Leben als Anthropologe und Völkerkundler*, Leipzig 2002.

Günther, Hans Friedrich Karl: *Ritter, Tod und Teufel. Der heldische Gedanke*, München 1920.

Günther, Hans F.K.: *Der Nordische Gedanke unter den Deutschen*, München 1925.

Günther, Hans F.K.: *Kleine Rassenkunde Europas*, München 1925.

Günther, Hans F.K.: *Rassenkunde Europas*, München 1926.

Günther, Hans F.K.: *Adel und Rasse*, München 1926.

Hauser, Michael: ”Christian Leden. Betydelig og eventyrlig norsk ethnolog“, i: *Grønland*, Charlottenlund 2003, bind 51, nr. 2.

Heinemann, Isabel: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassen-politische Neuordnung Europas*, Göttingen 2003.

Hering, Rainer: *Konstruierte Nation. Der Alldeutsche Verband 1890–1939*, Hamburg 2004.

Jungbluth, Rüdiger: *Die Quandts. Ihr leiser Aufstieg zur mächtigsten Wirtschaftsdynastie Deutschlands*, Bergisch Gladbach 2004.

Karcher, Nicola: ”Schirmorganisation der Nordischen Bewegung. Der Nordische Ring und seine Repräsentanten in Norwegen 1926–1936“, i: *NORDEUROPAforum*, utgis i Berlin 2009.

Klee, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt a.M. 2005.

Klee, Ernst: *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt a.M. 2007.

Konopath, Hanno: *Ist Rasse Schicksal? Grundgedanken der völkischen Bewegung*, München 1931.

Kyllingstad, Jon Røyne: *Antropologia Norwegica. Fysisk-antropologisk forskning i Norge 1890–1933*. Hovedfagsoppgave i historie, UiO 2001.

Kyllingstad, Jon Røyne: *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*, Oslo 2004.

Longerich, Peter: *Die braunen Bataillone. Geschichte der SA*, München 1989.

Loock, Hans-Dietrich: *Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der national-sozialistischen Revolution in Norwegen*, Stuttgart 1970.

Löv, Luitgard: „Im Auftrag Himmlers: Herman Wirths Expeditionen zu den Felsbildern Skandinaviens“, i: Terje Emberland/Jorunn Sem Fure (red.), *Drømmen om Germania. Fra nordensvermeri til SS-arkeologi*, utgis i Oslo 2009.

Lutzhöft, Jürgen: *Der Nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940*, Stuttgart 1971.

Malinowski, Stephan: *Vom Führer zum König. Deutscher Adel und Nationalsozialismus*, Berlin 2003.

Pedersen, Helge: ”Gud har skapat svarta och vita människor, djäfvulen derimot halfnegeren.“ *En komparativ analyse av Jon Alfred Mjøen og Herman Lundborgs rasehygieniske ideer i Norge og Sverige. Ca. 1900–1935*. Hovedfagsoppgave i historie, UiO 2003.

Peters, Michael: ”Der ‚Alldeutsche Verband‘“, i: *Handbuch zur ‚Völkischen Bewegung‘*. Piper, Ernst: *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*, München 2007.

Pryser, Tore: *Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939–1945*, Oslo 2001.

Puschner, Uwe/Walter Schmitz/ Justus H. Ulbricht (red.), *Handbuch zur ‚Völkischen Bewegung‘ 1871–1918*, München 1999.

Puschner, Uwe: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*, Darmstadt 2001.

Puschner, Uwe: „Völkisch. Plädoyer für einen ‚engen‘ Begriff“, i: Paul Ciupke/Klaus Heuer/Franz-Josef Jelich/Justus H. Ulbricht (red.), *Die Erziehung zum deutschen Menschen. Völkische und nationalkonservative Erwachsenenbildung in der Weimarer Republik*, Essen 2007.

Rissom, Renate: *Fritz Lenz und die Rassenhygiene*, Husum 1983.

Rosenberg, Alfred: *Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unsrer Zeit*, München 1930.

Rutkowski, Lothar Stengel von: „Hans F.K. Günther. Der Programmatiker des Nordischen Gedankens“, i: Alfred Rosenberg (red.), *Nationalsozialistische Monatshefte. Zentrale politische und kulturelle*

Zeitschrift der NSDAP, München 1935, hefte 68.

Satzinger, Helga: *Rasse, Gene und Geschlecht. Zur Konstituierung zentraler biologischer Begriffe bei Richard Goldschmidt und Fritz Lenz. 1916 – 1936*, Berlin 2004.

Sauer, Bernhard: *Schwarze Reichswehr und Fememorde. Eine Milieustudie zum Rechtsradikalismus in der Weimarer Republik*, Berlin 2004.

Schwandt, Peter: *Hans F.K. Günther. Porträt, Entwicklung und Wirken des rassistisch-nordischen Denkens*, Saarbrücken 2008.

Seraphim, Hans-Günther (red.): *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs. 1934/35 und 1939/40*, München 1964.

Skorgen, Torgeir: *Rasenes oppfinnelse. Rasetenkningens historie*, Oslo 2002.

Skorgen, Torgeir: "Thor Heyerdahl og norsk raseforskning", i: *Dagbladet*, 26.11.2005.

Sørensen, Øystein: *Hitler eller Quisling. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940–1945*, Oslo 1989.

Von See, Klaus/Julia Zernack: *Germanistik und Politik in der Zeit des Nationalsozialismus*, Heidelberg 2004.

Weingart, Peter: *Doppel-Leben. Ludwig Ferdinand Clauss*, Frankfurt a.M./New York 1995.

Weingart, Peter/Jürgen Kroll/Kurt Bayertz: *Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*, Frankfurt a.M. 1988.

Wiwjorra, Ingo: „Herman Wirth – Ein gescheiterter Ideologe zwischen ‚Ahnenerbe‘ und Atlantis“, i: Barbara Danckwortt/Thorsten Querg/Claudia Schöningh (red.), *Historische Rassismusforschung. Ideologen, Täter, Opfer*, Hamburg 1995.

Arkiver

Archiv der Hansestadt Lübeck

Bundesarchiv Berlin

Bundesarchiv Koblenz

Gunnerus Bibliotek Trondheim

Nasjonalbiblioteket Oslo

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin

Riksarkivet Oslo

Studentenes egen bokhandel

Butikken er ikke akkurat din, men den er eid av studentene gjennom SiO. Akademika ble opprettet av studentene i 1952 fordi man ønsket god og rimelig tilgang til pensumlitteratur, faglitteratur, skjønnlitteratur og alt annet man har bruk for i studiene.

Det betyr at du er med på å bestemme, både som kunde og som student. Vår målsetting er kort og godt å sørge for at du får det du trenger, og bidra til å gjøre studiehverdagen litt enklere. Høres ikke det greit ut?

akademika^{''}
www.akademika.no

Nazi-Tyskland + arabisk nasjonalbevegelse = sant

KLAUS-MICHAEL MALLMANN

OG MARTIN CÜPPERS

Halbmond und Hakenkreuz.

Das Dritte Reich, die Araber und Palästina

Pax, Darmstadt: WGB, 2006

Denne monografien kaster verdifullt lys over et felt som ofte har blitt oversett av historikere som befatter seg med Midtøstens moderne historie, nemlig relasjonene mellom Det tredje riket og den arabiske (spesielt den palestinske) nasjonale frigjøringsbevegelsen. Forfatterne har organisert boka rundt følgende hovedtese: Innen sommeren 1942 hadde nazistene tegnet opp konkrete planer for å myrde jødene i *Yishuv* (det jødiske samfunnet i Palestina), og de forventet substansiell assistanse fra arabiske kollaboratører i gjennomføringen av sitt genocidale prosjekt; de så en ideologisk alliert i den arabiske nasjonalistiske opinionen. Denne tesen underbygges, tross noen svakheter, av overbevisende argumentasjon.

I det første kapittelet gir forfatterne en oversikt og en fortolkning av arabisk antijødisk vold i forkant av 1939. Mallmann og Cüppers argumenterer her for at slik vold var en årsak til aggressiv sionistisk politikk, i kontrast til andre historikere, som har tendert til å forklare volden som et *resultat* av denne. Forfatterne understreker at å postulere sionistisk politikk som årsak for slike massakrer som Hebronmassakren i august 1929 er "å snu fakta fullstendig på hodet" (s. 18). Videre vektlegger forfatterne sterkt voldelig *jihad* og antisemittisme som den palestinske nasjonalbevegelsens primære ideologiske bevegere. Således synes de å ignorere betydningen av den økonomiske nød og rå politiske fortvilelse som utvilsomt eksisterte

og vokste blant politisk artikulerte palestinske arabere i mandatperioden. Forfatterne gjør imidlertid rett i å betone viktigheten av den veldokumenterte radikale antisemittismen til Amin el-Husseini – stormuftien av Jerusalem og en av de viktigste palestinske nasjonale lederne.

Mallmann og Cüppers dokumenterer en bemerkelsesverdig tilstedeværelse av antisemittisk stemning og uttrykk for støtte til Hitler i hele den arabiske verdenen, fra Marokko til Syria, i perioden etter 1933. Som kontrast til det konvensjonelle synet at arabisk støtte til nasjonalsosialismen var av opportunistisk og antiimperialistisk karakter, fremhever forfatterne tilstedeværelsen av klassiske antisemittiske syn på "jøden" som parasitt. De argumenterer for at den tradisjonelle forklaringen av arabiske "brune affiniteter" må vike for en forklaring som tar inn over seg det antisemittiske potensialet som finnes iboende i tradisjonell arabisk antijødisk fiendtlighet. Sett slik, er ideen om at arabisk antisemittisme var "importert" fra Europa, feil. Forfatterne fortjener ros for en slik utvidelse av den akademiske midtøstendiskursen, innenfor hvilken bare det å betrakte arabisk antisemittisme som en mulig autonom historisk faktor lenge har vært unngått. Likevel behøver spørsmålet om den arabiske antisemittismens utstrekning og karakter i denne perioden videre forskning. Verken Mallmann eller Cüppers kjenner arabisk, og den dokumentariske basen for

deres noen ganger vidtgående påstander er ikke uten mangler – den består hovedsakelig av rapporter fra tyske funksjonærer og sekundærlitteratur.

Amin el-Husseinis antisemittisme er imidlertid svært veldokumentert i denne boka. "Utallige møteprotokoller, taler, memoranda, brev og andre uttalelser vitner om at hans hat mot jødene var motoren som drev ham." (s. 113) For bare å sitere ett eksempel: Ved sitt besøk til det såkalte "Internasjonalt institutt for informasjon om jødespørsmålet" i Frankfurt am Main i april 1943, hevdet muftien at "jødene kan sammenliknes med smittebærende insekter [...]. Dersom du stikkes av dem og blir infisert med sykdommen deres, vil kun radikale midler hjelpe. [...] Tyskland er det eneste landet som endelig har besluttet å gjøre slutt på jødespørsmålet. Dette er selvfølgelig spesielt interessant for den arabiske verden. [...] Hittil har vi bekjempet denne faren alene – nå bekjemper vi den sammen." (s. 115) Forfatterne siterer bevis for at el-Husseini under sitt opphold i Berlin møtte Adolf Eichmann flere ganger og hans sekretær minst én gang; at han ved hjelp av kart og statistikk ble introdusert for detaljene i det pågående folkemordet; og at han informerte Eichmann om at Himmler hadde gitt ham autorisasjon for å ta med en *Judenberater* (en slags konsulent for "jødespørsmålet") fra Eichmanns kontor til Palestina etter den forventede tyske seieren, for å assistere med "praktiske gjøremål".

En sentral kjensgjerning avslørt i boka er de tyske praktiske forberedelsene for tilintetgjørelsen av jødene i Palestina. En SS *Einsatzkommando* ble satt opp i Athen sommeren 1942, bemannet av erfarne masse mordere, og ventet der på at Rommel skulle frigjøre veien til Palestina. Mens Rommels *Afrikakorps* avanserte østover sommeren 1942, registrerte tyskerne økende pro-nazistisk og antibritisk stemning over hele Midtøsten. For eksempel bemerket Walter Schellenberg, tysk sjef for utenlandsk etterretning, at i Palestina var ”den eksepsjonelt positive arabiske holdningen til tyskere essensielt et resultat av håpet om at ’Hitler vil komme’ for å drive ut jødene.” (s. 157) I lys av dokumentene, var det arabiske kollaborasjonspotensialet svært sterkt. Forfatterne sammenlikner det endog med den østeuropeiske situasjonen sommeren og høsten 1941: ”Det er ingen grunn til å hevde at det antisemittiske potensialet hos litauiske, latviske eller ukrainske nasjonalister skulle ha vært sterkere enn det til arabere som forventet den tyske Wehrmacht.” (s. 164) I mange etnisk blandede og politisk spente samfunn i Øst-Europa åpnet tyskernes invasjon og okkupasjon en pandoras eske av sinne, hat, frykt og misunnelse, hvilket førte til pogromer og massakrer på den lokale jødiske befolkningen. Det er kanskje ikke urimelig, gitt likhetene, å se Palestina 1942 som et potensielt åsted for liknende hendelser. Dette forblir naturligvis en kontrafaktisk spekulasjon, men en som etter å ha lest

denne boken ikke synes å være uten fundament.

*Johannes Due Enstad
Masterstudent i historie, UiO/Masterstipendiat, Institutt for Forsvarsstudier*

Note

- 1 Dette er en oversatt og minimalt bearbejdet versjon av en bokanmeldelse tidligere publisert i *Journal of Contemporary History* (1, 2009): 166–167.

FORTID

Historiestudentenes tidsskrift, UiO NR 2-2009 • 6. ÅRGANG • KR 50,-

HISTORIEFAGETS IDENTITET

***Gudleiv Forr:** Historiefaget i journalistikken **Maria Luibn:** Sagalitteraturen som historieskrivning **Caroline E. Hals:** Kvinnehistorie i Norge 1975–2007: Debatt og utfordring **Eldrid Mageli:** Nasjonalstat og historieforståelse **Knut Kjeldstadli:** Arven etter Edvard Bull: En sosiokulturell historie? **Ola Svein Stugu:** Historie som våpen, historie som mening **Bjørn Bandlien og Jon Vidar Sigurdson** intervjues om middelalderforskningens framtid.*

Forfatterinstruks

Redaksjonen ønsker velkommen alle bidrag som kan knyttes til historiefaget, skrevet av studenter, yrkeshistorikere eller andre.

Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen, og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse, hvis det er nødvendig for publisering. Endelig manuskript må leveres via e-post. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Hvis bidragene er på svensk eller dansk må bidragsyter selv sørge for en forsvarlig korrekturlesning.

Lengden på artikler bør ikke overskride 12 sider (A4), alt inkludert. Bidragene kan være både teoretiske eller empiriske. Kommentarer og debattinnlegg kan ta opp teoretiske og metodiske emner, synspunkter på ulike sider ved historiefaget, drøfting av stridsspørsmål av forskjellig art tilknyttet historiske emner eller historiestudiet i praksis. Bokmeldinger, bokessays, bokpresentasjoner, kommentarer eller debattinnlegg bør være på mellom en til sju sider.

Veiledning til bidragsytere

Bidraget må være skrevet i 12 punkts Times New Roman, 1 1/2 linjeavstand. Noter og litteraturliste plasseres bakerst, med overskriftene; *Noter* og *Litteraturliste*. Bilder, tabeller eller diagrammer må sendes som egne dokument. Alt trykkes i sort/hvit. Det bør være minimum tre avsnitt pr. side og minimum en underoverskrift pr. tredje side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. *Ad hoc*. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn. Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med enkel linjeavstand, innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, årstall, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg 1998, s. 81–93

Litteraturliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatterens navn, utgivelsesår i parentes, utgave, forlag og utgivelsessted.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn.

Eksempel på bok: Veiteberg, Jorunn (1998): *Den norske plakaten*. Pax forlag, Oslo

Eksempel på tidsskriftartikkel: Thaiss, Gustav (1978): "The Conceptualization of Social Change Through Metaphor", i *Journal of Asian and African Studies*, Vol. XIII, Leiden

Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger.

Vi oppfordrer alle til å skrive et kort sammendrag av artikkelen på maks en halv side. Sammendrag er ikke noe krav.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen, eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig er vi behjelpelige. Henvend deg da til oss per telefon eller e-post.

Tekst eller spørsmål sendes til redaksjonen@fortid.no.

INNHold

Korttekster

- 6 *Norske historiedager i Bergen 2009 – Historiefagets identitet*
Marie Lund Alveberg
- 7 *Ti teser om om popularisering av historie*
Jan Eivind Myhre
- 9 *Har middelalderforskningen en framtid?*
Bjørn Bandlien og Jon Vidar Sigurdsson
- II *Historiefaget i journalistikken*
Gudleiv Forr
- 14 *Kunst og vitenskap – Sagalitteraturen som historieskrivning*
Maria Luihn
- 17 *Kontrafaktisk historie, hva og hvorfor*
Øystein Sørensen
- 20 *Begrepshistorie og verdenshistorie*
Andreas Snildal

Langtekster

- 22 *”Nasjonalstat og historieforståelse*
Eldrid Mageli
- 27 *Kvinnehistorie i Norge 1975-2007: Debatt og utfordring*
Caroline Hals
- 33 *Sosiokulturell historie*
Knut Kjeldstadli
- 4I *Historie som våpen, historie og mening*
Olav Svein Stugu

Bokmeldinger

- 45 *Jon Vidar Sigurdsson: Det norrøne samfunnet*
Maria Luihn

minerva

www.minerva.as

POLITIKK SAMFUNN KULTUR

Lei av korte og lettleste artikler?

Les Minerva – Norges ledende liberalkonservative tidsskrift siden 1924

Tidsskriftet Minerva vil bidra til å forme en borgerlig offentlighet. Vi vil utforske spennvidden i konservativ og liberal tankegang, men samtidig holde spaltene åpne for alle perspektiver. I tidsskriftet kan du lese om alt fra kapitalisme og kultur, islam og demokrati til kulturanalyse og idéhistoriske portretter.

I salg nå!

Hovedtemaet i 1/2009 er "**Irreversible reformer**".

Les om forslag til reformer innenfor kultur-, helse-, fiskeri-, landbruks- og miljøpolitikk. Artikler av blant annet Paul Chaffey, Per Sandberg, Nikolai Astrup og Hallstein Bjercke. *Minervasamtalen*: Lars Peder Nordbakken og Ralf Dahrendorf.

www.minerva.as

oppdateres daglig med nyheter, kommentarer, mediekritikk, kulturstoff og intervjuer. Her finner man også faste bloggere, ledere fra redaktørene og linker til verdifulle ressurser på internett.

Abonnement: kr 200,- for fire utgaver. Send epost til abo@minerva.as eller gå inn på Minervas hjemmesider: www.minerva.as

LEDER

Fortidredaksjonen

Denne utgaven av *Fortid* er, som leseren vil observere ved å vende bladet, noe utenom det vanlige. Vi har valgt å lage et dobbelt temanummer med to forsider, slik at halve bladet leses ”opp-ned”. Dette er ikke tilfeldig, for ved å tematisere *historiefagets identitet* vil vi vende, snu og dreie på – og slik å reflektere over – grunnlagsproblemer i vårt eget fagfelt. Hva er egentlig historiefagets funksjon? I hvilken retning beveger faget seg, og i hvilken retning *burde* vi forsøke å styre det? Vi har ikke pretensjoner om å gi endegyldige svar, men gjennom et utvalg artikler håper vi å bidra til faglig refleksjon, kunnskap og innsikt i feltet. Samtidig handler det igjen om nordmenn og nazister, et emne med rik grobunn som hele tiden fornyer seg og gir opphav til forskningsmessige nyvinninger, hvilket tydelig demonstreres i bidragene til temadelen *nordmenn og nazismen*.

Historiefagets identitet

Et sentralt identitetsspørsmål for historiefaget knytter seg til den globalhistoriske utfordringen, tidligere tematisert i *Fortid* 3/2006. Eldrid Mageli reiser i denne forbindelse spørsmålet om det er mulig å skrive nasjonalstatens historie i globaliseringens tid. Med Pakistan/Afghanistan som eksempel understreker Mageli nødvendigheten av å overskride geografiske grenser for å tilegne seg dypere historisk innsikt.

I tillegg til at nasjonens historie tradisjonelt har stått i sentrum, har et gjennomgående trekk ved historiefaglig praksis vært at *menn* og menns handlinger så å si stjeler showet. En fundamental utfordring ligger således i å inkorporere *kvinnen* i historieskrivningen. Norske historikers møte med denne utfordringen i tiden etter 1975 er tema for Caroline Elise Hals' artikkel.

Knut Kjeldstadlis bidrag er på sin side mer av et fugleperspektiv: Han tar, med utgangspunkt i Edvard Bulls historieskrivning, til orde for en sosialhistorie som inkluderer innsiktene fra den språklige og kulturelle vendingen – en *sosiokulturell* historie. Videre skriver Ola Svein Stugu om å være seg bevisst historiens *bruk*. Historien brukes av massemedia, politikere, propagandister og andre, til forskjellige formål. For en faghistoriker er det viktig å forstå historiebrukens forskjellige fasetter, enten det er eksistensielt som en kilde til *mening*, instrumentelt som *redskap* for politisk mobilisering, eller moralsk-normativt som *lærestykke*.

Gudleiv Forr, mangeårig journalist og redaktør i Dagbladet, understreker journalistens behov for historiekunnskap. Uten dét, skriver Forr, er hun som ”en barkebåt på begivenhetenes hav”. Forrs insistering på historiefagets verdi som grunnlag for deler av journalistens ideelle virke er umulig ikke å sympatisere med, og vel verdt å ta med seg.

Nordmenn og nazister

Geirr Olav Grams undersøkelse av okkupasjonshistorie-debatten som fulgte i kjølvannet av Erling Fossens utfall om at motstandskampen glorifiseres, binder de to temaene i denne *Fortid*-utgaven sammen. Gram skriver at debatten om krigshistorien bidrar til en økt oppmerksomhet om hvilke premisser vår historieforståelse bygger på. For øvrig har historien om nordmennene og nazistene vært så sentral i nordmenns allmenne historiebevissthet at det gir mening å snakke om okkupasjonshistorien som et sentralt element i det norske historiefagets identitet.

I denne delen presenterer vi interessante resultater av splitter ny forskning. Spesielt oppsiktsvekkende er Matthew Kott og Bernt Roughvedts artikkel, der de slår fast at opplæringen av norske politimenn på Kongsvinger, til dels under ledelse av noen av historiens største massemordere – medlemmer av *Polizei-bataillon 9*, var å betrakte som ”en førskole til utryddelseskrig”. Terje Emberland og Nicola Karcher viser i hver sin artikkel hvordan nordmenn, som prakteksemplarer av ”den nordiske rase”, spilte en helt sentral rolle i nasjonalsosialistisk ideologi og fremtidsvisjoner. Heinrich Himmler dro til og med på ”rasesafari” i Gudbrandsdalen, som Emberland skriver om. Karcher viser hvordan det nære samarbeidet mellom tyske og norske rasetenkere og -forskere spilte en viktig rolle i utviklingen av ”den nordiske tanke”, som igjen var sentral i den nasjonalsosialistiske verdensanskuelse. Felles for denne forskningen er at den peker utover nasjonalstaten Norges geografiske rammer i sin vektlegging av transnasjonale kjeder av årsaker og virkninger.

Videre drøfter Olav Bogen organisasjonen Germanske SS Norge, dens rolle og forholdet til Nasjonal Samling. Dette forholdet var konfliktfylt, og viser hvor fragmentert nasjonalsosialismen i Norge var under krigen. Lotte Skou Holmboe diskuterer historieskrivningen om den såkalte ”læreraksjonen” i 1942, der 12 000 av Norges 14 000 lærere meldte seg ut av Norsk Lærersamband i protest mot nazifiseringen av norsk ungdom som myndighetene søkte å iverksette.

Norske historiedager i Bergen 2009 – Historiefagets identitet

Marie Lund Alveberg, masterstudent i historie, UiO

Historiefagets identitet er et tema som engasjerer både forskere og lekfolk. Historiefaget som akademisk disiplin har stadig vært emne for filosofisk og teoretisk debatt og fagets identitet henger tett sammen med kontekstuelle og faglige normer i ulike miljø. Historiefaget utfordres fra flere hold, både der faggrener møtes og i behovet for legitimering overfor storsamfunnet.

Årets historiedager i Bergen arrangeres av den norske historiske forening (HIFO), Bergen Lokallag, UiB og Rokkansenteret, og har valgt å ta for seg *Historiefagets identitet* som årets hovedtematikk. Hovedsesjonen diskuterer hva som utgjør det akademiske historiefaget og hvordan historiefagets identitet blir utfordret. Spørsmål som blir reist er blant annet hva institusjonelle sammenslåinger, bruk av historiefaget i nye kontekster og mer fokus på interdisiplinært samarbeid gjør med historiefagets identitet.¹

Tre anerkjente internasjonale og norske faghistorikere er engasjert for å snakke om *Historiefagets identitet* under hovedsesjonen. Hovedtaleren blir den ansette professoren i moderne historie ved King's College, London University, Ludmilla Jordanova. Hun har blant annet skrevet den populære boken *History in Practice* som ble publisert i 2000. Ved siden

av Jordanova skal professor i moderne historie ved Universität Bielefeld, Thomas Walskopp og førsteamanuensis i historie ved Universitet i Oslo, Erling Sandmo, delta i hovedsesjonen.²

Parallellsesjonene har et bredt, spennende og innholdsrikt program. Og sluttlesjonen setter punktum for årets historiedager ved å rette fokus mot behovet for internasjonalisering av historiefaget blant annet gjennom å plassere norsk historie og norske aktører i en internasjonal sammenheng.³

Historiedagene i Bergen arrangeres mellom 19.–21. juni 2009. For mer informasjon om historiedagene:
<http://www.hist.uib.no/hifo/historiedagene/>

Note

1 http://www.hist.uib.no/hifo/historiedagene/content/04a_Hovedsesjon.htm

2 http://www.hist.uib.no/hifo/historiedagene/content/04a_Hovedsesjon.htm

3 http://www.hist.uib.no/hifo/historiedagene/content/04c_Avslutningssesjon.htm

Ti teser om popularisering av historie

Jan Eivind Myhre, professor i historie, UiO

En dag på forsommeren 2000 ringte NRK P2 og ville ha meg til å debattere med Karsten Alnæs i anledning fullførelsen av hans fembindsverk om Norges historie (*Norges historie I–V*, Gyldendal, Oslo 1996–2000). De hadde hørt rykter om at jeg skrev på en anmeldelse av verket i *Historisk tidsskrift* (senere publisert i nr 2/2000). P2 ønsket å høre meg angripe Alnæs for hans populariserende tilnærming til historie, kritisere at han skrev folkelig for et bredt publikum. Tanken var formodentlig at jeg skulle mene at slikt var dårlig fag og derfor kritikkverdig. Jeg svarte at intet kunne være meg fjernere enn å kritisere en forfatter for å gjøre historie tilgjengelig for mange, men at jeg gjerne kunne møte Alnæs for å diskutere helt andre ting. Jeg syntes blant annet han var for uselvstendig og lå altfor nær på kildene. Jeg skjønnte ikke den gangen hvor nær, et spørsmål som høsten 2003 førte til "Alnæs-saken" i mediene. Den saken har jeg redegjort for i *Prosa* 3/2004. Denne saken gjelder NRKs utgangspunkt: popularisering eller formidling.

Var NRKs ønske om kritikk av popularisering av historie bare uttrykk for et ønske om lyttervennlig konfrontasjon? Var det basert på en vrangforestilling om hva faghistorikere mener? Eller var det slik at NRKs journalist hadde en begrunnet mening om at faghistorikere mislikte popularisering av historien? På forespørsel fra *Fortid* har jeg tenkt over saken og kommet ut med ti teser om mitt syn på akademiske historikers holdning til popularisering. Med popularisering mener jeg å skrive for allmennheten, det som ofte kalles for formidling.

Tese 1: *Det er ikke diskrediterende for historikere å skrive for allmennheten.*

De fleste akademiske historikere synes det er fint at kolleger ytrer seg andre steder enn i fagtidsskrifter. De blir ikke mobbet av den grunn. Her kan det virke som om historikerne atskiller seg fra en del andre fag i Akademia.

Tese 2: *Å bidra i offentligheten er en del av historikernes legitimering.*

Mange historikere ser det som en del av samfunnskontrakten å bidra til offentlig kunnskap om historien. Det er også uttrykt i loven for universiteter og høyskoler, selv om finansieringssystemet (upopulært kalt "tellekantsystemet") bare oppmuntret til vitenskapelighet og ikke til formidling.

Tese 3: *Samfunnskontrakten mellom historikere og publikum kan ikke alltid ivaretas av mellommenn.*

De profesjonelle historikernes innsikt og kunnskap kan selvsagt formidles videre av lærere, journalister og andre som kjenner originalen, men faghistorikernes forsømmer seg hvis de ikke lar publikum få kunnskapen, som engelsktalende sier, "straight from the horse's mouth". Teorien om at kunnskapen siver ut (eller ned) – "trickle down" – via mellommenn og -kvinner har begrenset gyldighet. Det kan skje mye rart i prosessen, nesten som i hviskeleken.

Tese 4: *Historie presentert for allmennheten har godt av profesjonell tyngde.*

Til dette må imidlertid knyttes en advarsel. En forsker- eller professortittel er ingen automatisk garanti. Tekster kan alltid stå på egne ben. Det er de best begrunnede argumenter som gjelder. De kan komme fra mange hold.

Tese 5: *Ikke all faghistorie er populærhistorie.*

Dette er kanskje selvsagt. Noen ville kanskje si at for lite faghistorie formidles, andre kan påstå at den spesialiserte akademiske historie bør skjerpes. Tellekantene oppmuntrer som nevnt til det siste (tese 2).

Tese 6: *Ikke all historie er lett populariserbart.*

Det finnes – det *må* finnes – stoff som er vanskelig tilgjengelig, teoretisk, teknisk, i argumentasjon. Det gjelder alle sider av historien, selv om er nærliggende å tenke på økonomisk, demografisk og vitenskapshistoriske varianter av historien. Dette betyr ikke at ikke formidling bør forsøkes.

Tese 7: *God popularisering av historien er viktig for en god demokratiforståelse.*

Dette betyr ikke at historikerne skal gi oppskrifter på demokrati. Det betyr at en opplyst offentlig formidling av historie kan gi et godt bidrag til demokratisk oppdragelse.

Tese 8: *God popularisering gir bedre menneskeforståelse.*

Dette er en viktig oppgave for historieskrivingen i det hele, men ikke minst for dens formidlende side. Den skal vise hele bredden i menneskelige erfaringer, samfunnsmessige og individuelle, og bringe den bredest mulige erfaring til bevissthet.

Tese 9: *God formidling av historie skal gi leserne anakronistisk sans!*

Med dette menes selvsagt evne til å kunne avsløre anakronismene og til å kunne more seg over dem som spiller på anakronismer. Mange tegneserier gjør dette, som Hårek den hardbalne (Hägar the Horrible). Anakronisme er å blande sammen ting som hører til ulike tider. Det er lett når det gjelder tekniske ting, men vanskeligere når det gjelder tankegang. Formidlerens oppgave er altså å gi leseren historisk sans.

Tese 10: *Det er ofte et uskarpt skille, en glidende overgang, mellom strengt faglige og formidlende tekster.*

Fortjener ikke den allmenne leser skarpt tenkte og godt formulerte tekster? Den dyktige historiker kan klare å presentere kompliserte tanker i et forståelig språk. Tekster kan fungere på ulike nivåer og til forskjellige lesergrupper.

Har middelalderforskningen en framtid?

Intervju av Marthe Glad Munch-Møller, masterstudent i historie, UiO

Debatten rundt Nedkvitnesaken har dempet seg, og etterlatt seg en rekke ubesvarte spørsmål. Fokuset i debatten har vært på "middelalderhistorie som et døende fag" og på det generelle fagmiljøet ved humanistisk fakultet. Men hvordan står det til med middelalderforskningens eget fagmiljø? Fortid inviterte professor Jon Vidar Sigurdsson og fagreferent i historie og arkeologi Bjørn Bandlien til å komme med synspunkter på saken.

Bjørn Bandlien

Førstebibliotekar, fagreferent i historie og arkeologi ved universitetsbiblioteket i Oslo.

1. Hvordan synes du at ditt forskningsområde blir støttet opp om på universitetet?

Middelalderhistorie er ikke akkurat et satsningsområde på Universitetet i Oslo for tiden. For noen år siden var det både stillinger på Historisk institutt, samt en satsning på det tverrfaglige Middelaldersenteret. Det er merkelig hvordan et så levende og kreativt miljø forsvinner fra universitetet. Tidligere var det et miljø rundt middelalderstudier, mens det nå er ganske så marginalisert. Slik det er nå, må det være noen som er veldig flinke til å skaffe midler selv – noen som klarer å gjøre middelalderhistorie aktuelt og som orker å ta opp kampen om forskningsmidler, som må komme i posisjon. Men universitetet bør sørge for at det blir en stilling, slik at noen faktisk får muligheten.

2. Nedkvitnesaken har hatt et sterkt personfokus. Hvilke viktige saker/problemer har dette eventuelt gått på bekostning av?

Saken har gjort det vanskelig for alle i middelaldermiljøet i Oslo. Det har gjort at mye av diskusjonen rundt satsning på eldre historie har kommet i skyggen av en personalkonflikt. Svært mye ressurser rundt middelalder har

gått med til personalsaken, mens den faglige utviklingen har måttet lide.

3. Hvilke viktige spørsmål har Nedkvitnesaken satt på dagsordenen?

Det har blitt en debatt om hva som skal til for at en dyktig professor skal miste jobben. Det har vel ikke vært tvil om at Nedkvitne har vært svært populær som underviser, og ikke minst som veileder for hoved- og masterstudenter. Han har vært viktig for introduksjonen av mentalitetshistorie i norsk middelalderhistorie, og publisert en jevn strøm med faglige publikasjoner både nasjonalt og internasjonalt. Håndteringen av arbeidsmiljøkonflikten på IAKH burde vært utført bedre i en tidlig fase, eventuelt med ekstern konsultasjon. Man burde ha strukket seg langt for å finne alternativer til oppsigelse av en professor som er så viktig for et studie- og forskningsmiljø.

4. Hvordan er utsiktene for dagens studenter og stipendiater. Er det noe framtid i middelalderstudier i Oslo?

Når stillingene har forsvunnet fra middelalderhistorie, blir det også vanskelig å bli en del av et forskningsmiljø som genererer penger til stipendiater. Når det blir færre muligheter til individuelle stipend, har det vært vanskelig for unge forskere innen middelaldermiljøet å

vinne i konkurransen. Det som er helt sentralt nå, er å få på plass en stilling – eller helst to – innen middelalderhistorie ved IAKH. En dyktig veileder og underviser med bredt kontaktnett vil kunne få i gang et studentmiljø og mulige samarbeidsprosjekter med andre forskningsmiljøer i innland og utland. På lengre sikt er jeg optimist (!), men det avhenger av ting gjøres riktig i nærmeste framtid. Men slik det er nå, er jeg redd for at det er enkelte svært talentfulle middelalderhistorikere som forsvinner ut uten å få en sjanse ved universitetet.

5. Middelalderhistorien har færre muligheter for finansiering enn moderne- og samtidshistorie. Sees middelalderstudier på som mindre relevant?

Tidligere var middelalderhistorie indrefiletet i norsk historiestudier. Det ble knyttet til Norges storhetstid, og var direkte relevant for samtiden ved at det var i middelalderen man tenkte seg grunnlaget for en norsk nasjon og nasjonal identitet. Nå tror jeg middelalderstuderende har noe av den samme følelsen som nettverket rundt Tekst og historie har hatt; nemlig at Forskningsrådets ferske strategi for humanistisk forsknings overfokuserer veldig på humanistisk forskning som ”nyttig” og som hjelpevitenskap for andre fag. Signalene er tvetydige; eldre historie er ikke ”nyttig” i forståelsen av at man skal overføre noe herfra til vårt samfunn. For middelalderhistorikere virker det for snevert bare å studere eldre samfunn ut fra generelle spørsmål i samtiden. Samtidig er det viktig å understreke at å forske på fortiden er helt sentralt i forståelsen av nåtidige tankesett, økonomi, samfunnsformer og identiteter. Ikke i den forstand at historien skal gi en evolusjonistisk ramme for dagens samfunn, men snarere at den gir en kritisk stemme til gjengse oppfatninger av hvem vi er og hvordan verden er skrudd sammen.

Jon Vidar Sigurdsson

Professor, middelalderseksjonen ved universitetet i Oslo

1. Hvordan synes du at ditt forskningsområde blir støttet opp om på universitetet?

I det store og det hele vil jeg mene at middel-

alderhistorie ved UiO, alt tatt i betraktning, har fått like mye/lite støtte som andre fagområder ved UiO. Middelalderhistorie er for tiden underbemannet og vi trenger stillinger i løpet av de nærmeste årene for å kunne opprettholde et forsvarlig veilednings- og undervisningstilbud. De neste to til tre årene vil derfor avsløre ledelsens vilje overfor fagområdet middelalderhistorie.

Jon Vidar Sigurdsson valgte å avstå fra spørsmål to og tre.

4. Hvordan er utsiktene for dagens studenter og stipendiater? Er det noen framtid i middelalderstudier i Oslo?

Under forutsetning av nyansettelser er utsiktene for framtidige studenter og eventuelle stipendiater gode. IAKH har et godt studietilbud i middelalderhistorie som ikke vil bli redusert neste skoleår, en lektor vil bli ansatt fra høsten av. I løpet av de siste årene har vi fått flere nye stipendiater i middelalderhistorie, jeg veileder således fem. Gode studenter med gode prosjekter i middelalderhistorie har like gode muligheter som andre studenter i historie.

5. Middelalderhistorien har færre muligheter for finansiering enn moderne- og samtidshistorie. Sees middelalderstudier på som mindre relevant?

Middelalderhistorie er like relevante som samtidshistorie ved IAKH. Det er riktig at moderne- og samtidshistorie har økonomisk sett flere ben å stå på en middelalderhistorie, for eksempel bedriftshistorie og prosjekter knyttet til dagsaktuelle problemstillinger. Men dagens forskjell skyldes også viljen til å igangsette store prosjekter. Det dreier seg rett og slett om å finne tid, og etter å ha veiledet nærmere 70 hovedfags- og MA-studenter og 9 stipendiater de siste 15 årene (for tiden veileder jeg om lag 10 MA-studenter og 6 stipendiater, fem ved UiO og én i Sverige), må jeg tilstå at motivasjonen ikke er helt på topp for å skaffe meg enda flere studenter og stipendiater å veilede. Jeg har nok med de som ’melder seg til tjeneste’ hvert semester. Det er imidlertid på det rene at når de eventuelle nyansettelsene i middelalderhistorie vil skje må vi starte opp et større forskningsprosjekt.

Historiefaget i journalistikken

Gudleiv Forr, pensjonert journalist og kommentator i Dagbladet, hovedfag i historie

Hvor alvorlig er den økonomiske krisen? Aldri har vel dagens avislesere hørt så mye om depresjonen på 1930-tallet som de siste månedene. For å få et grep om hvor alvorlig situasjonen er, går journalister til historien for å finne paralleller. Noen nøyer seg med å sammenlikne med tilbakeslaget i slutten av 1980-åra, andre finner likhetstrekk med tilbakeslaget etter oljekrisen i 1973. Men de fleste knytter dagens journalistikk til det som skjedde etter børskrakket på Wall Street i oktober 1929. Det står for de fleste som har lest litt historie som det verste som er skjedd med verdensøkonomien i moderne tid. Den innledet en nedgangstid som varte gjennom hele 30-tallet og som har gitt opphavet til mange metaforer som stadig er levende i språket vårt. At det også endte i en verdenskrig, gjør sammenlikningen desto mer dramatisk. Kan det skje igjen?

Slike forestillinger har som forutsetninger at det er mulig å lære av historien, at den gjentar seg. Hendelser i dag kan forklares ved hjelp av hendelser i går. Og i forlengelsen av dette: Ved å studere årsakene til at noe skjedde, kan man hindre at det skjer igjen. Undersøker man kriser eller kriger som har vært, kan man ha håp om å unngå kriger i dag. Slike forestillinger er ganske gjengse både blant dem som har studert historie og blant folk flest.

Men det kan også være delte meninger om hvor mye man kan lære av historien. Noen mener at historie bør forskes i og leses fordi den er underholdende. Men når vi her i landet stadig klammer oss til devisen "Aldri mer 9. april" slutter vi oss implisitt til en forestil-

ling om at det er mulig å forebygge krig ved å studere forløpet til 2. verdenskrig. Norsk sikkerhetspolitikk i etterkrigstida har bygd på en slik forestilling: Det var nøytraliteten og nedrustningen som la Norge åpen for den tysk-nazistiske aggresjonen og fem års okkupasjon. Troen på historien som veileder er altså stor.

For en journalist behøver ikke målet være så høyverdig. Men ideelt sett er også dagsjournalistikken forpliktet på idealer om det gode samfunn. Og da er kunnskap om fortida nyttig for å kaste lys over det som skjer i dag. I vinter skjedde det for eksempel et merkelig omskifte i den politiske diskurs: I stedet for å drøfte den økonomiske krisen og hva som skal til for å komme ut av den, begynte vi plutselig å debattere behovet for vern mot blasfemi og ønskeligheten av hijab som del av politiuniformen. Er det noen sammenheng her mellom den økonomiske krisen og diskusjonen om slike verdspørsmål?

Det er ikke godt å vite. Men en historiekyn- dig journalist vil raskt kunne trekke paralleller nettopp til de kriseridde mellomkrigsåra da også offentligheten gikk over fra å diskutere økonomi og tiltak mot krisen til å diskutere verdspørsmål. Språk, sprit og sex ble vel så viktige debatttemner som tiltakspakker for å få bukt med nedgangstidene. Kan det være en generell lovmessighet her: Lukker vi øynene for det ubehagelige og det vi føler vi kan gjøre lite med, og kaster oss over det perifere?

Moderne historieforskning er nok på leting etter generelle historiske lover slik at de som

styrer våre samfunn kan streve for å unngå å gjenta de verste kriser i menneskehetens historie. Og som journalister er vi jo en del av denne styrende eliten fordi vi kan påvirke de styrendes måte å takle problemene på. Da er historisk kunnskap et nyttig redskap. Det er mulig vi ikke bør ha større ambisjoner enn at vi i ettertid kan forklare at en hendelse i samtida har de samme forutsetninger som en tidligere hendelse. Samtida er jo ikke lett å gripe med alle de mulighetene den har i seg. Få, om noen av oss i mediene, verden over, var i stand til å advare med tyngde mot det som var i ferd med å skje med verdensøkonomien mot slutten av 2007. Det var heller ikke de som virkelig hadde studert inngående både krisene i 30-åra, 70-åra eller 80-åra. Det er altså ikke slik at historien kan leses som en lærebok om samtida. Men den kan bidra til å forstå den. Det er ikke lite bare det.

Dannelse og forståelse

Jeg mener derfor at en journalist som ikke kan sin historie, er som en barkebat på begivenhetenes hav. Hun ser ikke sammenhengene. Historiefaget er den fremste laboratorium vi har til forståelse av menneskelig atferd i samfunn. Den som har fordypet seg i faget kan binde sin fortelling om samtida til noe som er skjedd før og slik kaste lys over det som skjer. Det er det som kalles dannelse. Gjennom historiefaget kan man komme på sporet av nasjonale særtrekk, finansielle dårskaper og stammeegoisme. Gjennom det komparative perspektiv, gjerne i kombinasjon med andre sosialvitenskaper som sosiologi eller økonomi, kan journalisten se begivenhetene i samtida klarere. Det kjente blir nytt og det ukjente mister sin karakter av det eksotiske.

Gjennom historiefaget kan journalisten få økt forståelse for menneskets mulighetsbetingelser. Hva er mennesker i stand til, hvor tilfeldig skjer ting, hvilke muligheter har de til å planlegge sin framtid? Samtidig kan historiefaget gjøre oss i stand til å forstå våre egne handlinger innenfor den sosiale ramme vi befinner oss i. Slik kan vi som journalister innta en distansert og analytisk holdning til våre egne nasjonale handlinger. Gjennom historien får vi også kunnskap som danner utgangspunkt for moralsk refleksjon, og vi kan se dilemmaene menneskene har stått i og står i når beslutninger skal fattes.

Historiefaget gir dypere kulturforståelse og dermed grunnlag for å trå ut av den stim som kunnskapsløshet lett fører oss inn i. Professor i journalistikk, Sigurd Allern, beskriver de politiske journalistene i Norge som "Flokkdyr på Løvebakken". Historiefaget kan åpne for muligheten til å trå ut av flokken og tenke annerledes og alternativt. Den som behersker historien kan også tenke kontrafaktisk. Tenk om keiser Konstantin ikke hadde funnet på å gjøre kristendommen til statsreligion? Kanskje hadde hele middelalderen blitt helt annerledes? Hva hadde skjedd om Lenin var blitt skutt før han kom tilbake til St. Petersburg i 1917? Kanskje hadde vi ikke fått den italienske fascismen og det vakkende tyske demokratiet i 1920-åra som la grunnlaget for Hitler? Hva hadde skjedd om Claus von Stauffenberg hadde fått den andre bomben til å gå av slik at Hitler var blitt drept i 1944? Ville vi da ha fått staten Israel og det medfølgende traume i Midtøsten? Hva hadde skjedd med den borgerlige regjeringen Borten om ikke statsministeren hadde vist et telegram fra

ambassaden i Brussel til lederen for Folkebevegelsen mot EU i 1971? Hva hadde skjedd med finanskrisen om George W. Bush hadde reddet Lehman Brothers høsten 2008? Eller hvis Allan Greenspan hadde stanset de fantasifulle finansielle produktene som skapte grunnlaget for kredittkrisen i USA?

Historiefaget har vært brukt til å bygge nasjoner, til å skape nasjonalt hovmod og dype skiller mellom "dem" og "oss" og til å underbygge forakt for "de andre". Med historiefaget i bunn har norske medier hyllet Grønlands-okkupasjonen og understreket at unioner er av det onde. Med historie som ammunisjon har en markskrikerisk populærpresse kunnet opphisse menneskemasser og tvunget politiske ledere til krig. I siste instans er det derfor den enkelte journalists politiske og samfunnsmessige holdninger som avgjør hvordan historiekunnskapene blir anvendt også i mediene.

Men i alle fall på ett felt har historiefaget en udelt positiv virkning på journalistikken: Både norske og internasjonale historikere har lært oss å skrive. Noen av dem har vært briljante fortellere og har dannet skole. A.J.P. Taylor viste oss med enkel logikk at ting skjer etter hverandre uten mye plan eller system. Nasjonens ledere styrer fra hånd til munn og rettfærdiggjør sine handlinger i ettertid. Arthur Schlesinger jr. ga oss i skarpe og vittige formuleringer både som aktør og analytiker en dypere forståelse av de siste fire tiår av 1900-tallets USA. Jens Arup Seip lærte oss å kle av maktens festdrakt, i et skarpt tilhøget språk. Francis Sejersted har med elegante formuleringer lært oss at politikerne ikke er

så kyniske som de andre tre ville ha det til og at staten historisk har spilt rollen som kapitalist fordi vi manglet et storborgerskap. Og Rune Slagstad har skarpt og pregnant vist oss hvordan norsk politisk reform er knyttet til vitenskapelig kunnskap.

Den store kyniker Otto von Bismarck skal visstnok ha formulert en devise om historien som går omtrent slik: Det eneste vi kan lære av historien er at den intet kan lære oss. Historikere har nok også konkludert med at det i deres framstillinger sjelden finnes noen sikre årsaker til historiske forløp. Derfor må de fleste historiske framstillinger revideres med jevne mellomrom, på bakgrunn av ny viten og nye forståelsesrammer. En journalists mål, som utøver av et ansvarlig yrke, er å veilede leserne i et virvar av informasjon og påvirke beslutningstakerne til å skape en bedre verden for menneskene. Hun skal fremme det allmenne vel, hjelpe demokratiet til å fungere godt, gi grunnlag for sunne oppfatninger hos leserne, informere og bidra til dannelsen. Og hun skal underholde. Med historiefaget som utgangspunkt står journalisten bedre rustet til en slik oppgave enn uten.

Kunst og vitenskap – Sagalitteraturen som historieskrivning

Maria Luihn, masterstudent i historie, UiO

Diskusjonen rundt det de islandske sagaene er en av de mer langtrukne debattene vi har innen middelalderhistorie. Ikke bare er dette et vanskelig materiale rent kildekritisk, men det er også under debatt nøyaktig hva sagaene egentlig er. Man er ikke engang enige om hvilket fagfelt de hører inn under: er de litterære kunstverk, fiksjon av høy kvalitet, men hvis handling er purt oppspinn? Er de en tidlig variant av historiske avhandlinger? Det er absolutt ikke mulig å få oppklart dette sånn uten videre, men meningen her er å få litt mer klarhet i nøyaktig hvor problemet ligger.

Hva er en saga?

Først kan det være nyttig å få med seg nøyaktig hva en saga er – det er ikke (i denne sammenhengen) enhver episk fortelling med dramatisk innhold satt til forhistorien. Når man snakker om *islendingssagaer* snakker man om en gruppe av ca. 40 tekster som handler om hendelser i perioden fra sent 800-tall til ut på årtusenskiftet, altså forståelige Island. De antas å være skrevet (eller nedskrevet – følg med videre) en gang i nærheten av 1300-tallet, selv om noen kun finnes bevart i betydelig yngre manuskripter, og ingen finnes i original. I tillegg snakker man om *samtidssagaer*, som er yngre tekster som beskriver hendelser tett opp til forfatterens samtid, og i visse tilfeller kan forfatteren antas å være førstehåndsvitne. I motsetning til *islendingesagaene*, kjenner man ofte *samtidssagaenes* forfattere ved navn. Ordet "saga" henviser også til en bestemt skrivestil, en sjanger med en bestemt karakteristisk fortellerstruktur og dialogmønster.¹ Det finnes i tillegg andre ord og uttrykk for å klassifisere ulike grupper av sagaer, men det bryr vi oss ikke om her.

Sagaenes overtalende seriøsitet, og andre metodiske merkverdigheter

En av fellene man kan falle i når man leser sagaer, er å begynne å tro på den såkalte "realistiske illusjonen".² Uttrykket henviser til det inntrykket av troverdighet som sagaene gir (for moderne lesere); sagaene har så mange detaljer som gjør det lett å tro at denne informasjonen er sann. Tekstene er så pertentlig nøyaktige når det kommer til å regne opp slektskapsforhold, geografiske detaljer og hvem som eier nøyaktig hvilken bit eiendom, at det blir lett å se for seg den (ukjente) forfatteren sittende over en stabel av gamle regnskaper og slektstrær mens han omhyggelig nedskriver eldre menneskers overleverte beretninger. Saga-stilen gir et slikt overbevisende inntrykk av seriøsitet at det blir lett å betrakte sagaforfatterne som en slags amatørhistorikere, som kanskje har en og annen metodisk svakhet, men som i det store og det hele driver med noe tilnærmet moderne historieskrivning. Det er denne realistiske illusjonen man har falt under og tilbakevist gjentatte ganger frem og tilbake gjennom en lang og kronglete fagdebatt. Jeg skal ikke på noen måte forsøke å gjøre rede for hvert eneste krumspring i denne pågående debat-

ten, men heller nevne hovedtrekk og ett og annet interessant innspill.

En overfladisk oppsummering av en innviklet debatt

På 1800-tallet var man overbevist om at sagaene var den skinnbarlige sannhet – man benyttet seg av den såkalte friprosa-teorien, som tilsa at sagaene kanskje var blitt nedskrevet først i kristen tid, men at de fram til da var blitt overlevert muntlig, omtrent ordrett, helt tilbake fra 900-tallet. Tekstene var altså ren og skjær historie – man kunne kanskje gå med på at særdeles dyktige fortellere hadde lagt til litt for dramatikkens skyld, men i det store og hele ble hendelsene i sagaene tatt for å være fakta. Omtrent ved århundreskiftet begynte man så å bli klar over at dette ikke stemte helt. Som så ofte er tilfellet når en ny generasjon historikere skal ta over, snudde man helt ryggen til gamle teorier og henviste sagaene til historiske kilders gravplass, litteraturforskningen. Dette nye bilde av sagaene, som gjerne kalles bokprosa-teorien, tilsier at sagaene er høyt utviklede kunstprodukter. De hører ikke hjemme i historiefaget som annet enn kilder til forfatterens samtid, altså et eller annet sted i nærheten av 1300-tallet, uansett hvor bra de er som litteratur.³

Deretter har debatten sprunget frem og tilbake mellom disse to ytterpunktene: er sagaene vitenskap eller er de kunst? Det er i dag mer eller mindre enighet om at begge ytterpunktene er alt for enkle: sagaene kan brukes til *noe*, uenigheten ligger i *hva* og *hvordan* de kan brukes. Som konsekvens av dette blir de brukt til mange forskjellige ting, og på mange

forskjellige måter. At sagaene gjengir et korrekt bilde av noen begivenhetshistorie, er en stort sett forkastet tanke, men mange bruker dem som kilder til overordnede strukturer, sosiale interaksjoner, og andre makrohistoriske størrelser. Argumentet her er blant annet at siden sagaene internt fremstiller et såpass enhetlig bilde av sin interne verden, så må dette bildet gjenspeile en eller annen virkelighet.⁴ Hvorvidt denne virkeligheten da befinner seg på 1300-tallet, 900-tallet eller et eller annet sted imellom blir da en annen diskusjon.

En del av grunnen til at saga-debatten blir såpass innbitt, er at det står så mye på spill. Hele fagfeltet står i fare for å bli forkastet sammen med sagaene, og derfor vil disse fagfeltenes utøvere naturlig nok ikke gi slipp på kildene sine. Mye av grunnlaget for forskning på norrøn religion, førstatiske samfunnsstrukturer, og tidlige middelalderske sosiale mekanismer stammer direkte eller indirekte fra sagaene. Så spørsmålet koker altså ned til hvorvidt man skal kunne bedrive historisk forskning på disse temaene, eller om de helt og holdent må overleveres til arkeologene. Det er egentlig ikke vanskelig å se hvorfor dette er vanskelig.

Sannhetens natur og forfatterens hensikt

En del av problemet ligger i ønsket om å dele sagaene inn i moderne kategorier. Hvor man i dag skiller mellom "vitenskap" og "litteratur" skilte man i middelalderen Island mellom "sanne historier" og "løgnhistorier", men datidens oppfattelse av "sannhet" var ikke helt den samme som i dag. Hvor vi i dag har skarpe skiller mellom litterær og vitenskape-

lig kunnskapsformidling, var middelaldermennesker av den oppfatning at ikke bare var det lov å dramatisere en sann fortelling, det var forventet at man gjorde det. Skillet mellom ”fakta” og ”diktning” var altså noe mer flytende enn det vi opererer med i dag.

Et tidlig forsøk på å få orden i galskapen gikk ut på å påstå at mens *islendingesagaene* kanskje var litteratur, så var samtidssagaene fullgode kilder.⁵ Dette er naivt, selv om det er lett å tenke slik. For det første er det bare å kaste et blikk på begge gruppene av tekster for å se at de er nesten like i form. Det finnes visse forskjeller, blant annet er de voldelige konfliktene større i samtidssagaene, men narraktivt og strukturelt sett er de stort sett identiske. *Sjangeren* er med andre ord den samme: forfatterne av samtidssagaene skrev bevisst sine fortellinger etter samme lest som *islendingesagaene*. Og det er stort sett ingen tvil om at forfatterne av samtidssagaene selv mente de nedskrev en beretning om sanne hendelser.

Og dermed kommer vi til det egentlige poenget: *Saga* var med andre ord en *historisk* sjanger i det de ble skrevet. En *saga* er den formen man videreformidlet det man mente var sanne fortellinger i. Med andre ord, det var på den måten man skrev datidens versjon av det vi i dag kaller historieskrivning. Hvorvidt denne historiske sjangerens produkter holder mål i dag er irrelevant for denne konklusjonen. Vi som forsker på norrøn vikingtid og middelalder kan ikke glemme at vi faktisk trækker gamle spor – at sagaforfatterne selv skrev det de oppfattet som historie. Vi står i samme, litt indirekte forhold til disse forfatterne som kjemikerne står i til alkymistene – de er våre uekte forfedre, som med sin tids metoder og sin tids virkelighetsoppfatning søkte på sitt eget vis å oppnå noen av de samme målene vi jobber mot i dag – å bevare og videreformidle en fortid vi ser som verdifull.

Noter

- 1 Wolf, Kirsten og Pulsiano, Phillip: *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (Garland Publishing, Inc. 1993) s. 333
- 2 Steblin-Kamensky, I.M: «On the Nature of Fiction in the Sagas of the Icelanders», i *Scandinavica. An International Journal of Scandinavian Studies* 6 (1) 1967 s. 77
- 3 Bibire, Paul: «On Reading the Icelandic Sagas: Approaches to Old Icelandic Texts» i i Smith, Beverly Ballin (red.), Taylor, Simon (red.) og Williams, Garreth (red.): *West over Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300* (Brill, Leiden 2007) s. 11
- 4 Miller, William Ian: *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society i Saga Iceland* (University of Chicago Press, 1990) s. 46
- 5 Steblin-Kamensky, I.M., s. 80

Litteratur

Bibire, Paul: «On reading the Icelandic Sagas: Approaches to Old Icelandic Texts» i Smith, Beverly Ballin, Taylor, Simon og Williams, Garreth (red.): *West over Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300* (Brill, Leiden 2007)

Miller, William Ian: *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law and Society i Saga Iceland* (University of Chicago Press, 1990)

Steblyn-Kamensky, I.M: «On the Nature of Fiction in the Sagas of the Icelanders», i *Scandinavica. An International Journal of Scandinavian Studies* 6 (1), 1967

Wolf, Kirsten (red.) og Pulsiano, Phillip (red.): *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (Garland Publishing, Inc. 1993)

Kontrafaktisk historieskrivning – hva og hvorfor

Øystein Sørensen, professor i historie, UiO

Har du noen gang lurt på hva som ville skjedd hvis Hitler hadde vunnet annen verdenskrig? Og hvordan det i så fall skulle ha gått for seg – om tyskerne egentlig hadde noen reelle muligheter? Hva med krig mellom Norge og Sverige i 1905 – hvor nære på var det, og hvordan ville det ha gått hvis krigen hadde brutt ut? Hva om Den spanske armada hadde erobret England i 1588? Hva om norske vikinger hadde erobret England i 1066? Hva om mongolene hadde erobret mesteparten av Europa på 1240-tallet? Hva om Blücher ikke var blitt senket i Drøbaksundet tidlig om morgenen den 9. april 1940?

Å besvare slike spørsmål er å begi seg inn i det som historikere kaller kontrafaktisk *historieskrivning*. Det dreier seg om det som ikke skjedde, men som kunne ha skjedd, i historien. Er så dette bare en lek? Er det noe å befatte seg med for seriøse historikere? Har det overhodet noe med seriøs historieforskning å gjøre? Å prøve å forestille seg hva som kunne ha skjedd, men som ikke skjedde – det kan nok ha elementer av lek i seg. Men slett ikke bare det.

Kontrafaktisk historieskrivning er egnet til å gi oss et perspektiv på hva historie er for noe. Den er egnet til å fokusere på at historien var og er full av muligheter. De aller fleste mulighetene ble aldri realisert. Det dreier seg om hensikter, planer og prosjekter som mislyktes. Det dreier seg også om muligheter som kunne ligge i den enkelte historiske situasjonen, uten at noen av aktørene i situasjonen var seg disse mulighetene bevisst. Men selv om mulighetene aldri ble realisert, kan det være flere grunner for å befatte seg med dem.

En grunn er at vi på denne måten vil kunne lære mer historie. Vi vil kunne lære mer om de enkelte historiske hendelser, og vi vil

kunne se tydeligere hvilke faktorer som er avgjørende når historien tar den ene eller den annen retning. Sagt på en annen måte: Vi vil kunne forstå bedre hva som er betydningsfullt i historien.

Vi vil også kunne lære mer om oss selv og vår egen tid. Kontrafaktiske scenarier gir oss anledning til å reflektere over hvorfor og hvordan vi er blitt som vi er blitt. En annen ting er at det å være oppmerksom på muligheter i fortiden vil kunne åpne for at man tenker nærmere over muligheter som ligger i samtiden og i fremtiden.

Det går også an å nærme seg saken på en litt annen måte. Kontrafaktisk historieskrivning er ikke bare noe som er mulig å befatte seg med for seriøse historikere. Kontrafaktisk historieskrivning – gjerne presisert til kontrafaktiske hypoteser – er en nødvendig del av enhver seriøs historieskrivning. Hver eneste gang en historiker forklarer hvorfor noe skjedde, så forklarer han eller hun implisitt hvorfor noe annet ikke skjedde. Skal man bli noe mer abstrakt, så kan man sette dette på en enkel formel:

– *Hvis ikke A, så ikke B.*

I denne formelen er A det man kaller en *nødvendig betingelse*. Fjerner man den, så skjer det noe annet enn B.

I denne abstrakte minimumsversjonen angir vi ikke konkrete alternativer. Vi angir bare at det skjer "noe annet" – et sett ubestemte alternativer. Spørsmålet er om det er legitimt for en historiker å gå fra å formulere ubestemte alternativer til å reflektere nærmere over hvilke alternativer som er mest sannsynlige eller interessante. Mitt eget svar er formodentlig allerede antydnet: *Ja, selvfølgelig*. Den allmenne begrunnelsen vil ligge i at det i mange tilfeller er utilfredsstillende å slå seg til ro med ubestemte alternativer. Vi vil også være interessert i hvilke alternativer som var mulige og hvilke som var sannsynlige, hvis det da var noen som var sannsynlige. Det vil simpelthen kunne gi oss mer kunnskap om det historiske temaet, den historiske situasjonen, de historiske aktørene og de historiske problemene vi studerer.

Ikke alle muligheter i historien er like interessante å studere. Et nøkkelbegrep i forbindelse med kontrafaktisk historieskrivning er det jeg vil kalle *åpne historiske situasjoner*. Det er situasjoner med to egenskaper: Dels at to eller flere muligheter er plausible i situasjonen. Dels at disse mulighetene skiller seg drastisk fra hverandre. Unionsoppløsningen mellom Norge og Sverige i 1905 er et eksempel på en slik åpen historisk situasjon: Krig var en plausibel mulighet (man kan riktignok diskutere hvor stor muligheten var), og en krig ville ganske sikkert gitt oss en helt annen ut-

vikling på den skandinaviske halvøy. En enda mer avvikende alternativ utvikling ville vi naturligvis fått i tilfelle en tysk seier i annen verdenskrig være.

De mest opplagte kandidatene til åpne historiske situasjoner er den utilsørte dramatikken i historien: kriser, regimeskifter, store revolusjonære omveltninger, kriger. Der står i hvertfall tydelige alternativer mot hverandre. Men det er slett ikke sikkert at begge kriteriene er oppfylt, og at vi dermed har å gjøre med åpne situasjoner. Utfallet av de fleste slag og de fleste kriger i historien har antagelig ikke hatt noen særlig betydning i et større historisk perspektiv. Men noen kan ha hatt stor betydning. Noen ganger kan avgjørelser tatt der og da ha fått enorme konsekvenser; små og tilfeldige faktorer, satt inn i en sammenheng av store, strukturelle betingelser, kan ha vridd historien inn i helt bestemte retninger.

Kontrafaktisk historieskrivning kan ha to forskjellige fokus. Man kan gå nærmere inn på mulighetene for brudd i historien. Da vil vi stille spørsmål som disse: Hadde Hitler-Tyskland noen realistisk mulighet til å vinne annen verdenskrig? Når og hvordan skulle det i så fall ha foregått? Vil det være mulig å finne én enkelt avgjørelse på tysk eller alliert side som hadde så store følger at en annen avgjørelse ville gitt gode muligheter for tysk seier? Eller for å ta noen andre eksempler fra historien: Hadde araberne noen realistiske muligheter til å erobre Europa på 700-tallet? Hadde mongolene noen realistiske muligheter til å erobre Europa på 1200-tallet? Under hvilke

omstendigheter kunne kineserne ha oppdaget det kontinentet vi kjenner som Amerika tidlig på 1400-tallet? Hvor nær var vi egentlig en krig mellom Norge og Sverige i 1905?

Et annet aspekt ved kontrafaktisk historieskrivning er å gå ut fra et historisk brudd og stille spørsmål om hvordan det ville gått videre. Hvis Hitler hadde vunnet annen verdenskrig, hvordan ville det gått med Europa og verden da? Hvis Europa var blitt islamisert på 700-tallet, hva slags Europa ville det blitt? Hvis mongolske styrker hadde brent Paris og Firenze og Roma på 1200-tallet, hvordan ville det gått med europeisk kultur og sivilisasjon? Hvordan ville verden ha sett ut dersom en kinesisk admiral, og ikke Columbus, hadde oppdaget Amerika? Hvordan ville en krig mellom Norge og Sverige forløpt i 1905, og hva ville skjedd med oss og naboene våre videre?

Antagelig vil faghistorikere kunne ha mest å bidra med når det gjelder det første aspektet. Men det betyr ikke at de bør avholde seg fra å ha forestillinger om hvordan det kunne gått videre hvis historien hadde tatt en annen vending – som hvordan det ville gått med Norge i annen verdenskrig og i etterkrigstiden dersom Blücher ikke var blitt senket.

Her er det enda et poeng. Det er ikke bare historikere som befatter seg med kontrafaktisk historieskrivning. Også en lang rekke skjønnlitterære forfattere har skrevet om det som ikke skjedde, men som kunne ha skjedd, i historien. Hva som kunne ha skjedd hvis

Hitler hadde vunnet annen verdenskrig, for eksempel. Men hvor går egentlig skillet mellom vitenskapelig historieskrivning og skjønnlitteratur på dette området? Finnes det noen klare grenser, eller er grensene flytende? Slike spørsmål antyder at her er det høyst interessante historieteoretiske problemer, og det gir enda et historiefaglig argument for å befatte seg med kontrafaktisk historieskrivning.

Kontrafaktiske hypoteser er dessuten ikke bare nyttige og fruktbare. Midt opp i all seriøsiteten er de, som antydnet, gøyale å befatte seg med. Litt mer nøkternt: Det å resonnerer omkring kontrafaktiske muligheter, det stimulerer kreativitet. Og kreativitet er ikke noen dum egenskap, hverken for historikere eller andre.

Begrepshistorie og verdenshistorie

Andreas Snildal, masterstudent i historie, UiO

14. november 2008 gjestet professor Bo Stråth Det Norske Studentersamfund, hvor han var invitert for å innlede om begrepshistorie. Stråth bør være kjent for mange av *Fortids* lesere – i tillegg til å være en av Nordens mest betydelige nålevende historikere, er Stråth også noe av en størrelse i europeisk sammenheng – de siste ti årene har han vært professor ved det prestisjetunge European University Institute i Firenze. Mest kjent i Norge er kanskje Stråth for sin deltakelse i 1905-prosjektet, og senest som leder av utvalget nedsatt av Forskningsrådet som har evaluert norsk historiefaglig forskning.¹

Utenfor Norges grenser er Stråth trolig best kjent for sine bidrag til den europeiske etterkrigsmodernitetens sosial- og kulturhistorie. Selv om Stråth har beveget seg mellom mange tema, er det teoretiske utgangspunktet felles for mye av det Stråth har skrevet. Stråth markerte seg tidlig som en av de fremste eksponentene for den tyske historieteoretikeren Reinhart Koselleck, og Kosellecks begrepshistorie har vist seg å være en fruktbar innfallspport til å historisk studere temaer som industrialisering, demokratisering og sosiale identiteter i Europa.

Ifølge Koselleck skal begrepshistorien følge begrepers tilblivelse og utvikling for å si noe om den historiske virkeligheten begrepene ble artikulert i. Med ”begrep” mener Koselleck grunnleggende politiske og sosiale begreper som kjennetegnes ved å være flertydige og kontekstavhengige, og som det ofte står strid rundt meningsinnholdet til. Siden flertydigheten innebærer kontinuerlig fortolkning og

åpner for meningsendring, rekker begrepene inn i fremtiden, og derved muliggjør de også samfunnsendring. Det står en semantisk slagmark rundt begrepene, og begrepene endrer betydning alt etter hvem som har hegemoni i den semantiske kampen. Denne semantiske kampen spiller en viktig rolle i historiske endringsprosesser, men Koselleck presiserer at begrepene i seg selv ikke forårsaker endring, men etablerer en ”horisont” for mulig handling. Begrepene *muliggjør* handlinger som i sin tur er med på å påvirke historiens gang. Slik fungerer ikke bare begrepene som *indikatorer* historikere kan bruke som nøkkel for å forstå historiske endringsprosesser, men også som selvstendige *faktorer*, ved at begrepet rykker inn i et saksforhold og gir det mening.²

Kosellecks begrepshistorie har nesten utelukkende vært brukt på det moderne Europa. Ikke minst gjennom Kosellecks eget begrepshistoriske *opus magnum*, oppslagsverket *Geschichtliche Grundbegriffe*, har begrepshistorien problematisert begreper som nasjon, revolusjon og statsborger, eller sentrale -ismer som kommunisme, antisemittisme og imperialism. Alle disse er begreper som i Kosellecks forstand bokstavelig talt har preget Vest-Europas historie siden overgangsperioden mellom tidlig nytid og moderniteten.

Med Bo Stråth tar nå begrepshistorien steget ut av den europeiske konteksten, og beveger seg i retning av globale problemstillinger. I invitasjonen til Studentersamfundet ble Stråth oppfordret til å vise Kosellecks teorier anvendt ved å trekke inn ett av sine egne fors-

kningsprosjekter. Stråth valgte derfor i innledningens andre del å presentere sitt seneste prosjekt: "Conceptual History and Global Translations". Kort fortalt er prosjektet et forsøk på å etablere en måte å skrive verdenshistorie på som hverken tar utgangspunkt i de tradisjonelle vestlige narrative eller den såkalte postkoloniale historieskrivningen. Et viktig poeng med prosjektet er at ikke-vestlige akademiske diskurser skal stå på lik fot med de vestlige.

Stråth mener at sammenlignende begreps-historiske studier mellom forskjellige kulturer kan muliggjøre en slik historieskrivning. Men nettopp her utfordrer Stråth Koselleck. Koselleck mente at en sammenlignende begrephistorie fordret et slags nøytralt metaspråk. Med alle de forskjellige forståelsene som fantes av tilsvarende begreper innenfor Vesteuropa, mente Koselleck det ville være umulig å sammenligne begreper fra ett språk til et annet. Som eksempel nevner Koselleck det tyske begrepet *Staatsbürger*, som har en historie og betydning som skiller seg det franske begrepet *citoyen*,³ eller for den saks skyld det norske statsborger.

Stråth velger imidlertid å se på denne uoversettbarheten som en fordel og kilde til historisk forståelse. I stedet for å sammenligne likheter, slik Koselleck avviser, søker prosjektet å utlede historisk forståelse mellom forskjellige kulturer gjennom å sammenligne *forskjellene* mellom begrepene.

Stråths dristige prosjekt hadde åpenbart fanget interessen til mange – om lag førti

personer hadde funnet veien til Studenter-samfundets Bibliotek for å høre på ham. Flere vitenskapelig ansatte og stipendiater på IAKH var til stede, og mange deltok også i diskusjonsrunden etter Stråths innledning. Men kun noen få historiestudenter hadde møtt opp, enda arrangementet var kunngjort for historiestudenter på alle nivåer. Dette er synd, siden arrangementer av denne typen er et nyttig supplement til den mangelfulle teori- og metodeundervisningen IAKH tilbyr sine studenter.

Note

- 1 Se omtale i *Fortid* nr. 3/2008.
- 2 For mer om Koselleck, se Iver B. Neumanns artikkel "Tid for Koselleck" i *Fortid* nr. 4/2006, med tilhørende litteraturliste.
- 3 Se Koselleck, Reinhart, Ulrike Spree og Willibald Steinmetz: "Drei bürgerliche Welten? Zur vergleichenden Semantik der bürgerlichen Gesellschaft in Deutschland, England und Frankreich" i Puhle, Hans-Jürgen (red.): *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit*. Göttingen 1991.

NASJONALSTAT, OG HISTORIEFORSTÅELSE

– eksempler fra Pakistan og Afghanistan

Eldrid Mageli, forsker, UiO

Gir det mening å skrive nasjonalstatens historie i globaliseringens tid? Dette var temaet for et historieseminar for en tid tilbake, i kjølvannet av kritikken som nylig er blitt reist mot historiefaget. En del av denne kritikken går ut på at tilnærmingen til faget har vært underlagt en ureflektert metodologisk nasjonalisme, det vil si at det er nasjonalstaten som er blitt gjort til ramme for emnevalg, begreper og forklaringer, og så forstås de historiske sammenhenger ut fra nasjonalstaten som den egentlige og viktigste analyseenheten.

Nasjonalstaten som analyseenhet

Enten det dreier seg om et lands politiske og sosiale utvikling eller flere lands samhandling (f.eks forholdet USA – europeiske land) så tar vi svært ofte utgangspunkt i nasjoner som en analyseenhet. Vi skriver Kinas historie, Indias historie. Vi betrakter land og nasjoner som avgrensede enheter som kan forstås og analytisk behandles, ikke nødvendigvis i isolasjon, men i forhold til og i komparasjon med andre tilsvarende geografisk avgrensede enheter. Med tettere sammenvevning av alle mulige slags prosesser kan man spørre seg om ikke dette analytiske rammeverket må revurderes. Det er kanskje på tide å heller – i enda sterkere grad enn tidligere – studere fenomener, prosesser, og temaer som går på tvers av landegrenser. Kanskje bør vi i en del historiske fremstillinger nedtone nasjonalstaten og heller legge større vekt på f.eks regioner, religioners utbredelse, sivilisasjoner og handelssfærer – eller være mer opptatt av de nasjoner som befinner seg innenfor eller på tvers av statens grenser.

Jeg tror det er for drastisk å avskrive nasjonalstaten som analyseenhet. Det er mange grunner til at den kan danne en naturlig ramme rundt våre fremstillinger. Folks følelse av en felles identitet, referansen til et felles lovsystem, en grunnlov, en felles historie, opprinnelsesmyter – alt dette er momenter som skaper tilhørighet innenfor et definert geografisk område. Men det er all grunn til å være seg bevisst at geografiske grenser kan sperre for vesentlig forståelse av et lands eller et områdes utvikling. Vi må noen ganger overskride grensene for å tilegne oss dypere

innsikt. Jeg vil forsøke å vise dette ved å si noe om det området som i dag utgjør Pakistan og Afghanistan. I grensetraktene her finnes kjerneområder for islamistisk ekstremisme som ikke holder seg innenfor noen statsgrenser. Disse har vokst fram med forgreninger og nære bånd til internasjonal terrorisme. En slik vekst har fått næring av en totalt feilslått amerikansk politikk i hele regionen, der innsikten i komplekse politiske mekanismer har vært nærmest fraværende.

Pakistan og Afghanistan ble gjenstand for helt forskjellig tilnærming i president Bushs ulykksalige krig mot terror etter 11. september. Logikken var at de to landene var atskilte enheter, representert ved sine ledere. Bush valgte ut Pakistans president Pervez Musharraf som sin allierte i kampen mot al-Qaeda i Afghanistan, uten å ta innover seg Musharrafs tveetydige forhold til islamismen, og det faktum at han hadde begrenset kontroll over store deler av landet, ikke minst med mobiliseringen av den pakistanske grenen av Taliban. Dette la føringer som har bidratt til å gjøre hele regionen betydelig mer ustabil og farlig.

Pakistan

Pakistan ble dannet ved delingen av det indiske subkontinentet i 1947, da britene trakk seg ut. Delingen medførte to nye stater, et stort India i midten og et geografisk delt Pakistan på hver side, i en øst- og vestfløy. I motsetning til i India var fundamentet for staten Pakistan skrøpelig. I India hadde en konsolidert nasjonalbevegelse – Nasjonal-kongressen – vokst fram fra slutten av 1800-tallet og blitt

et felles referansepunkt og kraft for indere, som i økende grad fikk en nasjonal bevissthet gjennom identifikasjon med denne samlende massebevegelsen. Et sentralt punkt for Nasjonalkongressen ble etterhvert å få britene ut av India. En tilsvarende bevegelse var fraværende i de områdene som skulle danne Pakistan, og som lå i yttergrensene av det britiske imperiet i India. Den muslimske liga, en slags motsats til Nasjonalkongressen, kunne bare delvis fylle denne rollen. Ligaen var en organisasjon dannet av indiske muslimer i 1906, som fryktet at de ville bli overkjørt i et selvstendig India der hinduene var i flertall.

Gradvis modnet ideen om en egen stat eller ialfall et selvstyrt område for muslimer, etter at britene hadde trukket seg ut. De mest aktive i Ligaen kom imidlertid ikke fra det fremtidige Pakistan, men fra områder i Nord-India, særlig fra den delstaten som i dag heter Uttar Pradesh. Med andre ord, de ivrigste talspersoner for Pakistan kom fra områder utenfor Pakistan. Da delingen var et faktum emigrerte flere millioner muslimer fra India til Pakistan, de aller fleste til Vest-Pakistan. Disse ble kalt Mohajirer ("migranter") og etablerte seg raskt som en toneangivende elitegruppe i den nye staten, særlig i de to store og viktige provinsene Punjab og Sindh, som grenser mot India. Kulturuttrykk og språk fra disse områdene, og i første rekke fra Punjab, fikk en favorisert rolle i nasjonsbyggingen. Blant annet ble urdu hevet opp til nasjonalspråket. Denne favoriseringen falt ikke i god jord i de andre provinsene.

Pakistans fremste pådriver, Mohammed Ali Jinnah ("landsfaderen", som opprinnelig kom fra Nord-India), hadde argumentert for en to-nasjonsteori: At det i det britiske India fantes to store latente nasjoner, hinduer og muslimer, som hadde en nærmest naturgitt rett til å få hver sin stat når britene trakk seg ut. Grunnlaget for etableringen av Pakistan var altså tanken om religionens sammenbindende kraft, at det fantes et muslimsk brorskap som skulle være drivkraften i statsdannelsen. India ble som kjent ikke en hinduistisk, men en sekulær stat. Pakistan ble derimot dannet som en muslimsk stat. Hvor stor rolle Islam skulle ha i forming av lov og samfunn har vært gjenstand for diskusjon og kontroverser fram til i dag. Jinnah hadde forestilt seg en svært moderat rolle for religionen, nærmest en sekularisert form for Islam. Han døde imidlertid allerede i 1948, og fikk derfor i liten grad prege nasjonsbyggingen.

To-nasjonsteorien holdt ikke. Religion viste seg snart uegnet som lim for å holde staten sammen. I Øst-Pakistan var det allerede fra 1950-tallet en voksende bengalsk nasjonalisme og regionalisme. Her var språk, kultur og regional tilhørighet viktigere enn det faktum at majoriteten var muslimer. I 1971 var Bangladesh et faktum, etter en blodig borgerkrig. Et muslimsk brorskap hadde vist seg ikke-eksisterende. Men også i det resterende Pakistan

– vestfløyen – manglet en konsolidert enhet. Resten av artikkelen vil diskutere dette, og argumentere for at vi må overskride de geografiske grensene for å gripe sentrale utviklingstrekk

Grensestrid og etnonasjonalisme

La oss ta utgangspunkt i grensen mellom Pakistan og Afghanistan. Denne grensen kalles Durand-linjen, ble fastsatt av den britiske kolonitjenestemannen Sir Mortimer Durand på 1890-tallet, og skulle danne den vestlige yttergrensen for det britiske imperiet i India. På den andre siden var Afghanistan, styrt av en muslimsk *amir* eller konge. Russerne betraktet dette området som en del av sin interessesfære. Storbritannia og Russland var de to store hovedaktørene i datidens kalde krig på midten av 1800-tallet: De deltok i *The Great Game*, en pågående tautrekking om områder i Sentral-Asia, der Afghanistan ble en sentral buffersone. For britene var det vesentlig å sikre imperiets yttergrenser mot vest, og stå imot russernes ekspansjon i Sentral-Asia. Den russiske trusselen ble i varierende grad betraktet som overhengende, avhengig av om det var konservative eller liberale som satt med makten i England. Toryene (de konservative) argumenterte sterkt for at den beste måten å holde russerne ute av India på var ved militære offensiver i Afghanistan, noe som førte til flere ydmykende nederlag for britene. De liberale var mer opptatt av å støtte et akseptabelt styresett i Afghanistan: En britisk-vennlig afghansk amir ville kunne vokte inngangen til Sør-Asia for britene.

I spenningsfeltet mellom Russland og Storbritannia ble afghansk uavhengighet bevart fram til den sovjetiske okkupasjonen i 1979. Da en formell grense omsider ble etablert mot slutten av 1800-tallet var det under betydelige protester fra den afghanske amiren, som mente at viktige områder av Afghanistan var blitt innlemmet i det britiske imperiet, omtrent halvparten av de områdene som i dag utgjør Pakistan. Særlig gikk dette ut over pashtunerne i de nordøstlige delene av Afghanistan, den viktigste etnolingvistiske gruppen i landet. Imperiemakten var imidlertid for sterk, og den forhatte Durand-linjen ble stående. Den hadde angivelig et tidsspenn på 100 år, det vil si fram til 1993 eller 1998, avhengig av når man betraktet grenseforhandlingene på 1890-tallet som sluttført. En mulig utløpsdato er imidlertid ikke skriftlig dokumentert. Da Pakistan ble en realitet i 1947, arvet landet grensestriden. Afghanske regjeringer, inkludert Taliban-styret på 1990-tallet, har nektet å anerkjenne grensen, og mener den ikke lenger har gyldighet. Pakistan synes å følge toryenes gamle offensive politikk, med stadige framstøt på afghansk territorium. Durand-linjen i dag er altså omstridt, porøs, uavklart, og i praksis opphevet i de fjellområdene der den viktigste rekrutteringen til islamistisk terrorisme foregår.¹

Grensestriden er et av mange elementer i den kompliserte situasjonen i dette geografiske området. Pakistan består av regioner eller provinser der tilhørighet til stammer, klaner, språk, etnisitet og lokale ledere står sterkt. Dette gjør landet til en av verdens mest komplekse stater.² Da den anerkjente forskeren Ahmed Rashid gjestet Oslo nylig, framhevet han at den pakistanske sentralregjeringen i dag kontrollerer kun 25 % av det pakistanske territoriet.³ To tredjedeler er underlagt forskjellige former for regionalt styre, med betydelige innslag av stammelover og klanjustis. I Swat-dalen nord for Islamabad er streng shariajustis nylig mer eller mindre godtatt av den nasjonale regjeringen. Hver pakistanske provins domineres av en etnolingvistisk gruppe. I Punjab bor punjabere, i Sindh bor sindhiere, i Baluchistan bor baluchere, helt i nord kashmirere. I de føderalt administrerte stammeområdene (FATA), i den nordvestlige provinsen (NWFP) mot grensen til Afghanistan og i nordlige deler av Baluchistan dominerer pashtunere, som har sterk tilhørighet med pashtunere i Afghanistan. I tillegg til disse regionalt forankrede gruppene kommer Mohajirene, mange av dem konsentrert i Karachi. Alle disse – bortsett fra Mohajirene – har forbindelser med nabostater: NWPF og FATA med Afghanistan, Baluchistan med både Afghanistan og Iran, Sindh og Punjab med India, kashmirere med indisk Kashmir.

Helt fra starten av har landet hatt en rekke separatistiske bevegelser som har krevd sterkere grad av selvstyre og i varierende grad utfordret sentrums kontroll. Siden 1947 har en av Pakistans store utfordringer vært å etablere en felles identitet, en nasjon der folk oppfatter seg som pakistanere, og dermed overstyre den rådende formen for etnonasjonalisme. En stor sekulært orientert middelklasse og en relativt velutviklet sivil sektor i de største byene har ikke klart å danne en motvekt med tilstrekkelig tyngde til å bremse denne utviklingen.

Hæren og islamismen

Alle pakistanske ledere, fra Jinnah til Benazir Bhutto og i dag hennes etterfølger og enkemann Asif Zardari, har betraktet etnolingvistisk basert nasjonalisme og separatisme som en trussel mot staten. Dette har igjen gjort at Pakistan raskt etter uavhengigheten ble en svært sentralisert stat. Siden 1947 har det militære tatt makten fire ganger, angivelig for å sikre stabilitet og hindre at landet faller fra hverandre.⁴ Sivile regjeringer har vært svake, korrupte og for en stor del regjert på de militæres nåde. Ved hvert kupp kommer den samme rettferdigjørelsen fra de militære. De viser til at bare de, med sin trening ved prestisjefylte militære akademiske institusjoner har den profesjonelle kompetansen for å kunne styre, i motsetning til lavt eller mangelfullt utdannete sivile ledere; at kun de viser genuin patriotisme og lojalitet til det pakistanske folket uavhengig av stammer og etniske lojaliteter; og at det kun er de som forstår trusselen fra erkefienden India, og vet å kunne håndtere den. Militærstyre er i følge denne argu-

mentasjonen nødvendig for å håndtere både indre trusler fra separatistene og ytre trusler mot Pakistans nasjonale sikkerhet. De fleste kuppmakerne, ikke minst den siste i rekken, Musharraf, har fremhevet seg selv som egentlige demokrater – demokrati er den foretrukne styringsformen, landet er bare ikke modent for det riktig ennå.⁵

Islam og fremvekst av islamistisk ekstremisme er et viktig tema i denne sammenhengen. Det militære har hatt et komplekst og tvetydig forhold til ekstremismen, til tider støttet og oppmuntret islamistiske terrorgrupper, andre ganger arrestert de fremste eksponentene for de samme gruppene. Etter 11. september ble Musharraf tvunget til å velge side i Bushs krig mot terror. Amerikanerne stilte ham et ultimatum: Enten er du med oss eller mot oss. Musharraf sine løfte til USA om å slå ned ekstremistiske grupper ble imidlertid omgått, igjen og igjen. Musharraf viste seg som en notorisk upålitelig politiker og hærsejef som talte med mange tunger, og bar mange hatter. Han førte en vinglete og lite prinsipiell politikk, og hadde liten kontroll med egne rekker, ikke minst med den pakistanske etterretningstjenesten ISI (Inter Services Intelligence), en gren av militæret.

ISI har opp gjennom årene levd sitt eget liv og pleiet nære kontakter med Taliban både på den afghanske og den pakistanske siden av grensen. Grunnlaget for dette ble lagt på 1980-tallet, under Pakistans militære leder Zia ul-Haq. Zia ul-Haq tok makten ved et kupp i 1977 og satt til han omkom i en flyulykke under mystiske omstendigheter i 1988. I dette tiåret ble umåtelig viktige føringer lagt, og mange av premissene for dagens ekstremt vanskelige situasjon oppstod. Zia fremmet en systematisk islamisering av militærkorpset for å støtte den afghanske motstandskampen mot den sovjetiske okkupasjonen. Han greide ikke å gjennomføre islamiseringen av militæret, men islam ble et strategisk maktmiddel for hæren på en helt annen måte enn tidligere. I motsetning til Musharraf var Zia en dypt troende muslim. Ved å støtte motstandskampen mot den sovjetiske okkupasjonsmakten ville han fremme islam og samtidig få kontroll over den politiske utviklingen i Afghanistan. Både USA og Zia øste inn støtte til denne krigføringen, som ble ført av Mujahedin, forløperen til Taliban. Mens USA og CIA så Mujahedin som en alliert i kampen for demokrati og mot kommunisme, var det for Zia en kamp for rettroenhet mot de vantro kommunistene – og samtidig en utvidelse av Pakistans interesser. USA og Zia hadde med andre ord felles interesse av å blande seg inn i Afghanistan, men med en høyst ulik agenda. I denne situasjonen ble ISI og CIA allierte.

ISI var en aktiv støttespiller under Talibans tilblivelse i 1994. ISI så Taliban som en nyttig motvekt mot krigsherrene i Afghanistan. Det var disse som rådet grunnen under den kaotiske borgerkrigen på 1990-tallet, etter at Sovjet hadde trukket seg ut i 1989. Rekrutteringen til

Taliban kom fra madrassaer (islamskoler) i både Pakistan og Afghanistan. I grensetraktene mellom de to viktige byene Kandahar (Afghanistan) og Quetta (Pakistan) gikk tunge våpenforsendelser. Da Kandahar falt i Talibans hender i november 1994, var det med ISIs støtte. Den pakistanske regjeringen jublet, innenriksminister Naseerullah Babar omtalte Taliban som ”våre gutter”. Det viste seg imidlertid snart at Taliban langt fra var interessert i noen marionettestatus for Pakistans interesser.⁶

Vi kjenner historien etter 2001. 11. september endret oss alle, USA gikk til angrep på Afghanistan, og Taliban falt samme år, etter seks år med et styresett som rystet verden. Men krigen mot terror lyktes dårlig. Polariseringen skapte nye fiendebilder, verden ble et farligere sted. USA var ikke egentlig interessert i Taliban, men i al-Qaeda. USAs offensiv i Afghanistan var feilslått og oppnådde få ønskede effekter. I stedet for å satse på nasjonsbygging etter den raske seieren over Taliban i 2001, trakk USA seg langt på vei ut og overlot til krigsherrer og narkobaroner å støtte sikkerheten der, godt støttet opp av milliardbudsjetter fra Pentagon. USA konsentrerte isteden den militære innsatsen om Irak, overbevist om at Saddam Hussein og al-Qaeda var ett og det samme.⁷ Denne totalt feilslåtte strategien ser vi ettervirkninger av i dag: En forankring av al-Qaeda i Irak som sannsynligvis ikke fantes der før den amerikanske invasjonen i 2003; en sammensmeltning av Taliban og al-Qaeda i Pakistan og Afghanistan; en reorganisering av et farligere, yngre og enda mer aggressivt Taliban i begge land, og et økende hat mot amerikanere og NATO, som ikke klarer å unngå å bombe sivile og som nøler med å gå inn med bakkestyrker for å unngå egne tap.⁸

Først i 2007 innrømmet Bush-administrasjonen at den amerikanske Pakistan-politikken hadde vært mislykket og lite egnet for å oppnå noe i Afghanistan. På dette tidspunktet var det åpenbart at Taliban samlet krefter for å destabilisere Pakistan.⁹ Samtidig hadde innflytelsen fra Saudi-Arabia blitt enda sterkere – Osama bin Laden kommer som kjent fra Saudi-Arabia – og et betydelig antall jihadister derfra fortsatte å etablere seg i grensetraktene mellom Afghanistan og Pakistan, i sine pågående forsøk på å integrere hele dette området i en sunni-islamisk interessesfære. Et skremmende trekk er at saudifiseringen nå ser ut til å få fotfeste i de store byene som Islamabad, Lahore og Karachi.¹⁰

Taliban i dag er sterkere enn noensinne, og samarbeidet med al-Qaeda er tett, om enn med betydelige rivaliseringer. Al-Qaeda lever trygt i FATA, og får næring av en rekke asiatiske og saudiarabiske terroristgrupper. Herfra planlegges terrorangrep som har rammet flere vestlige mål etter 2001. Både Afghanistan og Pakistan nærmer seg fartruende en status som mislykkede stater. Bare gradvis har USA og NATO forstått at Taliban ikke er et problem

begrenset til en stat, men del av en islamistisk mobilisering med dyp forankring i både Afghanistan og Pakistan, som forrykker stabiliteten i hele regionen. Obama-administrasjonen har signalisert en helt annen oppmerksomhet på Afghanistan og en endret politikk i hele området.

Nasjonalstaten kan være et utgangspunkt for mange analyser, men det kan være all grunn til å overskride de geografiske grensene for å høyne vår forståelse for prosesser som utfolder seg uavhengig av grensene. Mediadekningen av Afghanistan og Bushs krig mot terror har skygget for forståelsen av Pakistan som et uhyre komplekst område som består av svært forskjellige provinser som kun i liten grad føler tilhørighet med hverandre; med stammer som utøver sin egen justis, ikke nødvendigvis i tråd med et islamistisk program, men med stamme- og klanlovgivning; av separatistbevegelser som aldri har vært spesielt begeistret for ideen om Pakistan; av en sentralregjering som har liten eller ingen legitimitet i store deler av landet; av en hær som har bidratt til å dyrke fram og støtte terrorisme; av svake og korrupte sivile ledere i lomma på hærsejfer. Alt dette gjør at det blir meningsløst å omtale Pakistan som en definert aktør med et gjenkjennelig program i internasjonal politikk, atskilt fra omverdenen. Ikke bare må vi kjenne de indre prosesser og utviklingstrekk, vi må også kjenne den bredere geografiske konteksten, den nære sammenvevningen med omkringliggende stater, den historiske bakgrunnen for grensedragninger og konflikter – kun da kan vi tilegne oss en bredere og dypere forståelse for dagens situasjon.

Noter

- 1 Chayes 2007, s. 127–132.
- 2 Cohen 2004, s. 201.
- 3 Foredrag NUPI, 3. februar 2009.
- 4 Ayub Khan 1958–1969, Yahya Khan 1969–1971, Zia ul-Haq 1977–1988, Pervez Musharraf 1999–2007.
- 5 Cohen 2004, s. 97–130. Se også Musharraf's forsvarstale for seg selv in sin temmelig uetterrettelige selvbiografi. Musharraf 2006.
- 6 Rashid 2000, s. 27–29.
- 7 Rashid 2008, s. 125–144.
- 8 Rashid 2008, s. 349–373
- 9 Rashid 2008, s. 384
- 10 Hoodbhoy 2009. Se også Jaffrelot 2004, s. 145.

Litteratur

Chayes, Sarah (2007). *The Punishment of Virtue*. Portobello Books, London.

Cohen, Stephen Philip (2004). *The Idea of Pakistan*. Brookings Institution Press, Washington.

Hoodbhoy, Pervez (2009). "The Saudiisation of Pakistan," i *Newsline* January 2009. <http://www.newsline.com.pk/NewsJan2009.03.02.2009>.

Jaffrelot, Christophe, red (2004): *A History of Pakistan and its Origins*. Anthem Press, London.

Musharraf, Pervez (2006): *In the Line of Fire*. A Memoir. Simon & Schuster, London.

Rashid, Ahmed (2001): *Taliban*. Yale University Press, New Haven.

Rashid, Ahmed (2008): *Descent into Chaos. How the War Against Extremism is Being Lost in Pakistan, Afghanistan and Central Asia*. Allen Lane, London.

Kvinnehistorie i Norge 1975–2007:

DEBATT OG UTFORDRING

Caroline Elise Hals, masterstudent i historie, UiO

Jeg skal ta for meg kvinnehistorien fra dens begynnelse i 1975 og frem til i dag. Kvinnehistorikernes og kvinneforskernes perspektiver endrer seg over tid og nye teorier dukker opp. Hvordan har kvinnehistorie utviklet seg siden 1970-tallet til i dag? Hvilke teorier eller perspektiver har blitt benyttet? Jeg skal ta for meg debatten om kvinnehistorie som foregikk i Norge på 1980-tallet. Hvilke ulike syn på kvinnehistorie dukket opp i debatten? Jeg vil hovedsakelig konsentrere meg om norsk kvinnehistorie og trekke inn linjer fra den samfunnsvitenskapelige kvinneforskningen. Hvilke utfordringer stod/står kvinnehistorien overfor?

Kvinnehistorie som akademisk forskningsfelt begynner å ta form

I 1975 ble det holdt en konferanse om humanistisk kvinneforskning arrangert av NAVF (Norges allmennvitenskapelig forskningsråd). Dette kan sies å være starten på kvinnehistorie i Norge. Ida Blom holdt et foredrag som satte standarden for hvordan kvinnehistorien skulle fremtre. Forskningen skulle ta for seg kvinner som aktører i historien og problematisere deres roller i tidligere tid. Hovedpoenget med kvinnehistorie var at kvinner skulle bli en del av historien de også. Inntil 1975 hadde historieforskningen ved universitetene i Norge vært lite opptatt av kjønn og det var kvinnehistorikernes oppgave å gjøre kvinner synlige i historien. Kvinnehistorie skulle ses på som et nytt forskningsfelt innenfor historiefaget og ikke et eget kvinnefag forbeholdt kvinner. Det var viktig at kvinnehistorikerne brukte historievitenskapelige metoder for å komme frem til sine resultater, slik at forskningen fikk en vitenskapelig tyngde på lik linje med annen historisk forskning. Blom så ikke behovet for nye metoder. Resultatene skulle deretter sammenlignes med annen historieforskning og det skulle være en god dialog mellom historikere på tvers av forskningsfeltene.¹ Forskjellen fra annen historieskrivning var at kvinnehistorikere trakk frem kjønn som en viktig del av menneskers liv. Målet var ikke å se på kvinner som en homogen gruppe, men å se på dem som aktører innenfor historien.²

Forståelse av kjønn

Men hva er kjønn? Og hvorfor ville de ikke se på kvinner som en homogen gruppe? På 1970-tallet ble det satt nye ord på en gammel diskusjon om kjønn. Fra å ha vært kjønnsroller ble kjønn delt i biologisk kjønn (sex) og sosialt kjønn (gender).³ Biologisk kjønn kan sies å være det kjønn man er født med, mann eller kvinne, mens sosialt kjønn kan forklares som noe en person blir eller læres opp til å bli, sosialisert inn i den kulturen og/eller samfunnet personen lever i. Kvinnehistorie har forsøkt å vise at mennesker ikke er styrt av sitt biologiske kjønn (deterministisk kjønnstenkning), men at samfunnet preger det sosiale kjønn og at det er samfunn og kultur som utgjør kjønnsforskjellene mellom mann og kvinne. Diskusjonen om hva som er biologisk og sosialt kjønn og hvor mye de spiller inn på hverandre er fortsatt aktuell. Kvinnehistorien som Blom så for seg, skulle ikke tillegge kvinner spesielle egenskaper. Det er lett å se en sammenheng mellom kjønnsforståelsen til Blom og den franske filosofen Simone de Beauvoir. Beauvoir mente at man ikke blir født som kvinne, men at man blir det gjennom påvirkning fra samfunnet.⁴ Det vil si at sosialt kjønn er konstruert og relativt, og ikke er noe fast bestemt. Dette forklarer hvorfor en ikke kan se på kvinner som en homogen gruppe. Det de har til felles er at de har en kvinnelig kropp (mer eller mindre) og at samfunnet konstruerer hvordan en kvinnes liv skal bli ved hjelp av lover og normer.

Debatten om kvinnehistorie

Ti år etter at kvinnehistorie hadde blitt et eget forskningsfelt startet Ottar Dahl en diskusjon i *Historisk Tidsskrift* nr. 3/1985. Han var skeptisk til at kvinnehistorie skulle institusjonaliseres og bli et eget fagområde. Han så også på videre kvinneforskning som "en faglig blindvei".⁵ Med dette mente han at å forske på kvinner og/eller kjønn blir for snevert, og at det vil bli "kategorihistorie, med svak tilknytning til strukturelle sosiale sammenhenger".⁶ Han hevdet videre at kvinnehistorie som hadde blitt skrevet (1985), var i retning av "løst og fast om kvinner".⁷ For at kvinnehistorie skulle bli mer seriøs måtte de "erstatte "kvinner" som grunnbegrep med *variabelen* "kjønn", dvs. systematisk undersøke variasjon mellom begge kjønn, og samvariasjon mellom kjønn og andre variabler, ut fra spørsmål om årsakssammenhenger."⁸

Ida Blom og Eva Österberg svarte Dahl på dette innlegget og mente at kvinnehistorie kunne bidra mye til videre historieforskning. Österberg mente at kvinnehistorie består ikke av å skrive "løst og fast om kvinner", men er bygget på vitenskapelige teorier, slik annen historieforskning er bygget på. Hun sammenlignet kvinnehistorie med familiehistorie eller demografisk historie, og kunne ikke se hvorfor kvinnehistorie var mindre viktig.⁹ Blom opplyste Dahl om at "kjønnsvariabelen brukes både som definatorisk og beskrivende variabel og i kausalsammenheng", og understreket at kvinne og kjønn er begreper som skal stå sentralt i kvinneforskning.¹⁰ Gro Hagemann føyde seg deretter inn i debatten. Hun mente kvinnehistorie er en disiplin som er like god som andre disipliner.¹¹

I 1989 kom debatten mellom Hagemann og Per Maurseth i *Arbeterhistoria* nr. 51 (3/1989). Hagemann mente at historikerne som har skrevet om norsk arbeiderhistorie har vært kjønnsblinde.¹² Dette var Maurseth uenig i. Han mente begge kjønn er representert og at menn blir nevnt mer i historiebøkene fordi de hadde en høyere deltakelse.¹³ Det er interessant å se Maurseths uttalelser i forhold til Dahl, selv om de deltar i hver sin debatt. Maurseth så nødvendigheten av fokus på kjønn, mens Dahl synes det er unyttig å lage en egen disiplin om kvinner.

Synliggjøringsprosjektet

Selv om kvinnehistorien fikk kritikk, fortsatte den å utvikle seg. Teorier og metoder ble nøye vurdert og historikerne produserte flere tekster. Målet med kvinnehistorie på 1970–80-tallet ble å synliggjøre kvinnene i historien. "Synliggjøringsprosjektet" ble en viktig del av humanvitenskapelig og samfunnsvitenskapelig kjønnsforskning, og gikk ut på å synliggjøre kvinner i historien, litteraturen og i flere fagfelt innenfor de overnevnte fagfeltene. Hilde Bondevik og Linda Rustad mener at synliggjøringsprosjektet er "et prosjekt som har gitt oss en langt mer nyansert og mangfoldig kunnskap, ja, rett og slett flere

historier om kvinners liv og erfaringer."¹⁴ Kvinnehistorikerne så på kvinners liv og oppdaget at de hadde mange ulike oppgaver og arbeid. Forskningen viste at det å være kvinne ikke var noe entydig og at hvordan en kvinnes liv var kom an på hvor i verden, hvilken klasse og i hvilket tidsrom kvinnen levde i.¹⁵ Det er ikke tvil om at synliggjøringsprosjektet var viktig for å gi kvinner en plass i historien.

På den andre siden kan man spørre seg om ikke det sterke fokuset på kvinnen forsterket kvinnen som "det annet kjønn". Hagemann trekker frem i sin artikkel "Om å gjøre det enkle komplisert og det usynlige synlig" at forskningsresultater kan gjøre at kjønnsstereotyper blir opprettholdt ved at forskningsresultatene blir tolket feil. Kvinner og menn blir satt i to ulike kategorier, hvilket støtter den dualistiske tankegangen rundt kjønn. Menn blir tillagt "mannlige" egenskaper og kvinner "kvinnelige" egenskaper. Hagemann spør videre om "denne type kategoriseringer gjør kjønn mer determinerende fordi betydningen forstørres. Kvinner blir rett og slett for synlige."¹⁶ Med dette mener hun at det å fokusere for mye på kvinnen som kvinne gjør at hennes rolle blir marginalisert og at hun får en særstilling i forhold til mannen. I dette tilfellet blir mannen norm og kvinnen blir "særegen".¹⁷

Elendighetsforskning?

På 1980-tallet foregikk det kjønnsforskning både innen samfunnsvitenskapen og historievitenskapen som fokuserte sterkt på kjønnsforskjellene mellom mann og kvinne. Det ble reist spørsmål om hvorvidt kvinneforskning og kvinnehistorie utartet til å bli såkalt "elendighetsforskning". Kunne fokuset på kjønnsforskjellene resultere i at kvinnen ble marginalisert og "stakkarliggjort"? I følge Beatrice Halsaa var det Bjørg Aase Sørensen som innførte begrepet "elendighetsforskning".¹⁸ Sørensen mente det hadde blitt fokusert for mye på kvinnen som svakeleg på alle måter i forhold til den mannlige norm. Halsaa mener det er elendighetsforskning, spesielt med tanke på den samfunnsvitenskapelige forskningen, som tok for seg "seksuell trakassering, seksuelle overgrep og andre former for kvinnemishandling."¹⁹

Innen historiefaget ble det forsket på kvinners lavere posisjon i samfunnet i forhold til mannen i et historisk perspektiv. Spesielt eldre lovverk og hvilken påvirkning dette hadde for kvinners liv ble forsket på. I boken *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* trekker Hilde Sandvik frem trolldomsprosessene i Norge. I 1617 ble det bestemt at å utøve trolldom eller signeri ble forbudt. Straffen var døden eller store økonomiske tap. Ca. 80 % kvinner og 20 % menn ble anklaget for trolldom i Norge, i likhet med resten av Europa. Det er kun på Island og i Finland at de anklagede hovedsakelig var menn. Hvorfor det var en så stor overvekt av kvinner kan ha flere forklaringer. En

av forklaringene kan være det kvinnefiendtlige synet blant kirkens menn.²⁰ I bla. Bibelen står det: "En trollkvinne skal du ikke la leve".²¹

Jeg vil si meg enig i at begrepet "elendighetsforskning" kan passe til denne typen forskning. Forskerne fokuserte på de negative sidene ved kjønnsforskjeller og ingen kan benekte at å anklage kvinner for trolldom er et uhyggelig tema. Men selv om det ikke er positive emner blir det ikke noe mindre viktig. Kanskje var det på tide at det dukket opp mer informasjon om slike emner? De fleste vil være enige i at det er bedre å vise hvordan samfunnet var, slik at vi blir klar over hvilken stilling kvinnen hadde. Selv om slik forskning kan bidra til å vise frem de negative sidene ved samfunnet, er det viktig at det ikke blir hovedfokuset. Ikke alle kvinner blir mishandlet av menn og heller ikke alle menn er mishandlere. Å fokusere på de store kjønnsforskjellene og stakkarliggjøre kvinnene slik enkelte hevder, er ikke i det lange løp positivt for kvinnehistorien, da kvinnehistorie kan gi et inntrykk av å være et forskningsfelt der alle menn blir sett på som utnytttere og ondskapsfulle. Halsaa trekker frem at enkelte kvinne- og kjønnsforskere mente at forskningen burde gå vekk fra å ha menns makt over kvinner som forutsetning for sin forskning.²² Dette er fordi forskningen kan bli entydig og rett og slett bli "elendighetsforskning". Dette betyr likevel ikke at det er noe negativt å sammenlikne menn og kvinner. Sammenlikningen kan gi klare data for hva som kan forventes av det å være kvinne og mann. I bunn og grunn kommer det an på hvilken vinkling forskeren har og hvilke spørsmål hun/han stiller.

Genussystem – en teoretisk utfordring

I 1988 fremla Yvonne Hirdman, som er professor i historie ved Stockholms universitet²³, teorien om genusystem. Teorien skulle få stor innflytelse på kjønnsforskningen i tiden fremover. I følge Hirdman er genusystemet "en ordningsstruktur av kön. [...] Ordningen av människor i genus har blivit basen för de sociala, ekonomiska och politiska ordningarna."²⁴ Hirdman deler systemet inn i to prinsipper eller logikker der det ene prinsippet går ut på at kvinnelig og mannlig ikke skal blandes. Med andre ord opprettholde dikotomien. Den andre logikken er hierarkisk og setter mannen som norm. Hun mener det er viktig at forskeren da ikke bruker en darwinistisk eller sosiobiologisk forklaring, ei heller en forklaring der mannen blir sett på som den store stygge ulven.²⁵ Genusystemet var i følge Hirdman basert på genuskontrakter, kontrakter mellom mannen og kvinnen. Hirdman mente at "[g]enuskontrakten är således mycket konkreta föreställningar, uppspaltade på olika nivåer".²⁶ Disse forestillingene gikk ut på hvordan de ulike kjønnene skulle kle seg, te seg og hvilke arbeidsoppgaver som passet til det enkelte kjønn.²⁷ Mange historikere har benyttet seg av teorien, men den har også blitt kritisert.

Hagemann og Åmark mener at teorien forandrer seg for hver gang Hirdman nevner den. Første gangen skulle den først og fremst omhandle kontrakten mellom kvinne og mann, deretter ble samfunn og politikk en vesentlig del av den og tilslutt ble den til "oppfatningen om at kontrakten i første rekke handler om politikernes og makthaveres tanker om kjønn."²⁸ Men selv om Hirdman endrer på teorien, mener Hagemann og Åmark at den er til nytte i historieforskningen, fordi den kan ta for seg "hendelser eller prosesser i en bestemt fortid" samtidig som den er "totaliserende, eller syntetiserende".²⁹ De trekker videre frem "husmorkontrakten" som et eksempel på en genuskontrakt i historien. Kontrakten var mellom mannen og kona og også mellom kona/moren og de voksne barna. "Husmorkontrakten" er blitt tidsfestet i perioden mellom 1920 og 1960, og var en norm som preget lovgivning og hvordan individene organiserte sine liv.³⁰ Dette er et godt eksempel på hvordan teorien fungerer i praksis. Jeg kan se at teorien åpner for å studere kontrakter mellom kjønnene og at det kan gi en forklaring på hvordan samspillet mellom for eksempel hustru og mann har fungert. Likevel har jeg en del innvendinger mot en slik teori. For det første er jeg kritisk til at kontraktens hovedpoeng er at den er hierarkisk og setter mannen som norm.³¹ Hirdman gir ingen forklaring på hva hun mener er den mannlige norm. Mener hun den mannlige norm på 1980-tallet, tar hun utgangspunkt i at det bare er *en* mannlige norm eller ser hun på den mannlige norm som et begrep endres med tiden?

Den mannlige norm er i stadig endring akkurat som begrepene kvinnelig og mannlig. Marianne Berg Karlsson har forsket på maskulinitet og vennskap i Norge på 1800-tallet og har kommet frem til at det å være mann på 1800-tallet og i dag er svært forskjellig. På 1800-tallet kunne en mann vise følelser for en annen mann uten å bli sett på som homofil og vennene kunne overøse hverandre med vakre ord. Dagens menn har et "kaldere" vennskap og dette kan skyldes deres frykt for å bli ansett som homofil.³² Dette viser at den mannlige norm har forandret seg stort på 200 år. Hvis en forsker da bruker dagens mannlige norm for å forske på 1800-tallet kan dette gi misvisende resultater. Jeg forstår at genuskontrakten skal kunne benyttes i flere tidsrom, men da er det viktig at forskeren tar hensyn i at begrepene mannlig og kvinnelig er foranderlige.

Et annet punkt jeg har å utsette på Hirdmans teori er at den kan virke kvelende for endring av forholdet mellom kjønnene. Hagemann er skeptisk til at Hirdman tenker på å "etablere et sett av generelle forklaringer utenfor den historiske konteksten" og at hun tolker historien med et "evolusjonistisk og deterministisk syn".³³ Hagemann har et godt poeng her. I et hierarkisk prinsipp vil den ene parten ha høyere status enn den andre parten. Med mannen som norm vil heller ikke kvinnen ha mulighet for å oppnå

en høyere eller likeverdig status som mannen. Kjønnene vil derfor opprettholde sine gitte roller og kan ikke gå på tvers av genussystemet eller bryte opp dikotomien. Hirdman mener at genuskontrakten arves videre fra generasjon til generasjon og at dette "skapar ny segregering, ny hierarkisering".³⁴ Videre mener hun at det er under krig, krise eller overflod at kjønnsrollene endres og "ju mer den intellektuelle komponenten dominerar över den biologiska, ju större förutsättningar finns för förändring."³⁵ Dette er motsigende. Hvis den samme kontrakten arves fra generasjon til generasjon, vil det ikke være mulighet for forandring. Det vil bli en konstant kontrakt, der begge parter vil beholde den gamle tradisjonen. Forholdet mellom mann og kvinne er i endring. Øystein Gullvåg Holter og Helene Aarseth skriver i artikkelen "Møtet mellom mennene og kvinnene i familien" at forholdet mellom mann og kvinne har gått fra å være en "komplementær enhet" til å bli et "dyadisk forhold mellom to selvstendige eller selvtilstrekkelige enheter".³⁶ Dette betyr at genuskontrakten ikke vil fungere i nyere tid, da den tar forbehold om et hierarkisk prinsipp. Videre i Holter og Aarseths artikkel hevder de at i familien er det kvinnen som har makt over mannen og at han må ofre seg.³⁷ Om dette er fakta eller fiksjon skal jeg ikke gå inn på her, men jeg ville bringe det frem for å vise at forhold kan endre seg. Og man kan spørre seg hvordan skal man bruke genusteorien, der mannen er norm, hvis mannen er nederst på rangstigen. Med dette vil jeg si at teorien kan fungere godt i enkelte sammenhenger, men i nyere tid må det kanskje benyttes en annen teori.

Utfordringer for historiefaget

Jeg kan se hva Dahl vil frem til i sitt innlegg fra 1985 og jeg er enig i noe av det han sier. Jeg er uenig i at vi ikke trenger kvinnehistorie som en egen fagdisiplin. Den er like mye verdt som annen forskning. Men hva med å endre navn fra kvinnehistorie til kjønns historie? Kjønn brukes som en variabel og hvorfor ikke da ta med det mannlige kjønn også? Det er klart vi trenger historie om kvinner, men det kan være interessant å se relasjonene mellom menn. Menn er også kjønne. Ved å bare kjønne kvinnen, og ikke mannen, blir forholdet skeivt. Kvinnen forblir "den andre" og mannen blir norm. Ved å se på både mannen og kvinnen i et kjønnsperspektiv kan man se på relasjonene mellom kvinner/kvinner, kvinner/menn og menn/menn uten at den ene fremstår som norm. Det ville også være interessant å se maktrelasjonene i et kjønnsperspektiv. Ved å bare fokusere på kvinner kan noe av helhetsbildet forsvinne. Å se på mannen som et kjønn vesen har i den senere tid blitt mer viktig for historikere og kjønnsforskere.

Maskulinitetshistorie

Mannsforskning kan dateres helt bak til 1960-tallet, som

en motreaksjon til kvinnebevegelsenes mannssyn. Det var først innen samfunnsvitenskapene i USA og Storbritannia at mannsforskningen vokste frem og deretter spredte den seg videre til bl.a. historievitenskapen. Mannsforskning går ut på å se på mannen som et kjønn vesen. For historikere har det vært viktig å trekke frem flere av menns roller, slik som far, forsørger, sønn og forholdet mellom menn og kvinner og mellom menn og menn.³⁸ På 1980-tallet ble mannsrollebegrepet forkastet til fordel for begrepet maskuliniteter. Hvorfor maskuliniteter skrives i flertall er fordi det ikke finnes kun en type maskulinitet, og for igjen å vise at menn er ulike. En mann kan inneha flere typer maskuliniteter, slik som bror, ektemann, venn etc. Hva som er maskulint varierer fra kultur til kultur og er ulikt fra tidsepoke til tidsepoke.³⁹ Maskulinitetshistorie har også vokst frem i Norge. Noen verker som er verdt å nevne er "*I Venskabs Paradiis*" – *En studie i maskulinitet og vennskap mellom menn* (2001) skrevet av Marianne Berg Karlsen, *Man or Monster?: Negotiations of Masculinity in Old Norse Society* (2005) skrevet av Bjørn Brandlien og *Män i Norden: Manlighet og modernitet 1840–1940* (2006) redigert av Jørgen Lorentzen og Claes Ekenstam. Alle disse verkene tar for seg maskuliniteter og er viktige for videre mannsforskning. Jeg tror det vil bli interessant å sammenlikne resultatene til mannsforskning og kvinneforskning og se etter ulikhetene og likhetene mellom kjønnene etter hvert som mannsforskningen blir mer utbredt. For selv om mannsforskningen er godt på vei er det fortsatt et litt beskjedent forskningsfelt. Dette har jeg fått inntrykk av etter å ha hatt tatt ulike fag om kjønn på Universitetet i Oslo, der mannsforskning og maskuliniteter sjeldent eller aldri blir nevnt.

Aktørperspektiv

Kjønnsforskernes og kvinnehistorikernes fokus er, som sagt, i stadig endring. En annen retning innen forskning er å se på mennesker som aktører. Christina Carlsson Wetterberg mener at med et aktørperspektiv ser forskeren på "kvinnor (och män) som handlande subjekt i komplekse, historiske sammenhang."⁴⁰ Et aktørperspektiv vil kunne ta for seg ulikheter og likheter blant kvinner (og menn), ja rett og slett ta for seg variasjonen blant menneskene. Wetterberg mener dette perspektivet på historie kan benyttes til å se på kvinners underordning til andre makthierarkier, i stedet for å forsøke å finne en fellesnevner på kvinners underordning.⁴¹ Sandvik har brukt rettspraksis for å se på hvordan rettsvesenet i Norge behandlet kvinners umyndighet. Norske gifte kvinner var umyndige fra 1604 til 1888 og hadde i teorien ingen rettslig handleevne. Mannen hadde råderett over familiens eiendeler og han hadde ikke ansvar for kontrakter kona inngikk. Han kunne med andre ord nekte å betale, hvis kona hadde inngått en kjøpeavtale uten hans samtykke. Sandvik har ved hjelp av gjeldssaker kommet frem til at kvinnene hadde større rettslig handleevne enn loven tilsa. Menn som gikk

rettens vei for å forsøke å fri seg fra en kjøpeavtale kona hadde inngått, fikk som oftest beskjed om at kjøpeavtalen var nyttig for familien og ble bedt om å betale gjelden sin.⁴² Sandvik har sett på kvinner som aktører og kommet frem til at de hadde større myndighet enn loven tilsa. Et aktørperspektiv vil derfor gi oss nyttig informasjon om hvordan historien egentlig var. Hvis en forsker kun ser på lovene og regner med at alle følger dem, ville historien sett annerledes ut. Kvinnen ville vært underordnet mannen uten noen som helst råderett. Aktørperspektivet vil gjøre det mulig å studere på mikronivå og gi oss en forståelse for hvordan livet til menneskene i tidligere tider var. Det er derimot viktig å ikke trekke generelle slutninger etter å ha studert et lite felt. Dette kan føre til feilopplysninger. En historiker som benytter et aktørperspektiv bør se på flere felt, sammenlikne og deretter se om det er mulig å trekke noen slutninger på makronivå.

Hvordan går veien videre?

I november 2006 startet John Elster, professor ved Collège de France, en debatt i Aftenposten der han utredet hvorfor han mislikte at det var franske Julia Kristeva som ble tildelt Holberg-prisen. Han beskrev Kristeva som en "notorisk fransk sjarlatan" og mente at "[d]et er en åpen hemmelighet at mye franskinspirert forskning innenfor humaniora nærmest kommer i kategorien tull".⁴³ Kristeva hadde vært en inspirasjon for mye kvinneforskning. Her kan vi se at kvinneforskning fortsatt blir satt spørsmålstegn ved. Noe har likevel endret seg siden debatten på 1980-tallet. Vi er kanskje mer åpne for tolkningsforskjeller. Thomas Hylland Eriksen svarte Elster med å si at "[s]elvfølgelig blir både personen Napoleon og slaget ved Waterloo behandlet ulikt i franske og engelske historiebøker, med det resultat at Napoleon vurderes ulikt i de to landene. Farlig? Relativistisk? Nei, det er slik verden er, og vi klarer å forstå hverandre likevel."⁴⁴ Med dette mener han at det ikke er kun en måte å se historien på. En forsker er preget av sin bakgrunn og vil kanskje stille andre spørsmål enn en annen forsker med en annen bakgrunn. Jeg vil ikke gå så langt som Sonja Hardings standpunkt-feminisme, som går ut på at kvinner kjenner kvinner best, men kanskje vil kvinner stille annerledes spørsmål når de forsker enn det menn gjør og se ting annerledes fordi kulturen har gjort og lært dem opp forskjellig. Det er som oftest to sider av en sak. Jorunn Økland fortsatte debatten og skrev: "Dessuten registrerer jeg at Elster også historisk har hatt et litt anstrengt forhold til kvinne- og kjønnsforskning, derfor er det vel ikke tilfeldig at det er Julia Kristeva og Toril Moi som i størst grad får Elster til å se rødt."⁴⁵ Det er litt skremmende å se av denne debatten at enkelte innenfor det vitenskapelige miljøet ikke ser på kvinne- og kjønnsforskning som en viktig vitenskapelig disiplin. Som jeg har nevnt tidligere er kvinneforskning basert på vitenskapelige metoder, slik som annen vitenskap.

Kvinnehistorie har endret seg siden 1975. Aktørperspektivet er fortsatt gjeldende og blir benyttet av bl.a. Hagemann og Sandvik. Det er ikke tvil om at kvinnehistorie har kommet for å bli. Det produseres artikler og bøker og det er fortsatt mye av historien som ikke har blitt sett på med et kjønnsperspektiv. Jeg tror det vil bli fruktbart å fortsette med både kvinne- og maskulinitetshistorie og gjøre forskningsarbeidet mer synlig. Kvinnehistorie er et etablert forskningsfelt innen historie, mens maskulinitetshistorie trenger flere interesserte forskere. Vi er på riktig vei, men jeg synes kvinnehistorikernes forskningsarbeid burde inkluderes i større grad i de historiske emnene ved universitetene. Blant emnene på historie ved Universitetet i Oslo er det bare ett fag som omhandler kvinnehistorie i stor grad. I mine tre år på bachelorprogrammet på UIO har de historiske emnene vært en skuffelse med tanke på kvinnenes del i historien. Hvor er kvinnene? Historiemennene er dominert av mennenes historie og da mener jeg ikke menn som fedre, venner, brødre etc, men konger, krigere og ministre. Jeg mener *ikke* at det ikke er viktig med historie om kongene, men kanskje det er mulig å fokusere mer på den vanlige kvinnen eller mannen i gata og gjøre historien mer variert og enda mer spennende. Vis at historien er mangfoldig og at den består av både kvinner og menn!

Noter

- 1 Hagemann, Gro, *Feminisme og historieskrivning – Inntrykk fra en reise*, Universitetsforlaget, Oslo, 2003, s. 54–56.
- 2 Ibid
- 3 Hagemann (2003): 34.
- 4 Beauvoir, Simone de, *Det annet kjønn*, Pax Forlag A/S, Oslo, 2000, s. 329.
- 5 Dahl, Ottar, "Kvinnehistorie". Kategorihistorie eller samfunnshistorie", *Historisk Tidsskrift – Bind 64*, Universitetsforlaget, Oslo, 1985, s. 274.
- 6 Op.cit. s. 267–268.
- 7 Op.cit. s. 267.
- 8 Dahl (1985): 268.
- 9 Österberg, Eva, "Några krumelurer till Ottar Dahls inlägg om kvinnohistoria", *Historisk Tidsskrift – Bind 64*, Universitetsforlaget, Oslo, 1985, s. 425–426.
- 10 Blom, Ida, "Kvinnehistorie – ledd i historieforskningen og ledd i kvinneforskningen", *Historisk Tidsskrift – Bind 64*, Universitetsforlaget, Oslo, 1985, s. 421.
- 11 Hagemann (2003): 54–51.
- 12 Hagemann, Gro, "De osynliga kvinnorna – Historien om den manliga arbetarklassen", *Arbetshistoria nr. 51*, 1989, s. 15.
- 13 Maurseth, Per, "En skrev polemikk – Kommentar till Gro Hagemann", *Arbetshistoria nr. 51*, 1989, s. 31.
- 14 Bondevik, Hilde og Rustad, Linda, "Kapittel 1.3 – Humanvitenskapelig kjønnsforskning" I *Kjønnsforskning – En grunnbok*, Universitetsforlaget, Oslo, 2006, s. 48.
- 15 Bondevik/Rustad (2006): 48.
- 16 Hagemann (2003): 69.
- 17 Op.cit. s. 70
- 18 Halsaa, Beatrice, "Kap. 2.2 – Fra kvinneforskning til kvinne- og kjønnsforskning", *Kjønnsforskning – En grunnbok*, Universitetsforlaget, Oslo, 2006, s. 115
- 19 Ibid

- 20 Sandvik, Hilde, "Del II – Tidlig moderne tid i Norge – 1500–1800" *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Cappelens Akademisk Forlag, Oslo, 2006, s. 138–139.
- 21 Bibelen, 2. Mosebok, Kapittel 22, Vers 18.
- 22 Halsaa (2006): 115.
- 23 Hagemann, Gro & Åmark, Klas, "Fra "husmorkontrakt" til likestillingskontrakt – Yvonne Hirdmans genusteori", *Om Makt. Teori og Kritikk*, Ad Notam Gyldendal AS, Oslo, 1999, s. 174–175.
- 24 Hirdman, Yvonne, "Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnvetenskaplig tidskrift* nr. 3, 1988, s. 51.
- 25 Hirdman (1988): 51.
- 26 Op.cit.: 54.
- 27 Ibid.
- 28 Hagemann/ Åmark (1999): 180–181.
- 29 Op.cit. : 181.
- 30 Op.cit. : 193.
- 31 Hirdman (1988): 51.
- 32 Karlsen, Mariann Berg, "Innledning", *"I Venskabens Paradis" – En studie i maskulinitet og vennskap mellom menn*, Den Norske Historiske Forening, Oslo, 2001, s. 10.
- 33 Hagemann (2003): 79.
- 34 Hirdman (1988): s. 54.
- 35 Op.cit. s. 58–59
- 36 Holter, Øystein Gullvåg & Aarseth, Helene, "Møtet mellom mennene og kvinnene i familien", *Menns livssammenheng*, Ad Notam Gyldendal AS, Oslo, 1993, s. 146.
- 37 Op.cit. 160.
- 38 Blom, Ida & Sogner, Sølvi, "Innledning", *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Cappelens Akademisk Forlag, Oslo, 2006, s. 14.
- 39 Lorentzen, Jørgen, "Kap. 2.3. – Forskning på menn og maskuliniteter", *Kjønnforskning – En grunnbok*, Universitetsforlaget, Oslo, 2006, s. 126.
- 40 Wetterberg, Christina Carlsson, "Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan?", *Kvinnvetenskaplig tidskrift* nr. 3, 1992, s. 46.
- 41 Ibid
- 42 Sandvik (2006): 133–135.
- 43 Elster, Jon, "Mye høflighet, lite kvalitet", publisert: 02.11.2006, <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article1517411.ece?service=print>
- 44 Eriksen, Thomas Hylland, "Frykten for pluralismen", publisert: 10.11.2006, <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article1527333.ece?service=print>
- 45 Økland, Jorunn, "Norge et stammesamfunn", publisert: 08.11.2006, <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article1524197.ece>
- Bondevik, Hilde og Rustad, Linda, "Kapittel 1.3 – Humanvitenskapelig kjønnforskning" I *Kjønnforskning – En grunnbok*, Universitetsforlaget, Oslo, 2006.
- Dahl, Ottar, "Kvinnehistorie". Kategorihistorie eller samfunnshistorie", *Historisk Tidsskrift – Bind 64*, Universitetsforlaget, Oslo, 1985.
- Hagemann, Gro, "De osynlige kvinnorna – Historien om den manliga arbetarklassen", *Arbetshistoria* nr. 51, 1989.
- Hagemann, Gro & Åmark, Klas, "Fra "husmorkontrakt" til likestillingskontrakt – Yvonne Hirdmans genusteori", *Om Makt. Teori og Kritikk*, Ad Notam Gyldendal AS, Oslo, 1999.
- Hagemann, Gro, *Feminisme og historieskrivning – Inntrykk fra en reise*, Universitetsforlaget, Oslo, 2003.
- Halsaa, Beatrice, "Kap. 2.2 – Fra kvinneforskning til kvinne- og kjønnforskning", *Kjønnforskning – En grunnbok*, Universitetsforlaget, Oslo, 2006.
- Hirdman, Yvonne, "Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnvetenskaplig tidskrift* nr. 3, 1988.
- Holter, Øystein Gullvåg & Aarseth, Helene, "Møtet mellom mennene og kvinnene i familien", *Menns livssammenheng*, Ad Notam Gyldendal AS, Oslo, 1993.
- Karlsen, Mariann Berg, "Innledning", *"I Venskabens Paradis" – En studie i maskulinitet og vennskap mellom menn*, Den Norske Historiske Forening, Oslo, 2001 (Innledning).
- Lorentzen, Jørgen, "Kap. 2.3. – Forskning på menn og maskuliniteter", *Kjønnforskning – En grunnbok*, Universitetsforlaget, Oslo, 2006.
- Maurseth, Per, "En skrev polemikk – Kommentar till Gro Hagemann", *Arbetshistoria* nr. 51, 1989.
- Sandvik, Hilde, "Del II – Tidlig moderne tid i Norge – 1500–1800" *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Cappelens Akademisk Forlag, Oslo, 2006.
- Wetterberg, Christina Carlsson, "Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan?", *Kvinnvetenskaplig tidskrift* nr. 3, 1992.
- Österberg, Eva, "Några krumelurer till Ottar Dahls inlägg om kvinnohistoria", *Historisk Tidsskrift – Bind 64*, Universitetsforlaget, Oslo, 1985.

Litteratur

Beauvoir, Simone de, *Det annet kjønn*, Pax Forlag A/S, Oslo, 2000.

Bibelen, 2. Mosebok, Kapittel 22, Vers 18.

Blom, Ida, "Kvinnehistorie – ledd i historieforskningen og ledd i kvinneforskningen", *Historisk Tidsskrift – Bind 64*, Universitetsforlaget, Oslo, 1985.

Blom, Ida & Sogner, Sølvi, "Innledning", *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Cappelens Akademisk Forlag, Oslo, 2006.

Nettsider

Elster, Jon, "Mye høflighet, lite kvalitet", publisert: 02.11.2006, <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article1517411.ece?service=print>

Eriksen, Thomas Hylland, "Frykten for pluralismen", publisert: 10.11.2006, <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article1527333.ece?service=print>

Økland, Jorunn, "Norge et stammesamfunn", publisert 08.11.2006, <http://www.aftenposten.no/meninger/debatt/article1524197.ece>

ARVEN ETTER EDVARD BULL

– en sosiokulturell historie?

Knut Kjeldstadli, professor i historie, UiO

For en generasjon av historikere, som ble formet på et radikalisert 1970-tall, ble Edvard Bull idealet, også om vi lærte mye av andre, for min del ikke minst av Per Maurseth og Jorunn Bjørgum. Edvard Bull var vår Edward P. Thompson, portalfiguren som åpnet inn til en faglig verden vi ønsket å være i. Han var forbildet, som vi søkte å modellere oss etter, uten å lykkes å bli som originalen. At Edvard Bull ble den vi søkte å strekke oss etter, skyldtes flere av hans egenskaper.

Hva stod Edvard Bull for som historiker? For det første en interesse for menneskene, for hva som fikk dem til å gjøre som de gjorde. Væremåten hans gikk igjen i forskerholdningen til de menneskene han skreiv om, aldri nedlatende eller kynisk-ironisk, ikke panegyrisk, men solidarisk og *samtidig* analytisk. Han prioriterte å skrive om arbeiderklassen, men insisterte på at en måtte differensiere, at en måtte gå inn i klassens enkelte bestanddeler.¹ Og han neglisjerte ikke andre grupper, som lærerne.² Det han så etter, var i hvilken grad vanlige folk hadde valg og kontroll over egne liv. Dette er sjølve kriteriet for periodiseringen i "Fra bøndernes og husmennenes samfunn til den organiserte kapitalisme," skrevet som et bevisst motstykke til Jens Arup Seips politologiske tilnærming i "Fra embedsmannsstat til ettpartistat".³ Samtidig visste han at menneskene nok skaper sine egne liv, men ikke alltid under forhold de sjøl har valgt. I hans forklaringer finnes sosial struktur, at folk handler ut fra den posisjonen, den plassen de inntar i et samfunn, eller mer fokusert, i en arbeidsstokk, som i den klassiske artikkelen om håndverksvenner i Kristiania.⁴ Bull erkjente at den sosialstrukturelle tilnærmingen ikke alltid gikk opp – som når han i hovedoppgaven om trønderne i norsk arbeiderbevegelse sammenliknet ulike landsdeler, og måtte konkludere, at nok hadde samfunnsutviklinga lagt grunnen for en revolusjonær linje, men når det radikale politiske initiativet kom fra Trøndelag, måtte det skrives på Martin Tranmæls person.⁵ Så individer, ja, og kultur – tanke kategorier, verdier, spesifikke begjær, ja. Når rallerne var så mobile, skyldes det nok arbeidsplassenes art, men også at de likte det!⁶

Han ga uttrykk for en viss skepsis til teori, det være seg til subsumeringer eller annet. Her var han kanskje ikke *helt* konsekvent. Om en ser på bind 1 om arbeiderbevegelsen, skriver han i forordet om ulike samfunnsnivåer, og tidsrytmer for ulike fenomener, på en måte som kan minne om Fernand Braudel eller hans egen far, i dennes klassiske brosjyre om arbeiderbevegelsen i de tre nordiske land.⁷ Når Edvard Bull ikke så behovet for teori, var det også, tror jeg, fordi han *hadde* annammet en teori tidligere, som ung historiker og venstresosialist i AUF før krigen.⁸ Det var en åpen, eklektisk marxisme, som så det slik at materialiteten ikke på noen enkel måte determinerte. Men han erkjente at det var reell og ikke-tilfeldig materiell ulikhet og knapphet, en knapphet som satte mennesker i dilemmaer, mellom å velge trygghet eller frihet, innordning eller kamp. For Bull, tror jeg det er riktig å si, bestod det sosiale i relasjonene mellom mennesker; sjøl om han også arbeidet med samfunns historie, både "social history" and "the history of society", som Eric Hobsbawm skrev in sin programatiske artikkel.⁹

Jeg har villet snakke om Edvard Bull, fordi han fortjener å minnes, og for å minne om hvor sammensatt sosialhistorien var. Så, hvor hen skal et innlegg om sosialhistorien etter Bull gå? La meg forutskikke konklusjonen: Det er a) ikke behov for enten sosialhistorie eller kulturhistorie, men for teoretisk sammensydd "sosiokulturell" historie, b) der "det sosiale" er gjeninnsatt mer sentralt enn det har vært de siste åra, c) men der en ikke enkelt kan vende tilbake til den klassiske sosialhistorien, men må utvikle nye tanker om hva "det sosiale" innebærer.

Den språklige og den kulturelle vendingen

”Man bæres oppe av sin tid, det er det hele”, skrev P. A. Munch.¹⁰ Få av oss er originale. Tanker i liknende baner kan dere finne hos historikere som briten Geoff Eley og amerikanerne Gabrielle Spiegel og William Sewell jr.¹¹ Disse historikerne har tatt en *turn* fra å begynne i sosialhistorie til å vende seg mot kulturhistorie. Alle mener de at denne svingen ga avgjørende nye innsikter som ikke må mistes, men de mener også at noe gikk tapt på veien. Dette er også min posisjon, kanskje med noe større vekt på ”det sosiale”.

Nå var det ikke en enhetlig bevegelse, ikke én vending, men flere vendinger mot det kulturelle, det kulturalistiske, det språklige, det poststrukturalistiske, det postmoderne, både i humanfagene allment og innen den nye kulturhistorien særskilt. For å komme i land her, rydder jeg vendingene i tre bokser.

Boks nummer én angår *objektet sjøl*. Hva arbeider vi med? Hvilke *temaer* søker vi kunnskap om?

Boks nummer to vil jeg kalle *ontologisk eller teoretisk*. Hvordan forstår vi det vi skriver om? Hva slags antakelser har vi om hvordan objektet for kunnskap er, både om hvordan verden i allmennhet er, og om hvordan det spesielle historiske objektet vi studerer, er skrudd sammen?

Boks nummer tre angår hvorvidt, eventuelt i hvilken grad og hvorledes vi kan få kunnskap om objektet. Og for historikere er det slik at vi arbeider med et forsvunnet objekt, med spor av noe som var. Dette angår altså *epistemologi*, læren om de mange forhold som legger seg mellom fortida og oss. Det gjelder utfordringer som lenge har vært kjent. Sporene eller brokkene av fortid er ufullstendig, tilfeldig eller systematisk skeivt overlevert. Og vi går levningene i møte med en horisont, for ikke si fordom, bestemt av vår sosiale og historiske plassering. Men den lingvistiske, språklige, vendingen pekte på fem grunnleggende språkproblem i tillegg:

1) Kan den fortidige verden, gitt at den fantes, fanges via språket, eller blir vi fanger av vårt eget språk? 2) Har vi bare språket til å fange denne verdenen? 3) Kan vi få tak i den egentlige meningen til en tekst, hensikten til en kilde opphavsmann? 4) Kan vi nå, med vårt språk og vår horisont, forstå *dem* i fortida og deres annerledeshet? Og endelig: 5) Vil meningen, innholdet i det vi skriver, bli overbestemt av den litterære formen vi presenterer funnene i? I sum: Er all historieskrivning historiografi, det vil si at den egentlig handler om historikerne, ikke om historie?

Jeg har et annet sted argumentert for at vi ikke logisk behøver å akseptere de radikale variantene av disse utsegnene og skal ikke repetere argumentasjonen her, fordi jeg vil prioritere andre spørsmål. Men la meg gjenta kon-

klusjonen – at fortida verken er glassklart tilgjengelig for oss eller helt lukket. Vi skjønner ikke enten alt eller intet; vi kan skjønne noe.¹²

På dette punktet kan det være nyttig med skillet den amerikanske middelalderhistorikeren og teoretikeren Gabrielle M. Spiegel har trukket mellom den lingvistiske, språklige vendingen og den kulturelle:

Whereas linguistic turn historiography proclaimed culture as a self-enclosed, non-referential mechanism of social construction that preceded the world and rendered it intelligible by constructing it according to its own rules, cultural history never abandoned a belief in the objective reality of the social world, and thus might more profitably have been socio-cultural history.¹³

Mens den språklige vendingen først og fremst har angått epistemologi, angår den kulturelle mer tema og teorier om temaet, inkludert ontologi. Temaer og teorier er mitt emne i det videre.

***Hva har gevinstene ved vendingen mot kultur vært?*¹⁴**

En bruksdefinisjon av kultur kan her være ”mønster av mening”. For det første betydde dette å fornye humanioras gamle målsetting, å forstå mennesker som menings-søkende vesener. Dette var her en dobbelthet eller indre spenning. Noen kulturhistorikere orienterte seg mot det subjektive, mot mennesker som aktivt *meningsskapende*. Det kan kalles en fenomenologisk orientering: Hvordan fortonte verden seg for dette mennesket? En motsatt impuls var å legge vekt på mennesker som *meningsbærende*, at vi overtar, formes av tenkemåter som eksisterer utenfor hvert enkelt individ. Personen blir da et eksemplar av en overpersonlig, kollektiv mentalitet eller blir sett som en virkning av diskurser, som en posisjon tilskrevet av og plassert innenfor diskursive praksiser. Som en advarsel mot å tro på det uavhengige vestlige maskuline superjeget har dette vært nyttig, men tankegangen hadde også deterministiske trekk.

For det andre, nær knyttet til tanken om menings-søking, hjalp kulturorienteringen til å utvikle en bedre handlings-teori, bedre forklaringer på hvorfor gjør folk hva de gjør. Ved å betone mening, fortolkningskjemaer og kategorier, og verdier, og handlingsnormer avledet av disse kategoriene og verdiene, bidro kulturalismen til å overskride to problematiske alternativer. Det ble et alternativ til determinisme, der en bare ser ytre strukturell tvang eller en direkte styring av handlingene våre ut fra den posisjonen vi har i en sosial struktur. Og det ble et alternativ til ideen om en evig maksimerende aktør, *rational choice-teoriens economic man*.¹⁵ Når folk var fagorganiserte, hadde en nok tanker om ”*what's in it for me?*” Men det var også det skikkelige folk var.

Her kan det høve å ta opp et poeng som blant annet den amerikanske historikeren og post-strukturalistiske og lingvistiske teoretikeren Joan W. Scott dro i sin kritikk av ideer om sosial struktur og sosial determinering av handling.¹⁶ Hun viste blant annet til Edward P. Thompsons *The Making of the English Working Class*.¹⁷ Trass i all sin sammensatte tilnærming arbeidet Thompson likevel med et underliggende premiss om at klassen skapte seg sjøl gjennom den erfaringen, *experience*, som klassen vant i de konfliktene som oppstod ut fra utbytende og undertrykkende arbeid, ut fra de arbeid-kapital-relasjonene den inngikk i. Scott pekte med rette på at dette var jo sant å si ikke alltid slik. Folk har nå ment så mangt. I stedet for å se avvik fra en proletarisk klassebevissthet som avvik, må en gi avkall på enhver tanke om at noe slikt som en naturlig klassebevissthet som samsvarer med en objektiv klassesituasjon finnes. Sosialistisk klassetenking er bare en av mange mulige, som nasjonalsinn, kristentro, sosialt underdanighet, ”håll i gång” og nytende forbrukerisme, osv. Så langt, ja. Men så radikaliserer Scott argumentet: Vi har ingen direkte erfaring; den er alltid filtrert gjennom diskurser. Ikke bare var klassetenking av mer eller mindre sosialistisk merke et spesialtilfelle. Men i den grad klassen fantes, var det som produkt av en fortelling om den. Sjølve klassen og ikke bare klassebevisstheten var med andre ord et produkt av diskurser, ikke en størrelse skapt av en sosial, strukturell virkelighet. Gevinsten fra Scotts innlegg var å påvise at det ikke var noen rettlinjert forbindelse mellom *Sein* og *Bewusstseins*, mellom sosial væren og bevissthet. Så er da spørsmålet, som jeg vil komme tilbake til, om det overhodet er noen forbindelse, og dersom en forbindelse finnes, om det er bevisstheten som skaper den sosiale væren.

Den neste, tredje gevinsten fulgte av den forrige. Hvis det ikke er slik at bevissthet springer ut av det sosiale, i alle fall ikke direkte og kanskje overhodet ikke, hva har den da sprunget ut av? Hovedsvaret har vært altså vært å betone språklige kategorier, vokabularer, diskurser, som menneskene må gripe verden gjennom. Et annet svar har som nevnt vært å betone individet, det enestående og mangefasetterte ved hver enkelt subjekt.

Betoning av språk osv. førte også til en vinning av metodisk art. Vi har i større grad lært å lese tekst som tekst, å ta ”tekstligheten” i en kilde på alvor, å se et dokument som sjanger, å ta på alvor realiteten i et univers av mening. Noen har kommet til å mene at det er meningsuniversene historie dreier seg om; historie er ideenes historie. Andre har ment at det er en kontekst, men at også dersom en søker å kople inn opphavsperson, miljø og omstendigheter rundt teksten, så gjøres det etter tekstlesningen. Teksten gis så å si en sjanse på egne vilkår. En omsetter ikke umiddelbart alt i teksten til et uttrykk for det sosiale; en ser ikke teksten bare som symptom, men erkjenner den reelle eksistensen også av det idémessige.

Det femte og siste punktet er en økt sans for tvetydigheter, mangfold og flere versjoner, en mer flerstemt historie. Ikke bare klassesituasjon er relevant, men kjønn, etnisitet, seksuell orientering. Denne forfleringen begynte innen sosialhistorien, men både inspirerte og trakk næring fra den kulturelle vendingen. Ikke minst var kvinnehistorien sentral her.

Så langt de teoretiske innsiktene fra kulturalismen. Nå kom også som nevnt vendingen mot kultur på et annet felt – nemlig i form av en vridning i *temavalg*, hva folk skriver om. Det har skiftet i kulturell lei fra 1970- og tidlig 1980-tall til 1990-tall og noe etter 2000, ikke minst blant masterstudenter og doktorander – fra produksjon, arbeid, arbeidsmarked og sosial ulikhet henimot reproduksjon, konsum og fritid. Emnene har skiftet fra sosio-materielle størrelser i retning av bevissthet, mønstre av mening, idéhistorie. Emnene har skiftet fra å ville gripe samfunn, samfunnsformasjoner, nasjonalstat og ja, verdenssystem, henimot det lokale og det individuelle. Og i den grad en studerer sosio-materielle størrelser, interesserer den idémessige dimensjonen sterkest. Som Evalueringskomiteen for norsk historieskrivning karakteriserer Trondheimsboka om ”Fabrikken”: ”I boken ses fabrikken som en kulturinstitusjon, og det anlegges også idéhistoriske perspektiver”.¹⁸

Om gevinstene ved den kulturelle vendingen har vært klare, er uklarhetene der i samme monn.

Historiefaglige problemer ved kulturhistorien

Problemene gjelder fire helt sentrale teoretiske spørsmål: å forklare handling, forekomst av institusjoner, regelmessigheter over tid og ikke minst forandring.

Kulturhistorien aleine evner bare delvis å forklare *handling*. Det er greitt nok at folk ikke handler rett ut fra erfaring, men ut fra tolking, budskap, diskurser. Men hvordan kan vi forklare at noen miljøer lytter mer enn andre miljøer til ulike budskap?

En rein kulturhistorie kan videre ikke forklare *forekomsten av sosiale institusjoner*, som familie eller tilsvarende ordninger for å gjenskape slekta, eller fengselet, eller for den del Heiskontrollen. For, er det rimelig å forstå det samfunnsmessige slik at først har en ideer eller normer, så bygges det sosiale institusjoner rundt dem? Sjøl kirken, som så å si er en spesialinstitusjon for det idémessige, har jo definitivt sine praksiser, sin materialitet.

Å forklare *større regelmessigheter over tid*, som befolkningsvekst i etter-istida eller den kapitalistiske geografiske spredningen på kloden fra 1750 til i dag – kan det gripes fullgodt ved å vise til diskurser? Vil en ikke da lande på teorier om den iboende ånd i Vesten eller lignende?

Kanskje det største problemet er å forklare *endring* innfor et språklig, kulturelt paradigme. Mye av den språklige vendingen hviler på et grunnpremiss hentet fra lingvisten Ferdinand de Saussure, at det finnes et *langue*, et synkront eksisterende språkssystem. Dette gjelder også der "språk" eller "tekst" anvendes billedlig, metaforisk, i brei forstand – om kultur, arkitektur osv. Men hvordan kan systemet, *langue* endres?¹⁹ Om en tilskriver kulturelle normer styrende kraft, hvordan endres da normene? For å forklare dette må en ty til å hevde at det skjer tilfeldig, eller postulere noen fra starten gitte iboende motsigelser som folder seg ut. Ingen av disse løsningene overbeviser. Alternativet er å føre inn sosiale aktører, ulike mennesker som ikke er fullstendig omsluttet av språket. Da kan vi skjønne at språket kan tolkes forskjellig.

Samfunnsmessige utfordringer ved en rein kulturtilnærming

Om en tror at historie og måten en forstår historie på, spiller en samfunnsmessig, ja politisk rolle, byr den ensidige kulturhistorien på tre problemer – ignorering av knapphet og ulikhet, preferansen for det lille og prioriteringen av forskjell.

Den trekker mot å samle seg om subjektivitet, om identitetsspørsmål. Vel og bra, men er det alt? Hvor tok ulikheten og knappheten veien? Forskjellene mellom rik og fattig, mellom mektige og underordnede i verden? Vi lever i en tid der de store transnasjonale kapitalistiske konsernene er på offensiven, også om vi nå har en økonomisk krise av uvisst omfang, og underlegger seg nye områder og sfærer, ja invaderer menneskenes intime liv. En historievitenskap som vender dette og beslektede temaet ryggen, bidrar til at denne situasjonen fortsetter.

Kulturhistorien har smak for det lille, det lokale, og tilsvarende avsmak for å studere systemet, de større sammenhengene, fordi en mener det må bli en autoritær herrefortelling. Men om det nå er slik at mennesker er vevd inn i slike større sammenhenger – spør amerikanske huseiere og islandske bankkunder – svikter ikke historikerne kollektivt en oppgave om vi unnlater å forholde oss til dem? Den indisk-amerikanske historikeren Manu Goswani spør om ikke tapet av den moderne, framtidrettede sosialhistoriske tidshorizonten, som så muligheter, som ga et håp som gjorde det verdt å handle, har politiske implikasjoner, at den nye kulturhistoriens vekt på fragment, kontingens, episoder, skift og svingninger utgjør en parallell til den deregulerte nyliberale finanskapitalens tidshorizont.²⁰ Om vi rygger fra å fortelle større fortellinger, er det andre som vil. Skal vi late feltet åpent – for en Samuel Huntington som skrive om det store globale *clash* mellom sivilisasjonene, for globaliseringsretorikere utafor historiefaget, som er naive moderniseringsteoretikere i ny tapning?²¹

Sosialhistorien og varianter av arbeiderbevegelsens historie hadde kanskje en tendens til å tenke at klassens enhet var det naturlige resultat eller iallfall det egentlige, hvis bare den ikke ble forstyrret av gale ideologier. Og, sjøl om Bull som nevnt jo insisterte på de mange undergruppene, så ble de likevel sett som å danne en klasse. Dette hadde en politisk innebyrd, nemlig en svakere sans for de uorganiserte, de marginale, filleproletariatet, småborgerskapet, kvinnelige arbeidere, arbeidere som også var homofile eller mer opptatt av treskurd enn av tariffen. Men kan på den annen side kulturhistoriens programmatisk og berettigete feiring av forskjell og mangfold, bety at faget bidrar til å hindre at det skapes *også* enhet, felles handling, kollektiv aksjon? Og kan vi ikke trenge kollektiv, samlet handling om klimaet og miljøet ellers virkelig beveger seg dit det kan komme til å bevege seg? Mikropolitikk, analyse av hverdagens maktutøving – jo, bra. Men trenger vi ikke også å studere vedvarende og villete forsøk på å endre samfunn?

Sjøl om det kulturalistiske programmet altså har sine vansker, har det jo slått an, i mer eller mindre konsekvente varianter. Da blir spørsmålet:

Hvorfor kom paradigmeskiftet fra det sosiale til det kulturelle og språklige?

Indre vitenskapelig utvikling og impulser utenfra i historie og andre fag, en vitenskapshistorie som varierte noe fra land til land, var én del av bakgrunnen. Det var reelle faglige grunner til nyorienteringen. Men om en betoner at faget endret faget, må vi tro på en rasjonalitetens stafett-historie, der menneskeånden nå har kommet på et høyere nivå – eller se endringene som tilfeldige. Jeg tror vi må over i breiere samfunnsmessige landskap, måter å forklare på som – nota bene – sier noe om oppkomsten av det nye, ikke om innholdet er ugyldig eller gyldig.

Tesen vil være at skiftet av tenkemåter henger sammen med skifter i global kapitalisme. William H. Sewell jr. mener den sosialhistoriske tenkemåten på 1960- og 1970-tallet berodde på en samtidig samfunnshelhet som fulgte visse regelmessigheter, et "*graspable, predictable*" samfunn. Han kaller det et fordristisk samfunn, som eksisterte innfor en nasjon som er forholdsvis avgrenset, dominert av masseproduksjon og standardisert forbruk, med en stat som regulerte arbeidsmarked og sosialpolitikk og en organisert kapitalisme med en organisert arbeiderklasse. Ved overgangen til postfordisme, med sine korte produksjons-serier og hyppige variasjon i produkter, kom en økonomi og et samfunn med flyt og skift. Den klassiske industrielle arbeiderklassen skrumpet og endret karakter, ble mindre, dårligere organisert og mistet makt. I arbeiderbevegelsens sted, det være seg en sosialdemokratisk eller en marxistisk bevegelse, som fikk nær et banesår i 1989, kom nå de nye bevegelsene, basert på nye subjekter, kvinner, mino-

riteter osv. Det var en overgang fra fordelingspolitikk til livsstils- og identitetspolitikk, fra klasseenhet til kulturelt mangfold.²² Så langt Sewell og Eley, som også har skrevet om dette.²³

La meg legge til: Den industrielle kapitalismen ble flyttet, som tendens, ut av Vesten, utover av horisonten. Det ble rimelig å tenke at materiell produksjon ikke lenger spiller samme rolle som før. "Vår" arbeiderklasse er i Malaysia – ute av øye, ute av sinn.

Om industrikapitalismen som tendens gikk ut, kom informasjonskapitalismen inn. Å legge vekt på "symbol", "idé", osv. faller naturlig for folk på universitetene og andre i undervisning og offentlig administrasjon og ikke minst i media, de som håndterer informasjon, data eller språk i den "nye kunnskapsøkonomien". En idealistisk forståelsesmåte svarer til opplevelsen av egen situasjon og gir disse gruppene også en bekreftelse av hvor viktige vi symbolhåndterer er. Vi er mange, og vi lever liv som gir få erfaringer som kan avkrefte "postmaterialismen". En nyidealistisk forståelse virker rimelig for de stigende sjiktene i informasjonskapitalisme og kulturindustri, uten de korrektivene som industrikapitalismen ga.

Økonomisk globalisering og global finanskapitalisme har på en rar måte naturalisert økonomien for oss. Den er der, som om den var en sosial geologi, størknede prosesser som intet menneske kan gjøre noe ved. *There is no alternative* – utover å trekke seg tilbake fra dette feltet, og søke inn – i seg, i en identitetsgruppe, i meningsproduksjon.

De mer optimistiske sier kan hende: Nettopp fordi vi har en informasjonskapitalisme, så er den språklige og kulturelle vendingen på høyde med virkeligheten. Å studere symboler, bevissthet, identitet etc. er ifølge dette synet å studere hovedsida ved virkeligheten.

Så – etter mitt syn: Nedtoningen av materialitet og samfunn hadde altså å gjøre med forhold utover fag og vitenskap.

En tilleggsforklaring ligger, som nevnt, i at 1970-tallets tenking hadde mangler. Nå blir sosialhistorien stundom framstilt noe mytologisk, som at den var styrt av strukturell determinisme. Jeg minner da om mangfoldet hos Edvard Bull. Men likevel, det vi kan kalle den samfunnsmessige realismen, at samfunn, klasser osv. hadde en uproblematisk reell eksistens, var ikke en fullgod teori. For det første løste den ikke det problemet Scott pekte på hos Thompson, at bevissthet ikke lar seg utlede direkte av en posisjon i en struktur eller en relasjon. Og for det andre arbeidet vi med et begrep om samfunn, som var problematisk, nemlig å se samfunn som definert av statsgrenser.²⁴ Skal vi komme videre, må vi ikke bare ta opp relevante emner, men arbeide også teoretisk med disse spørsmålene.

Hvor kunne det søkes løsninger framover? Å forbli kulturalist eller å vende tilbake til en sosialhistorie slik vi kjente den, er ikke løsninger, verken faglig eller samfunnsmessig. Å ønske pluralisme, å la flere blomster blomstre, å leve og la leve i fredelig sameksistens mellom tilnærminger, har sympatiske og befriende sider, ikke minst i land der de faglige motsetningene har vært mye skarpere enn de har vært i Norge. Vi kan også arbeide med ad hoc-løsninger, som tanken om at ulike typer temaer og ulik skala på forskningsobjektet kan tilsis at vi ikke binder oss til én teori, men alternerer mellom teorier. Befolkningsvekst forklares kan hende best sosiomaterielt, mens navnegivingen av de barna som utgjør denne veksten, forklares best kulturelt. Vi kan også argumentere for eklektisk å addere dimensjoner, kultur pluss noe sosialt pluss det materielle. I forhold til ensidighet i den ene eller den andre retningen kan dette være et framskritt. Men er det tilfredsstillende, så lenge vi ikke sier noe om *hvordan* dimensjonene spiller sammen? Målet må vel være en virkelig sosiokulturell legering, ikke å stanse ved en mekanisk sammenkopling av det kulturelle og det sosiale. Kan vi krabbe i den retningen, både for å forklare handling og for å forklare samfunn?

En sosiokulturell praksis- eller handlingsteori

La oss begynne med personene, menneskene. Da trenger vi en sosiokulturell teori om praksis eller handling. Den kan med fordel begynne fenomenologisk, at vi tar utgangspunkt i et menneske som må forholde seg, relatere seg til andre i en viss situasjon. *Hvordan* ser hun verden, hva slags tolkingsmatriser legger hun på den? Så blir det å spørre: *Hvorfor* ser hun omverdenen slik hun gjør, og hvorfor er noe utover horisonten for henne? Joan W. Scott påpekte altså riktig at dette bildet ikke springer direkte ut av erfaring. For å gjenta: Personen har ikke bare egen erfaring, men tolker denne gjennom kulturer, mønstre av mening, som ikke er individuelle, men mer omfattende. Flere mønstre, tolking, diskurser kan beile til eller skal vi si tvinge seg på personen – som sosialisme, kristendom, nasjon osv. Så langt har kulturhistorien rett. Men så kommer spørsmålet: Bli *alle* friere lyttet til like mye? Nei. Og hvordan skal da vi forstå at det faktisk ofte er regelmessigheter i hvem som lytter til hvilke budskap, i hvilke budskap, diskurser som slår gjennom hos hvem? Her er det at Scott blir svarløs, at den språklig-kulturelle vendingen stanter opp.

Vi må søke annet sted hen for å finne svar. La meg antyde tre slike, svar som alle krever at vi bringer inn det sosiale, det utenom-diskursive, utenom-språklige.

En kan se en kultur, en diskurs, som en slags tolkingsmatrise. Stilt overfor en situasjon vil en se verden gjennom denne matrisen. Kulturen er der som et potensial som vi aktiviserer, et slags navigeringsinstrument, et repertoar av kompetanser som hjelper oss til å bedømme situasjonen

og gir anvisninger til handling.²⁵ Noen ganger, lenge kanskje, vil den eksisterende tolkingen og handlingen den anviser virke adekvat. Men så kan tolkingen vise seg å ikke gi gode anvisninger, verden har endret seg, diskrepansen blir for stor. Overleverte språk, diskurser, meningsmønstre dekker ikke alle virkeligheter vi møter og har behov for å rydde tankemessig. Kulturen settes på prøve. Tilliten til det gamle mønsteret, matrisen rakner.

I en slik krise er det åpent for nye tolkinger, nye diskurser, noen ganger mindre tilpasninger, noen ganger større skift. De kan komme fra personen sjøl, de kan komme annet steds fra, kanskje fra nye grupper som har stor tolkingsmakt, som beiler eller tvinger seg på. Slik kan det være læresykluser, skiftende faser av tolking, handling, erfaring av eventuell diskrepans og retolking. Poenget er her at overpersonlige diskurser, tolkinger, er relevante, at vi sjelden klarer å tenke utenom dem, men at personen også forholder seg – kreativt, ja taktisk til dem. Med Gabrielle M. Spiegels ord: Den handlende personens måte å oppfatte på, hennes *perception*, er ”mediated and perhaps constrained but *not* wholly controlled by the cultural scaffolding or conceptual schemes within which it takes place”.²⁶ Vi må altså gjeninnsette begrepet om erfaring som Scott dreiv ut, eller mer presist: søke å tenke system og praksis, diskurs og erfaring sammen. Da kan en tenke at en får erfaringer som gjør at en blir åpen for nye tanker, nye formuleringer. I slike situasjoner settes kulturen på prøve, da får en ny tolkning, en ny diskurs, en mulighet. Da kan det skje endring. Språk kan bidra til å forklare formen i en endring, men ikke *at og når* det endres.

Et neste moment – ut over Scott – er altså at det trolig til enhver tid vil være flere tilbud, flere konkurrerende fortolkinger. Men som nevnt synes det ikke tilfeldig hvem som lytter til hvilke budskap. Om vi ser på klasse, kjønn og etnisitet, gjerne i kombinasjon, ser vi ikke et evig fast indre forhold, men likevel noen regelmessigheter. Ideen om fagorganisering står sterkere blant dreiere enn blant disponenter. Feminisme har stått sterkere blant kvinner enn blant menn. Hvordan situasjonen du står i er, hvilken grad av avstand fra nødvendigheten du har, disponerer for en viss måte å tenke på, uten å bestemme entydig. Livene vi lever, har levd, gjør oss ulikt tilbøyelig til å lytte. Igjen er det rimelig å snakke om erfaringer, som gir ulik klangbunn.

Tilbudene på meningsmønstre, tolkinger, kom heller ikke ut av intet. Og det er det tredje svaret en kan gi der Scott slutter. Aktørene som bærer fram tenkemåter, er ulikt sosialt, ressursmessig og maktmessig plassert; noen kan ha en slik makt at de har kulturelt hegemoni. Dermed vil det ofte være noen sine meningsmønstre som når fram – også overfor dem som er underordnet. Hegemoniet er imidlertid ikke noe absolutt diktatur, det er også opposisjon fra de underordnede. Men det er bare i perioder av stor

endring at de underordnetes tanker vinner hegemoni: Med andre ord – i stedet for å se det som tilfeldig hvilke budskap som vinner fram, må en også se på de *sosiale* omstendighetene for avsenderne, ikke bare på det kulturelle innholdet i budskapet.

På vei mot en adekvat teori om samfunnet?

Det andre store teoretiske problemet vi må forholde oss til, i tillegg til en praksisteori, er å forstå den verden som personen er en del av. Hvordan er den omverdenen, der mennesker erfarer, den omverden vi møter med vårt blikk, vår diskurs, vår tolking? For å svare må vi ha en samfunnsteori.

Her har jo mye tenking arbeidd med et skille mellom aktøren og omgivende strukturer, det være seg materielle, sosiale eller språklige. Og teoriene har pendlet nokså utilfredsstillende mellom fritt valg og strukturell determinisme, nesten som det umulige teologiske problemet om fri vilje og arvesynd. Mitt forslag her er at vi søker å overskride denne umulige todelingen ved å si: a) Det eneste som finnes, ut over natur og menneskeskapte materielle størrelser, er enkeltpersoner, men b) disse personene eksisterer ikke isolert som atomer, men eksisterer i *relasjoner* til andre, i kjeder av gjensidig avhengighet og c) disse relasjonene, kjedene, kan noen ganger være slik, så massivt mange og så sakte under endring, at de for personen kan framstå *som om* de var strukturer; de synes vanskelige å påvirke. Men i realiteten står vi da i en saktegående prosess, det vil si en sum av handlinger som endrer mønsteret av relasjoner. Så det sosiale *sui generis* er altså de sosiale relasjonene mellom mennesker; disse relasjonene lar seg ikke redusere til bildet av dem, til kulturelle eller mentale størrelser. Arbeidsmarkedet er ikke bare en diskurs, heller ikke boligmarkedet eller prisene på matvarer i Sør.

Å tenke i relasjoner har også et potensial til å danne grunn for en ny teori om samfunnet, å være grunn for en ny *history of society*. La meg først begrunne at vi trenger en slik teori. Den tradisjonelle teorien – enten den kom som hverdagstenking, som klassisk sosiologi eller i form av marxismens begrep om samfunnsformasjon – var om lag som så: Samfunnet ble sett som en struktur eller et system, der delene samvirket innenfor en helhet, en helhet som var klart avgrenset fra omverdenen, en helhet som i realiteten fulgte statens grenser, slik at territoriet avgrenset samfunnet, som igjen bar eller omsluttet en viss kultur.

Mange forhold gjør at denne forestillingen ikke bærer: Forbindelser går i økende grad over landegrenser, på internett, som kapitalflyttinger. Å spørre om hvilket samfunn en kurder i Norge hører til, er å gjøre vold på hans virkelighet; det er ikke enten/eller. Å snakke om indre og ytre i tilfellet med de islandske bankenes fullstendig låne-

finansierte vekst og fall, gir ikke mening. Så i stedet for å tenke ut fra territorielt avgrensede helheter, bør vi også her tenke samfunn som sosiale relasjoner. Hvor det er tette relasjoner mellom mennesker, kanskje nokså bestandige konstellasjoner, er det også høy grad av samfunnsmessighet. Noen relasjoner er umiddelbare til personer vi møter direkte, ansikt til ansikt, andre er formidlet, mediert, men av den grunn ikke mindre reelle, som relasjonene mellom selgere, og mellom selgere og kjøpere på et marked. At vi handler innafor relasjoner der også andre handler, gjør det forståelig at det oppstår ikke intenderte konsekvenser, som dagens finanskriser. Viktige relasjoner kan følge statens grenser, men altså uten at samfunnet er konstituert ved, skapt av staten. Andre relasjoner vil være transnasjonale, veve forbindelser på tvers av statene. Jeg tror også at relasjonell tenking kan bygge broer, overganger mellom mikro og makro, mellom praksisteori og samfunnsteori. Disse spørsmålene har jeg prøvd å greie ut mer annet steds.²⁷ Her vil jeg vende tilbake til spørsmålet om det sosiokulturelle, hvor blir det kulturelle av her?

Kan en se det slik at relasjonene er sosiale – og samtidig har en kulturell dimensjon eller innhold, at de med andre ord kan kalles sosiokulturelle? Den franske marxistiske antropologen Maurice Godelier har foreslått å tenke på nytt om metaforen basis/overbygning. Samfunnet skal ikke ses som ulike lag, nivåer, instanser fra økonomi til sosiale forhold, kultur og politikk, over hverandre. Vi må se "the ideal in the real": Det materielle og det idémessige er heller ulike funksjoner eller ulike aspekter ved samme praksis eller samme institusjoner. Relasjonene mellom mennesker, som samfunnet består av, har flere funksjoner. Ethvert sosialt element har et "ideal", et idémessig element i seg, sier Godelier, ikke bare utafør seg som representasjon av det sosiale. Ideene er i sosiale relasjoner, de er ikke ytre som illusorisk framtreddelse eller som legitimerende falsk bevissthet.²⁸

William Sewell foreslår å gå i en litt annen lei – å tenke ut fra Ludwig Wittgensteins begrep om *language game*, språkspill, meningsbærende praksiser, med trykket på spillet, på, på praksien.²⁹ Språk må her tas i vid forstand, som tegn, semiotiske systemer, som kroppsspråk, som de hundrevis av tegn som inngår i fotball, eller arkitekturspråk. Spillene involverer bruk av språk, men kan ikke reduseres til å være språket. Embetsmannsstatens tause dimensjon, rutiner og forutsigbarhet, som holdt viktige felt utafør forandrende politikk er et eksempel. Smedens signaler til oppslageren i en smie om hvor han skal slå på emnet, er et annet.

Og som nevnt, ved sida av mennesker i relasjoner, finnes omgivelser mennesker har bygd, hus, byer, kommunikasjonsårer, teknologi osv. Også her kan en se the *ideal in the real*, tolke mening ved materielle strukturer. Bare en påminning – å bygge bruer som står, krever mer innsikt i

statikken enn i estetikken og semiotikken. Ikke *alt* er mening, sjøl om det er en meningside ved det meste.

Noter

- 1 Edvard Bull: Historisk vitenskap foran 1970-årene, i *Retten til en fortid*, Oslo 1981
- 2 Edvard Bull: Lærerhistorie, i *Retten til en fortid*, Oslo 1981
- 3 Edvard Bull: Fra bøndernes og husmennenes samfunn til den organiserte kapitalisme, i Ottar Dahl m.fl. (red.): *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo 1975
- 4 Edvard Bull: Håndverkssvenner og arbeiderklasse i Kristiania. Sosialhistoriske problemer, i *Historisk tidsskrift*, bind 45, 1966, gjenoptrykt i *100 års forskning. Utvalgte artikler fra Historisk tidsskrift*, Oslo 1970
- 5 Edvard Bull: Trønderne i norsk arbeiderbevegelse før 1914, gjenoptrykt i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* 2/1976.
- 6 Edvard Bull: En vandrerkultur, i Sivert Langholm og Francis Sejersted (red.): *Vandring, Festskrift til Ingrid Semmingsen*, Oslo 1980
- 7 Fernand Braudel: *On history*, London 1969. Edvard Bull d.e.: Arbeiderbevegelsens stilling i de tre nordiske land 1914–1920 (1922), gjenoptrykt i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1/1976
- 8 Edvard Bull: Marxistisk historieoppfatning, i *Retten til en fortid*, Oslo 1981
- 9 Eric Hobsbawm: From social history to the history of society, *Dædalus* nr. 100, 1971, norsk omsetting i *Kontrast* 7/1978
- 10 Peter Andreas Munch: *Om den saakaldte nyere historiske skole*, Christiania 1853, s. 16
- 11 Geoff Eley: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*, Ann Arbor 2005. Eleys bok er blitt kommentert i *American Historical Review*, bind 113, nr. 2, april 2008, av William H. Sewell jr.: *Crooked Lines*, Gabrielle M. Spiegel. Comment on *A Crooked Line* og Manu Goswami: Remembering the Future. Dessuten Geoff Eley og Keith Nield: *The Future of Class in History. What's Left of the Social*, Ann Arbor 2007, William H. Sewell jr.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, Chicago og London 2005. En samling artikler fra debatten omkring kulturell og social historie er Gabrielle M. Spiegel (red.): *Practising History. New Directions in Historical Writing after the Linguistic Turn*, New York og London 2005
- 12 Knut Kjeldstadli: Det fengslende ordet. Om "den språklige vendingen" og historiefaget, i Knut Kjeldstadli, Jan Eivind Myhre og Tore Pryser (red.): *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm*, Oslo 1997
- 13 Spiegel 2008, s. 409
- 14 Noen av poengene her er satt fram i Knut Kjeldstadli: *Beyond Cultural History – a Renewed History of Society?* i Hilde Sandvik, Kari Telste og Gunnar Thorvaldsen (red.): *Pathways of the Past. Essays in Honour of Solvi Sogner*, Oslo 2002
- 15 Knut Kjeldstadli: Struktur, norm og interesse – om historikernes behov for handlingsteori, i *Historisk tidsskrift* 1/1991
- 16 Joan W. Scott: Gender. A Useful Category of Historical Analysis, i *American Historical Review*, bind 91, 1986
- 17 Edward P. Thompson: *The Making of The English Working Class*, London 1963
- 18 Håkon With Andersen m.fl. (red.): *Fabrikken*, Oslo 2004. Norges Forskningsråd: *Evaluering av norsk historiefaglig forskning*, Oslo 2008, s. 99
- 19 Kjeldstadli 1997
- 20 Goswami 2008
- 21 Samuel Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996

22 Sewell 2008

23 Eley 2005

24 Kjeldstadli 2002

25 Knut Kjeldstadli: Ikke hodeløse, ikke hjerteløse, ikke kroppsløse, i Elsa Reiersen og Dagfinn Slettan (red.): *Mentalitetshistorie. Muligheter og problemer*, Trondheim 1986

26 Spiegel 2008, s. 412

27 Kjeldstadli 2002. Knut Kjeldstadli: Å tenke i relasjoner, i *Fortid* 4/2006

28 Maurice Godelier: The Ideal in the Real, i Raphael Samuel og Gareth Stedman Jones (red.): *Culture, Ideology and Politics. Essays for Eric Hobsbawm*, London 1982

29 Sewell 2005, kapittel 10 "Refiguring the "social" in social science. An interpretivist manifesto"

HISTORIE SOM VÅPEN, HISTORIE SOM MEINING

Ola Svein Stugu, professor ved Institutt for historie og klassiske fag, NTNU

Historikarar forskar og skriv om fortida, vi prøvar å finne ut kva som faktisk skjedde i dei situasjonane eller periodane vi har gjort til emne for studiane våre, og vi prøvar å støype kunnskapen og innsiktene vi har funne fram til i ei språkleg form, slik at andre skal få del i det. Vi prøvar med andre ord å gjere fortida meiningsfull ikkje berre for oss sjølve, men også for andre: Historie er meiningsproduksjon, og i større eller mindre grad vil den meininga og dei tolkingane historikarane produserer, gå inn i meiningskretsløpet i den kulturen historikaren inngår i.

I dette meiningskretsløpet møter fortidstolkingane frå faghistoria ei rekkje andre forteljingar om og tolkingar av fortida. Faghistoria har ikkje noko monopol på korleis fortida skal forståast og tolkast, tvert imot er historia i vid forstand ein mangfaldig basar med mange tilbydarar. Nokre av dei er fagleg autoriserte, som dei som arbeider i skoleverk og museum. Men mellom dei mest synlege utroparane på basaren er massemedia av ulike slag, og politikarar og andre propagandistar brukar historia som eit stort råstofflager der dei finn argument og perspektiv som kan stø opp under deira forståingar og tolkingar av verda.

Mangfaldig fortid

Fortida i alt sitt mangfald framstår såleis som eit arsenal der medvitne aktørar kan finne retoriske våpen til sine formål, både i form av argument som kan framførast og kjensler det kan spelast på. Under dei rette omstende kan historia jamvel vere farleg. Både krigar og folkemord har vore prøvd rettfærdiggjort med å vise til historiske urettar som skal hevnast og rettast opp att, slik til dømes den serbiske presidenten Slobodan Milosevi gjorde i 1989 da han brukte 600-årsminnet for slaget på Kosovo Polje til å love serbarane at dei aldri meir skulle oppleve ei tilsvarende fornædning som dei den gongen leid i slaget mot tyrkarane. Samstundes let han dei forstå at han sjølv var mannen som skulle syte for det. Fortida var råstoffet, men det var måtane ho vart tolka og bruka på som gjorde ho til eit effektivt våpen, som jamvel var vanskeleg å kontrollere fordi tolkingane fann ein så god kulturell klangbotn.

Historia er kort sagt korkje nøytral eller ufarleg. Tvert om kan tankar og førestellingar om fortid og utvikling i ei rekkje situasjonar tene som viktig handlingsressurs så vel for individ som for kollektiv av ulikt slag og på ulikt nivå. Det er ønsket om å gjere fortida til ressurs som ligg bak mellom anna når eit samfunn set heltane sine på sokkel, anten det er diktarar eller krigarkongar. Men fortida kan òg vere ei byrde og kjelde til traume og skam, og mange land, frå Tyskland etter andre verdskrig og Sør-Afrika etter Apartheidtida til tidlegare militærdiktatur i Latin-Amerika har stått andsynes utfordringa om korleis ein skal gjere opp med ei vond fortid.

I dette perspektivet er det ikkje fortida i seg sjølv som blir viktig, men tolkingane av fortida og funksjonane ho kan ha i samtida. Dei er ikkje eintydige. Historia kan brukast både som reiskap til auka sjølvmedvit og stoltheit for dei svake og som legitimering for undertrykking og overgrep frå dei sterke. Historia har eit fleirtydig potensiale, og det er bruken som avgjer kva potensiale som skal realiserast.

Historiebruk

Faghistorikarane kan ikkje stille seg likesæle til korleis historia blir tolka og bruka i kulturen rundt oss, i staden må vi prøve å forstå historiebruken betre. Dette blir også gjort i aukande omfang, og studiet av historiebruk og av historia sine funksjonar i kulturen er eit internasjonalt felt i rask vekst. Skal det gjerast fruktbart, kan ein ikkje avgrense omgrepet "historie" til å dekke berre det forskings-

faget syslar med. I staden må ein forstå det vidt som alle slags førestellingar og forteljingar om fortida, uavhengig av om førestellingane og forteljingane har rot i ei faktisk fortid eller ikkje. Det avgjerande er såleis ikkje om historiene er kvalitetssikra med metodane til det akademiske historiefaget, men at dei på ein eller annan måte gjev seg ut for å seie noko om fortida.

Med ei så vid tilnærming går ein langt ut over det interessefeltet som faghistorikarar vanlegvis interesserer seg for. Feltet er da også tverrfagleg, og ved sida av historikarar og historiedidaktikarar finn ein tilnærmingar frå ei rekkje ulike disiplinar som sosialantropologi, sosiologi, arkeologi, folkloristikk, etnologi, litteraturvitskap og historiedidaktikk. I engelskspråklege land blir feltet stundom kalla "Public History".

Bruk av historie er ikkje avgrensa til spesielt innretta institusjonar, men foregår så å seie over alt. Det vil likevel variere sterkt kor synleg historia er i ulike situasjonar, kva hendingar som blir løfta fram og kva tolkingar som blir gjort gjeldande. Motiva bak og funksjonane til historiebruken vil òg vere ulike. Dette har vore prøvd systematisert på fleire måtar. Ein av dei første vart gjort av Friedrich Nietzsche, som i 1874 gav ut ei bok med tittelen *Om nytten og skaden av historia for livet*. Det var for mye historie i samtida meinte Nietzsche, ein burde heller få meir gløymse, for historia slik ho vart praktisert var livlaus og isolert frå livsbehova til menneske. Samstundes var kjennskap til fortida naudsynt for å tene samtida og framtida. Måten historia vart brukt på skilde han i tre former som han kalla monumental, antikvarisk og kritisk. Den monumentale var når historia vart brukt som førebilete og inspirasjon til handling. Den antikvariske var tryggleikssøkjande historiebruk som framheva det enkle og tradisjonelle og oppmoda til ivaretaking av kulturarven. Den kritiske var den som nekta å sjå fortida som ideal og i staden såg det som naudsynt at vi frigjorde oss frå henne. Dette føresette innsikt om at vi ikkje kan fri oss frå tidlegare urettferd og mistak, men at vi i staden må innsjå at vi er resultat av dette. Nietzsche meinte såleis langt ifrå at historia var irrelevant, tvert om var det viktig å ha eit medvite forhold til dei ulike måtane ho kunne brukast på.

Ein av dei nyaste freistnadene på å lage ein typologi over historiebruk er gjort av Lund-historikaren Klas-Göran Karlsson i boka *Historia är nu* frå 2004. Der er vitskapleg historiebruk berre ein av ei rekkje kategoriar. Ein viktig kategori er det han kallar den eksistensielle, som spring ut ifrå individ eller grupper sine behov for å minnast eller gløyme, og for å kunne orientere seg i ei uroleg omverd. Karlsson skil òg ut ei gruppe historiebrukstypar som han kallar moralsk, ideologisk og politisk/pedagogisk, og som har det sams at medvitne aktørar ønskjer å bruke historia instrumentelt og oppsedande, til indoktrinering så vel som til opplysning og politisk frigjering. Ein eigen kate-

gori som òg er instrumentell, men utan eksplisitt normative føremål, er den kommersielle.

Kategoriane er ikkje gjensidig utelukkande. Mellom anna kan det som for somme aktørar er eksistensiell historiebruk vere instrumentell historiebruk for andre. Den første vektlegg tolking og forståing, med andre ord historie som *meinung*. Den andre vektlegg produksjon og formidling, med andre ord historie som *reiskap*. Eit tredje perspektiv, som legg hovudvekta på dei normative aspekta ved dei andre to, er å sjå historia som *lærestykke*.

Å sjå historie som *meinung* inneber å leggje hovudvekt på dei eksistensielle og emosjonelle funksjonane. Her er hovudspørsmålet korleis førestellingar om fortid og utvikling inngår i mentale og kulturelle prosessar i ulike grupper og samfunn, og korleis historie blir eit hjelpemiddel så vel for individ som for kollektiv til å ordne og skape *meinung* i tilveret. Dette er funksjonar som i utgangspunktet er uavhengige av korleis historie blir nytta instrumentelt av medvitne og manipulerande aktørar. Viktige omgrep for å forstå desse prosessane er minne, identitet og historiemedvit.

Dei meiningsskapande eigenskapane ved historia gjer det attraktivt å utnytte ho som reiskap eller instrument. Med dette meinest at politikarar, forretningsinteresser og andre medvitne aktørar tek i bruk historia retorisk for å overtyde og overtale andre. Om redigeringa og regisseringa av fortida er formålsstyrt, vil aktørane likevel sjølve vere produkt av historiekulturar og påverka av kulturelt overførte førestellingar, verdiar og forståingsformer. Samstundes er det ein føresetnad for at dei instrumentelle prosjekta skal lykkast at bodskapen i forteljingane finn klangbotn i kulturen dei inngår i: Frøet må finne eit jordsmonn å spire i, for å bruke ein kjent metafor frå Jens Arup Seip. Vi kan ut frå dette sjå denne forma for historiebruk som offentleg meiningdanning der historiske eksempel og forståingar blir nytta som våpen i argumentasjon og agitasjon. Aktivisering av sams minne og identitetar vil vere viktige element i instrumentell historiebruk, det er dette som blir meint med omgrepa identitetspolitikk eller minnepolitikk.

Mange historiekulturelle produkt som folk nyttar til å finne *meinung*, kan såleis vere resultat av medvitne instrumentell tilrettelegging. Styresmakter brukar historie til oppseding og legitimering, ikkje berre gjennom skolen, men òg til dømes gjennom bygging av monument og museum. Ulike politiske rørsler kan bruke historia til mobilisering både av kjensler og handlingar. Økonomiske interesser kan nytte ho til inntening, mellom anna gjennom ein aukande marknad for medieprodukt med historisk innhald. Produkta kan i utgangspunktet vere resultat av få, men sterke og medvitne aktørars verksemd, og kor vidt førestellingane som er nedfelt i dei, blir delte av mange,

vil avhenge av kompliserte tileignings- og tolkingsprosesser der resultatet ikkje er gjeve på førehand.

Å sjå historia som lærestykke inneber å leggje hovudvekta på dei normative, moralske og oppsedande funksjonane. Dette er ein sentral funksjon for historia i utdanningsvesenet, men er sjeldan ope til stades i kommersiell historiebruk. Andre former for instrumentell historiebruk vil i regelen ha innebygd meir eller mindre opne vurderingar av kva som har vore godt, ettertraktingsverdige, rett og edelt i høve til det vonde, range, foraktelege og skammelege. Slike verddivurderingar vil òg vere nedfelte i freistnader på å bruke historia til å skape orden og mening i tilveret. Verdiar og normative vurderingar vil såleis ikkje berre leggje føringar for korleis historia blir forstått, tolka og brukt, historiebruken vil òg gjerne vere med å utdjupe og forsterke normar og verdiar i samtida.

For di tilnærmingane til feltet er mangfaldige og har rot i fleire ulike fag, er språkbruken innan feltet langt ifrå eintydig og konsistent. Somme omgrep og tankemodellar spring ut ifrå studiar av mentale og sosiale prosessar, andre ut ifrå studiar av innhald og mening i ulike former for kulturprodukt. Kulturelle prosessar, så også dei historiekulturelle, inneber mentale operasjonar der kulturprodukt med samansette teiknsystem og symbol skal forståast og tolkast. For å forstå prosessane, må ein ikkje berre kunne tolke teiknsystema, men også skjønne dei mentale operasjonane som skaper meininga.

Henry Ford: Eit gründarsyn på historia

Eit døme på ein kjend historiebrukar og hans tilnærmingar til historia kan gjere dette litt klarare. Dømet kan synast uventa, for den amerikanske bilkongen Henry Ford er mellom anna kjent i historikarkrinsar for utsegna "history is more or less bunk"; historie er i det store og heile tullprat. Sitatet stod første gong på trykk i eit intervju i Chicago Tribune 25. mai 1916, der Ford utdjupa synspunktet sitt slik: "Historie er tradisjon. Vi ønskjer ikkje tradisjon. Vi ønskjer å leve i vår eiga tid, og den einaste historia som er verd å bry seg med, er den vi skaper i dag."

Uttalene var ikkje meint allment, men kom i samband med ein diskusjon om USA skulle delta i første verdskrigen. Likevel gjev sitatet eit fortetta uttrykk for det ein kan kalle eit gründarsyn på historia. Gründaren ser seg sjølv som eit handlingsmenneske med hovudoppgåve å forme og føre verda omkring seg dit ho enno ikkje er. I ei verd i rask endring er det er viktigare å kunne bryte med fortida enn å lære av henne, og historia er irrelevant som grunnlag for viktige avgjerder.

Når gründaren avviste tradisjonen, er det likevel uttrykk for ein tenkemåte som grunnleggjande sett er historisk, men som gjev samtida og samtida forrang framfor for-

tida. Også den som ønskjer å sjå framover, ber likevel med seg eit samansett utval meir eller mindre reflekterte førestellingar, røynsler, verdiar og perspektiv frå fortida. Menneskets handlingar blir meir prega av kvar dei vil enn av kvar dei kjem frå hevda Jens Arup Seip. Som ei samanfating av det moderne menneskets sjølvforståing og vilje er nok det rett. Men anten ein ser fortida som ressurs eller hinder vil ho leggje kulturelle og mentale føringar på korleis vi tolkar verda og freistar forme ho. Sagt med andre ord vil vi alle vere berarar av ei eller anna form for historiemedit eller historieførståing, uavhengig av kva vi sjølve meiner om det.

At ein mann med Henry Fords historieførståing grunnla eit stort museum, er eit mindre paradoks enn det synest ved første augekast. Museumsanlegga ligg i Dearborn utanfor Detroit, og var frå først av ei idylliserande hylling av ei førindustriell landsbygd og dei verdiane som Ford meinte var knytt til ho. Framstillinga skulle òg tene eit moralsk føremål med å vise korleis ei framtidsetra pionerånd og god arbeidsdisiplin i fortida hadde ført verda framover. Etter kvart kom fleire avdelingar til, slik at museet kunne vise eit breitt bilete av det som museet sjølv kallar "The American Experience".

Ei sentral avdeling er vidd til historia om transportmidla, og eit berande formål med utstillingane er å vise "menneska og ideane som har nørt fantasien vår og endra liva våre", som det heiter på nettsidene til museet. Så vel utstillingane av teknologiske nyvinningar som av amerikansk daglegliv skulle såleis vise eit bilete av framgang og vekst mot ei betre framtid, og av dei kreftene og ideala som har bore fram denne utviklinga. Museet er såleis eit resultat av ei formålsretta, medviten historieredigering, og eit uttrykk for Fords eiga historieførståing. Samstundes tente det til å heidre opphavsmannen i dobbeltrolla som framtidsetra industripioner og som mesen og bevarar: Museet vart eit monument over grunnleggjaren.

Fords tilhøve til historia vart såleis fleirfaldig. Han hadde tankar om kvar han sjølv stod i ein historisk utviklingsgang, han stødde arbeidet med å ta vare på materielle minne om ei utvikling som hadde vore, og han brukte gjerne fortida til å byggje opp under bestemte verdiar og bodskapar. Gjennom dette var han òg med på å redigere sitt eige ettermæle og gje retning til korleis ettertida skulle forstå både han sjølv og det han stod for.

Det er likevel langt ifrå slik at alle dei som oppsøker musea i Dearborn, brukar, forstår, og tolkar det dei finn der på den måten opphavsmannen ønskte. Historiebrukarar har ulike formål med og behov for å søke til historia, og historia har funksjonar i kulturen som ikkje lèt seg utleie av medvitne intensjonar. Historia, i dette tilfelle tilrettelagt i eit museum, innbyr i det heile til ei rekkje forståingar og tolkingar av ulik karakter, og historieførståing

er eit sett av samansette prosessar som ikkje kan forståast ut frå lineære modellar for einvegskommunikasjon og påverking mellom aktive meiningsprodusentar og passive mottakarar. Tvert om vil historiebrukarane gjerne tolke og nytte historia meir og mindre uavhengig av kva det ein kan kalle primærprodusentane har meint og ønskt, og om dei formidlar historia vidare, skjer det gjerne ut frå deira eigne tolkingar. Ford var produkt av ein kultur, han hadde samstundes makt til å kunne forsterke enkelte element i kulturen, men kontroll over tolkingane hadde han ikkje.

Under alle høve let ikkje historia seg velje bort frå livsverda vår, jamvel om vi skulle ønskje det. Jamvel om vi skulle fjerne historia som skolefag eller om vi skulle gå så langt som å brenne alle skrivne tekster om fortida, så ville historia likevel eksistere i form av individuelle eller kollektive minne, som ville kunne forteljast att munnleg og reprodusere seg i kulturen. Vi står såleis i eit dobbelt forhold til historia: Vi *er* historie i den forstand at vi både er historieskapte og historieskapande, og vi *bruker* historie både til å orientere oss i tilværet og som reiskap til å overtyde og overtale andre.

Historia er kort sagt eit arsenal som kan levere forståingsmodellar, argument og symbol til mange formål. Historie har vore brukt som argument for undertrykking og utestenging, men også for frigjering, toleranse og mangfald. Dermed blir det naudsynt for den som på ein eller annan måte produserer historie, å ta stilling til kva ho skal brukast til.

JON VIDAR SIGURDSSON

Det norrøne samfunnet

Pax, Oslo, 2008

Dette er noe så sjeldent som et vel-skrevet og seriøst oversiktsverk på norsk, noe man lenge har manglet innen temaet vikingtid og middelalder. Boken tar for seg Norge, Island, Færøyene, Shetland, Orknøyene og Grønland under, dekker en stor tidsperiode og tar for seg et bredt spekter av temaer.

Bøker med "samfunn" i tittelen har en stygg tendens til å handle utelukkende om politikk. Det er ikke tilfellet her; boken inneholder en god del om politikk, men fokuserer like mye på kultur, religion, økonomi, sosiale strukturer og kunst. Boken er delt opp i tematiske kapitler, som hver fungerer omtrent som en separat artikkel. Det er fullt mulig å lese kapitlene i den rekkefølgen som interesserer en, og hvert kapittel er oversiktlig og gir en god innføring i det aktuelle tema. Det er spesielt positivt at vesterhavsoyene nevnes separat ved navn (i motsetning til under ett, slik jeg har gjort her) der det er relevant, en behagelig kontrast til norske historikers tendens til Norge-og-Islandsentrisme. I det hele tatt er dette en gjennomtenkt bok, og det synes både i innhold og presentasjon.

Boken beveger seg framover noenlunde kronologisk, og starter dermed med det førkristne, norrøne samfunnet. Den begynner med en gjennomgang av høvdingssamfunnet på 800-tallet i Norge. Sigurdsson beskriver den sosiale lagdelingen, med trelles, frie bønder, og høvdingen i et tett sammenknyttet samfunn. I tillegg til rent praktiske forhold beskrives også religiøse og kulturelle trekk ved de ulike lagene i samfunnet hadde, noe

som gir leseren et bedre helhetsbilde enn en rent samfunnsstrukturell beskrivelse ville ha gjort. Deretter beveger boken seg videre ut i verden med et kapittel om vikingeferder og koloniseringen av vesterhavet, nærmere bestemt landnåmet på Island. Hvert kapittel og underkapittel er relativt smalt og spesifikt, noe som gjør at hvert tema får en oversiktlig, separat behandling, samtidig som det er lett å skaffe seg oversikt over sammenhengen mellom de ulike temaene. Blant annet behandles "vennskapet" og "fiendskapet" i hvert sitt kapittel, noe som er fordelaktig, da disse begrepene dekker over hver sin spesifikke sosiale mekanisme innenfor det norrøne samfunnet. Boken avsluttes godt ut på 1300-tallet, og tidsrommet som beskrives inneholder altså både kristendommens innførelse og utviklingen av statssamfunnet og kongemakten i Norden. Kristenommen behandles både som kulturelt, sosialt og politisk fenomen. Det samme gjelder andre viktige prosesser og institusjoner

Hele tiden beholdes en jevn balanse mellom temaer innen kultur, økonomi, sosiale mekanismer, politikk og samfunnsforhold. Alt blir behandlet i et rolig, avklart tempo og i et krysstallklart språk, uten akademiske nykker eller overdreven bruk av sjargong. Dette er en *tilgjengelig* bok – man trenger ikke en universitetsutdanning for å få noe ut av den, men man vil så sannelig ha nytte av den både under og etter en slik utdanning.

Et mindre relevant poeng for akademisk nytteverdi, men veldig relevant for leselysten, er at boken er *pen*.

Layouten er behagelig og lesevennlig, illustrasjonene mange og velvalgte, hvert kapittel åpner med et fargerikt fotografi eller maleri og det er tatt i bruk dempede farger i slike ting som undertitler og bildetekster. Hele boken er ganske enkelt innbydende, den nærmest hopper opp i fanget ditt og tigger om å bli lest. Denne måten å presentere historiske bøker på er blitt en liten trend i de senere år, noe jeg, og sikkert mange andre, er glade for.

Det er ikke mye nytt og ukjent i denne boken, men det er heller ikke formålet med den. Jon Vidar Sigurdsson skriver i innledningen at boken er et resultat av et ønske om å sy sammen sine tidligere forskningsresultater. Har man lest andre av bøkene hans vil man nok gjenkjenne noe av hans tidligere forskning og konklusjoner, men meningen med boken er å presentere en samlet helhet, noe jeg synes forfatteren i alle henseende lykkes med. Jeg vil gå så langt som å si at alle som studerer eldre nordisk historie bør ta en titt på denne boken. Den egner seg utmerket som oppslagsverk og utgangspunkt for videre lesning, i tillegg til å være en meget god viderekommen innføring i det norrøne samfunnets historie.

*Maria Luihn,
masterstudent i historie, UiO.*